

ISSN 0235-3490

2 1990

АРХЕОЛОГІЯ

СТАТТІ.
ПУБЛІКАЦІЇ
АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
ДИСКУСІЙ.
ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЙ.
АРХЕОЛОГІЯ В СРСР.
І ЗА РУБЕЖЕМ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ОХОРОНА
ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЙ.
ХРОНІКА.

У журналі вміщено статті з питань давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень на території України, дискусійні проблеми, рецензії, біографічні матеріали, хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів, студентів історичних факультетів.

В журнале помещены статьи по вопросам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований на территории Украины, дискуссионные проблемы, рецензии, биографические материалы, хроника.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов исторических факультетов.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор), В. Д. БАРАН,
В. Ф. ГЕНІНГ, М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР (відповідальний секретар), В. І. КАДЕЄВ, С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного редактора),
О. П. МОЦЯ, С. В. СМИРНОВ, В. Н. СТАНКО,
Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ, В. М. ЦИГИЛИК,
Є. В. ЧЕРНЕНКО, І. Т. ЧЕРНЯКОВ

Адреса редакції:

252025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228 44 05

Здано до набору 08.02.90. Підписано
до друку 03.07.90. Формат 70×108/16.
Папір друк. № 1. Високий друк. Ум-
друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5.
Обл.-вид. арк. 16,25. Тираж 2480 пр.
Зам. 4205. Ціна 1 крб. 20 к.

Київська друкарня № 1.
вул. Краківська, 5.

Друкується за постановою редакційної колегії журналу
Науковий редактор канд. істор. наук Б. М. МОЗОЛЕВ-
СЬКИЙ
Редактор Т. Г. РУДНИЦЬКА
Художній редактор В. П. ЛИТВИНЕНКО
Технічний редактор А. Д. ГОЛІНА
Коректор Л. П. ЗАХАРЧЕНКО

АРХЕОЛОГІЯ

2 1990

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

заснований у березні 1989 р.

видається
щонавіртально

Київ Наукова думка

ЗМІСТ

Статті

- 3** ПАВЛЕНКО Ю. В. Шляхи розвитку первісного суспільства
- 14** СМИРНОВ С. В. Про деякі методологічні засади вивчення неандертальських поховань
- 24** БУЙСЬКИХ А. В. Деякі особливості планувальної структури пізньоархаїчних поселень Нижнього Побужжя
- 33** ЛОСИЦЬКИЙ Ю. Г. До питання типологічної еволюції монументальної архітектури середньовічного Криму
- 47** ТОЛОЧКО П. П. Літописна повість про хрещення Русі

Публікації археологічних матеріалів

- 56** ПОТЕХІНА І. Д. Населення усатівської культури за даними антропології
- 68** КОЛОТУХІН В. А. Кизил-кобинський посуд VIII—першої половини V ст. до н. е.
- 86** ЦЕЦХЛАДЗЕ Г. Р. Північне та Східне Причорномор'я в VI—I ст. до н. е. (з історії торговельних відносин)

Пам'ять археології

- 98** БОРИСКОВСЬКИЙ П. Й. Сергій Миколайович Бібіков і його час

Дискусії

- 107** ЗУБАР В. М. Нотатки з латинської епіграфіки Херсонеса і Харакса

Археологія в СРСР I за рубежем

- 115** КОЛЄСНИКОВ М. А. Категорії «процесуальної археології»

Охорона пам'яток археології

- 125** ЧЕРНЕНКО О. Є. Розкопки поблизу с. Кириївка Чернігівської області

- 128** КИСЛИЙ О. Є., СКОРИЙ С. А. Скіфське поховання V ст. до н. е. поблизу Керчі

- 130** КОЗАК Д. Н. Поселення черняхівської культури поблизу м. Львова

Рецензії

- 136** ПАВЛЕНКО Ю. В. В. П. Илюшечкин «Сословно-классовое общество в истории Китая (опыт системно-структурного анализа)». — М.: Наука, 1986.— 396 с.

- 139** АУЛІХ В. В. В. Д. Баран «Пражская культура Поднестровья». — К.: Наукова думка, 1988.— 159 с., иллюстр.

- 143** СУХОБОКОВ О. В., ПРИЙМАК В. В. А. З. Винников «Славянские курганы лесостепного Дона». — Воронеж: Изд-во Воронежского госуниверситета, 1984 (192 с., 39 илл.)

Хроніка

- 147** ГЕНІНГ В. Ф., БУНЯТЯН К. П. 10 років відділу теорії та методики археології

- 151** ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В. Конференція радянських та польських істориків «Слов'янський світ і Римська імперія»

- 153** Оргкомітет конференції. ХХ республіканська конференція в Одесі

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ!

З метою поліпшення та удосконалення якості журналу «Археологія» редколегія звертається до Вас з проханням відповісти на запитання даної анкети:

1. Прізвище, ім'я, по-батькові, спеціальність, вік.
2. Передплачуєте Ви журнал, чи купуєте в кіосках «Союздруку»?
3. Які статті, матеріали чи рубрики журналу за 1989 р. привернули вашу увагу?
4. Ваші зауваження або пропозиції щодо роботи журналу.

Відповіді надсиляти за адресою:

252025, Київ-25, вул. Володимирська, 3

Результати опитувань будуть надруковані на сторінках журналу і допоможуть в подальшій роботі редколегії.

Шляхи розвитку первісного суспільства

© Ю. В. Павленко

У статті автор намагається виділити головні напрямки господарського розвитку первісного суспільства на окремих стадіях його поступу.

Сьогодні вже неможливо не визнавати якісні відмінності між суспільствами, які пройшли одинаковий етап формаційного розвитку. Між тим поліваріантність історичного поступу у свою чергу потребує обговорення проблем періодизації суспільного руху.

Метою періодизації є виділення якісних етапів розвитку досліджуваного об'єкта. Однак періодизації можуть різнятися між собою не тільки за галузевими межами, якими обумовлені якісні етапи еволюції, а й за рівнями абстрагування від емпіричної дійсності. Яскравим прикладом останнього є обговорення у попередніх номерах журналу «Археологія» проблем періодизації первісної історії у статтях К. П. Бунятян та В. Ф. Генінга¹. Автори мають одну теоретичну платформу, спільну мету дослідження, однак по-різному розуміють проблему. Якщо В. Ф. Генінг розробляє періодизацію суто у межах первісності, то К. П. Бунятян трактує розвиток первісності в плані подальших перспектив суспільного розвитку. За першою концепцією первісність поділяється на три, а за другою — на дві стадії (у рамках яких, на думку К. П. Бунятян, в свою чергу можна виділити кілька періодів).

На наш погляд, подолання штучного протиріччя між періодизаційними схемами двох названих дослідників слід шукати у розробці питань шляхів розвитку докласових суспільств. За В. Ф. Генінгом, на своїй другій стадії еволюція первісної метаформації набуває двох головних напрямів господарського і відповідно соціально-економічного розвитку. Точніше від переважно привласнюючого за характером типу господарства відокремлюється землеробсько-тваринницька діяльність. Певний час вони розвиваються паралельно. Однак згодом еволюція привласнюючої діяльності набуває тупикового стану, в той час як розвиток відтворюючих господарчих форм зумовлює подальший поступ продуктивних сил та формування ранньокласових суспільних відносин.

У цьому контексті привласнюючий та відтворюючий типи економіки, що, безумовно, мають значною мірою стадійний характер, ми можемо розглядати з певного моменту протягом деякого часу як два головних шляхи еволюції господарської діяльності. Перший з них повністю охоплює першу і, частково, другу стадії розвитку первісності, тоді як інший — частково другу, цілком третю, і далі всі наступні, притаманні історії людства.

Щодо періодизації поступу докапіталістичних експлуататорських

¹ Бунятян К. П. Про періодизацію історії первісного суспільства // Археологія.—1989.—№ 1.—С. 6—19; Генінг В. Ф. Проблеми формаційної структури первісності // Археологія.—1989.—№ 2.—С. 44—55.

супільств, то позиція автора висловлена досить докладно². Її суть у тому, що в межах цього формацийного ступеня слід виділяти дві окремі стадії: ранньо-класові та станово-класові суспільства. Відповідні суспільства розвивалися принаймні двома шляхами: східним та, починаючи з античного часу, західним, європейським, у контексті якого й склалися можливості для становлення буржуазних відносин. На нашу думку, відмінності шляхів розвитку східних та західних класових суспільств пояснюються політічною історією господарської та соціально-економічної еволюції первісних суспільств. Виявлення цих ліній (шляхів) та стисла характеристика їх розвитку і є метою запропонованої статті.

Рання первісність, або перша стадія розвитку первісного ладу, характеризується нероздільним пануванням мисливсько-збиральницької діяльності, за якої суспільство забезпечувало себе необхідним, а інколи й надлишковим продуктом. Протягом усієї ранньоопервісної історії людства кількість матеріальних благ, що їх людина брала з навколошнього середовища, майже не збільшувалася. Зменшення промислової фауни за часів пізнього плеистоцену змушувало людей шукати нові галузі добування іжі та удосконалювати чи винаходити нові засоби виробництва. Наприкінці пізнього палеоліту виникає мікролітична технологія, яка сприяла винайденню у Середземномор'ї лука із стрілами та жниварських ножів. Зазначені інновації значно нівелювали способи добування іжі населенням різних екологічних зон.

У пізньому палеоліті Л. Л. Залізняк виділяє три шляхи розвитку переважно мисливського господарства, пов'язані з колективним полюванням на тварин на відкритій (насамперед прильодовиковій) місцевості, індивідуальним мисливством у закритих, гірських та лісових ландшафтах, із промислом морських ссавців та деяких представників іхтіофауни на узбережжях³. Разом з тим, на нашу думку, слід розглядати як самостійний шлях розвитку ранньоопервісного суспільства і збиральницькі колективи в джунглях та на узбережжях тропічної зони.

Можна припустити й наявність археологічно ще невідомого найдавнішого етапу існування виду *Homo sapiens* за часів найбільшого поширення неандертальців, коли ще мізерне за кількістю людство (власне люди сучасного типу, а не перехідні від тварини до людини істоти) мешкало у якомусь досить обмеженому районі земної кулі (рифтова зона Південно-Східної Африки?). Для того найдавнішого так би мовити «ранньоверхньопалеолітичного» етапу, який мав сягати значно глибше сорокового тисячоліття до нашого часу, ймовірно, притаманним міг бути недиференційований збиральницько-мисливський господарський комплекс, цілком ефективний на берегах озер та річок тропічної савано-лісової смуги.

Генезис означених типів ранньоопервісних суспільств та відповідних шляхів поступу власне пізнього палеоліту слід пов'язувати, як нам уявляється, уже з розселенням людей з окреслених В. П. Алексеевим⁴ двох первинних ареалів расогенезу: західного — у межах Передньої Азії та Північно-Східної Африки, та східного — у Китаї. В обох випадках збігаються різні ландшафти: вкриті лісами передгір'я і прорізані річковими долинами степи та лісостепи. На південь від кожного з цих ареалів простягалися тропічні джунглі, на північ — холодні, але сприятливі для існування великих стадних ссавців прильодовикові тундростепи. Крім того, мешканці обох ареалів мали прямий вихід до багатьох на ісٹівну біомасу океанських та морських узбережж.

Щодо збирачів тропічних лісів, розмірковувати про яких ми можемо на підставі певних археологічних та навіть деяких етнографічних

² Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества (генезис и пути развития). — К., 1989. — С. 258—270.

³ Залізняк Л. Л. О характере общин позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Исследование социально-исторических проблем в археологии. — К., 1987. — С. 59, 60; Залізняк Л. Л. Мисливці прильодовикової Європи в кінці палеоліту та на початку мезоліту // Археологія. — 1988. — № 64. — С. 17—19.

⁴ Алексеев В. П. География человеческих рас. — М., 1974. — С. 127—143.

матеріалів Південно-Східної Азії⁵, то можна стверджувати, що їх розвиток протягом тривалого часу був надто помірним. Без особливих труднощів у джунглях та по берегах водойм вони знаходили все необхідне для існування, насамперед їжу, оскільки потреби в одязі, взутті та постійних житлах вони не відчували, а знаряддя праці майже повністю вичерпувалися дерев'яними та бамбуковими палицями. Каміння—грубо обтесана галька — використовувалося для загострення таких палиць та головним чином з метою розтрощення панцирів їстівних молюсків, які разом з плодами та корінням і становили основу їх раціону. Щоб здобути таку їжу, не було потреби не лише в якихось особливих знаряддях праці, а й у відносно стійких, структурованих соціальних угрупованнях, які в ті часи могли бути обумовлені лише необхідністю організації трудової діяльності та статевовікового розподілу праці.

Разом з тим, можливо, завдяки традиційно розвинутому вжитку природних ресурсів, характерних для цієї зони, а також власному накопиченню чи перейманню у сусідів позитивного досвіду щодо діяльності в інших галузях (зрозуміло, з використанням нових знарядь праці), у переважно збиральницьких суспільствах тропічних лісів за доби раннього голоцену відбувались важливі зміни господарського профілю. Зростала питома вага мисливства, рибальства та спеціалізованого збиральництва, але за сприятливих умов починало переростати у ранні форми землеробства. Йшло формування осілих суспільств зрілої первісності, заснованих переважно на рибальстві та землеробстві з деякими елементами тваринництва.

Істотно відрізнявся розвиток мисливських колективів відкритих (переважно прильдовикових) просторів⁶. Їх виникнення пов'язане з якісним упорядкуванням трудового процесу та суспільних відносин, адаптацією до суворих умов існування у тундростепах. Виживання людей за цих обставин можливе було лише завдяки зусиллям трудових колективів, формувань, з чітким статевовіковим розподілом праці, переважно гуртовою трудовою діяльністю та, як нам здається, чіткою системою домінування-лідерства у межах окремих общин. Класичним зразком такого суспільства можна вважати групи мисливців на мамонтів, дещо менші — на бізона, коня та північного оленя. За доби пізнього палеоліту такі мисливські спільноти мешкали на території Європи і Сибіру.

Означеній тип господарської діяльності міг тривалий час забезпечувати відносно високий рівень споживання та, відповідно, сприятливі умови для розвитку культури. Однак за умов глобальної екологічної кризи на межі плейстоцену та голоцену, що знаменувала завершення льодовикового періоду, набутий досвід мисливців на стадних тварин вже не міг забезпечити їм подальшого існування. Частина населення змушенна була рухатися на північ (північний схід) за стадами оленів⁷. Досягаючи арктичних узбережж, деякі з них переорієнтували свою діяльність відповідно до потреб полювання на морських ссавців, лучіння риби тощо. Останнє виявилося більш сприятливим для розвитку господарської самостійності окремих локально-родових груп,

⁵ Борисковский П. И. Древний каменный век Южной и Юго-Восточной Азии.—Л., 1971; Борисковский П. И. Некоторые проблемы палеолита Южной и Юго-Восточной Азии.—М., 1973; Охотники, собиратели, рыболовы.—Л., 1972; Кабо В. Р. Первобытная доземедельческая община.—М., 1979; История первобытного общества.—М., 1986.—Т. 2.

⁶ Ефименко П. П. Первобытное общество.—К., 1953; Борисковский П. И. Палеолит Украины.—М.—Л., 1953; Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества.—Л., 1979; Абрамова З. С. Палеолитическое искусство на территории СССР.—М.—Л., 1962; Бибиков С. Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита // СА.—1969.—№ 4; Бибиков С. Н. Мезин. «Праздничный дом» и костяной музыкальный комплекс // СА.—1978.—№ 3; Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Каменный век.—М., 1973; Формозов А. А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории Европейской части СССР.—М., 1977; Археология УССР.—К., 1985.—Т. 1; Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя украинского Полесья эпохи финального палеолита.—К., 1989 та ін.

⁷ Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя ...—С. 80—89.

котрі, як про це свідчать відповідні етнографічні матеріали⁸, зимували разом на спеціальних стійбищах. Згодом окремі групи, наприклад ескімоси Північно-Західної Аляски⁹, навчилися полювати на китів, що сприяло розвитку їх колективної діяльності та осілості, а далі виникненню громад на засадах суворої організації виробництва та підвищення ролі суспільних лідерів. Є підстави вважати, що означені колективи у деяких регіонах вийшли на рівень зрілого первісного суспільства, але їх подальший розвиток, позбавлений можливості стосунків з представниками більш розвинутих етносів, став неможливим.

У порівнянні з суспільствами, про які йшлося вище, значно ширші можливості мали мисливсько-збиральницькі групи закритих ландшафтів. Іх мешканці добували їжу переважно індивідуально, однак з огляду на негарантованість вдачі кожного при цьому, гуртом розподіляли набутки особистої діяльності членів своєї громади. Зрозуміло, що за такої системи добробут людей залежав насамперед від якості промислових знарядь та особистого досвіду і хисту кожної окремої людини. Пануючі реципронні відносини, за яких кожний вносив до комори громадського споживання якомога більше заради того, щоб отримати від громади також більше, ніж інші, але вже у вигляді вшанування та як знак власного престижу¹⁰, стимулювали особисті пошуки засобів удосконалення трудової діяльності. Повсякденні потреби разом із суспільним заохоченням до підвищення продуктивності праці особи забезпечували відносно швидкі темпи технічного прогресу. Уже за доби фінального плейстоцену це сприяло виникненню мікролітичних знарядь праці та засобів дистанційного бою.

Поширення мікролітичних знарядь праці означало перехід від другого, пізньоверхньопалеолітичного етапу до третього, мезолітичного, або, як дехто ще називає його — епіпалеолітичного. Протягом останнього спостерігається відносне нівелювання господарчих зон (хоч між тим зберігається їх яскрава специфіка), насамперед, завдяки поширенню індивідуальних засобів полювання на дичину середніх розмірів. У деяких (переважно степових) місцевостях ще вдаються інколи до колективних загонних методів полювання, у тундрових застосовується сезонний покол північних оленів, на арктичних узбережжях ефективним стало полювання на морських ссавців, а в джунглях та на узбережжях тропічних морів переважно зберігалися збиральницькі форми діяльності. Однак на початку голоценової доби майже в усьому світі стверджувався мисливсько-збиральницький тип діяльності, який своїм вищим рівнем розвитку завдячував застосуванню лука і стріл.

Важливі процеси відбувалися й у сфері соціальних відносин. Підвищення ефективності індивідуального полювання та ролі спеціалізованого збиральництва (переважно — злаків) у деяких субтропічних місцевостях поглиблювало статевовіковий розподіл праці між чоловіком та жінкою як суб'єктами трудового процесу. Відповідно, індивідуалізація праці при посиленні взаємної зацікавленості у результатах праці чоловіка та жінки сприяла зміцненню, або, як гадає К. П. Буняєян¹¹, виникненню парної сім'ї. Це спричиняє подальше уособлення системи споживання, але принцип реципронності не втрачає свого значення. Співіснування реципронної системи з подальшою парцеляризацією окремих малих сімей стверджує якісно новий тип общини, у межах якої виникає ґрунт для особистої конкуренції представників окремих сімей у їх боротьбі за лідерство. Однак справжнього розвитку все це набуває вже за часів класичної первісності.

Класична первісність, або друга стадія розвитку первісного суспільства, характеризується досить тривалим співіснуванням привласнюючої економіки, яка досягає своєї максимальної продуктивності у

⁸ Кабо В. Р. Первобытная доземледельческая община ... — С. 186, 187.

⁹ Там же. — С. 187, 188.

¹⁰ Васильев Л. С. Феномен власти-собственности // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. — М., 1982. — С. 66.

¹¹ Буняєян К. П. Вказ. праця. — С. 15.

вигляді високоспеціалізованого рибальства та морського звіробійного промислу, а також землеробсько-тваринницьких методів господарювання, що інтенсивно поширюється у цей час. Останні вже наприкінці стадії класичної первісності забезпечували у порівнянні з найдосконалішими привласнюючими формами помітний добробут, хоч екологічні умови далеко не всюди сприяли їх поширенню.

Для цієї доби насамперед характерна можливість людських угруповань, що перейшли до осілого способу життя, постійно виробляти значний надлишковий продукт, який майже повністю йшов на забезпечення розширеного відтворення народонаселення. Завдяки цьому чисельність людства та густота його розселення у всесвітньому масштабі значно зросли. Як справедливо підкреслює В. Ф. Генінг, об'єктивною метою усієї первісної доби було, насамперед, забезпечення зростання народонаселення як вирішального фактора системи виробництва¹².

Зауважимо, що стадію класичної первісності пройшли не тільки ранні землеробсько-тваринницькі, а значною мірою й спеціалізовано-рибальські та приморсько-промислові суспільства. Можливості самостійного розвитку останніх на цьому й вичерпуються. Зосередимось тепер на проблемі виникнення відтворюючого господарства.

Проблема появи землеробства (на ґрунті якого, як вважають сучасні дослідники¹³, і виникло тваринництво) останніми десятиріччями стала об'єктом значної уваги¹⁴. У цілому вдалося пов'язати найдавніші, первинні землеробські культури з встановленими М. І. Вавіловим центрами походження культурних рослин. Доведено, що виникненню землеробства передувало досить продуктивне збиральництво, завдяки якому людина усвідомила вегетативні властивості рослин та створила відповідні знаряддя праці.

Однак доказ генезису землеробства із збиральництва ще не дає відповіді на головне питання: чому люди замість того, щоб збирати готовий врожай на місцях природного зростання істівних рослин, починають обробляти та засівати землю в інших місцевостях — біля осередків свого постійного мешкання? Відповідь на це питання веде до постановки іншої проблеми: на базі яких форм господарювання відбувається становлення осілого способу життя?

Згідно з досить обґрунтованою точкою зору В. Ф. Генінга¹⁵, осільність, що характеризує стадію класичної первісності, є насамперед результатом переорієнтації значної частини людства наприкінці мезолітичного етапу на використання харчових ресурсів водойм. Передусім у деяких місцевостях це було пов'язано з катастрофічним (завдяки поширенню знарядь дистанційного бою та, подекуди, значних екологічних змін) зменшенням промислових тварин та винаходом спеціальних рибальських знарядь. Експлуатація водних ресурсів, зрозуміло, сприяла концентрації населення поблизу річок, озер та морських узбережж, де й з'являлися перші стаціонарні поселення.

Звичайно, люди відходили досить повільно від традиційних рухомих форм життя і, як добре відомо за матеріалами етнографії, навіть за умов постійних поселень, працездатна частина громади протягом тижнів, а інколи й місяців провадила їх за межами, полюючи на звіра та збираючи істівні рослини. Однак скорочення чисельності промислових тварин та успіхи рибальства все більше зосереджували увагу людей на багатства водоймищ. Неабияке значення осілий спосіб життя мав і для вагітних та жінок, що доглядали за малими дітьми. Зрозуміло, що прагнення наблизити до своїх осель ділянки з істівними рос-

¹² Генінг В. Ф. Вказ. праця.— С. 50.

¹³ Шнерельман В. А. Происхождение скотоводства.— М., 1980.

¹⁴ Массон В. М. Поселение Джейтун (проблема становления производящего хозяйства) // МИА.— 1971.— Вып. 180; Массон В. М. Экономический и социальный строй древних обществ.— Л., 1976; Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока.— М., 1982; Кабо В. Р. Указ. соч.— С. 232—257; История первобытного общества...— С. 243—272; Шнерельман В. А. Возникновение производящего хозяйства.— М., 1989.

¹⁵ Генінг В. Ф. Вказ. праця.— С. 50.

линами, набувало дедалі вагомішого сенсу, тим більше, що для зростання останніх на здобрених органічними залишками ґрунтах навколо селищ, розташованих біля води, складалися досить сприятливі умови.

Таким чином, можна стверджувати, що для виникнення землеробства потрібні були принаймні три умови (не враховуючи кризи переважно мисливської та неспеціалізованої збиральницької ранньоперісної орієнтації господарювання, що передувала їм). По-перше, наявність у природному середовищі видів рослин, які за своїми біологічними властивостями принципово піддаються доместикації та штучній селекції. По-друге, накопичення необхідного досвіду, на базі багатовікової практики спеціалізованого збиральництва, уявлень про вегетативні властивості рослин та відповідних більш-менш досконалих знарядь праці. По-третє, перехід до осілого способу існування поблизу водних джерел завдяки інтенсифікації (принаймні у загальній тенденції) використання харчових ресурсів водоймищ.

Найкраще археологічно вивчений Близькосхідний центр походження відтворюючої економіки (насамперед матеріали натуфійської культури) дає фактичні докази того, що землеробство виникає саме за таких обставин. Щодо Південно-Східної Азії, Мезоамерики та зони Перуансько-Болівійських Анд, то за сучасного стану їх археологічного дослідження запропонована модель може розглядатися як гіпотеза, що не суперечить наявним фактам. Уявляється, що запропонований підхід досить добре узгоджується з концепцією В. О. Шнірельмана відносно трьох етапів, мікроспалахів та спалахів у процесі переходу до відтворюючих форм господарювання¹⁶.

Однак привертає до себе увагу те, що майже повсюдно первинні осередки землеробства з'являються поблизу водоймищ з відносно обмеженими запасами харчових ресурсів, тоді, як на морських узбережжях та у заплавах могутніх рік ще довго провідна роль залишається за рибальством та іншими промислами. На Близькому Сході це, передусім, стосується долини Йордану та притоків Тигру у міжгір'ях Загору, озер Центральної Анатолії і, цілком вірогідно, оаз (колись — теж озер) Північно-Східної Африки, з одного боку, і долини Нілу, переважно низових ділянок течії Тигру та Евфрату, а також Каруну, Сіро-Кілікійське узбережжя з гирлами Оронту, Джейхану та Сейхану — з другого. Так само можуть бути протиставлені приозерна місцевість та у наш час досить сухі долини Центральної Мексіки і найближчі до них ділянки узбережжя Тихого океану і Мексиканської затоки, озера й міжгір'я Андського плато — Перуанському узбережжю, як і, здається, глибинні райони Індокитаю і узбережжя Південно-Східної Азії, Південного Китаю та Японії.

Встановлену закономірність можна пояснити таким чином. Ймовірно, можливості для виникнення землеробства існували на значно ширших територіях, ніж ті, де воно з'явилося вперше. Але, як переконливо довів американський етнолог Р. Карнейро¹⁷, за умов досить продуктивного рибальства та інших річкових (і, додамо, тим паче морських) промислів, ведучи осілий спосіб життя та навіть маючи необхідні знання у галузі землеробства, люди цілком свідомо зберігають традиційні засоби існування. Переорієнтування господарства на вирощування харчових рослин відбувається лише тоді, коли експлуатація водойм вже зовсім не може задовольнити потреб зростаючого населення. Лише криза традиційного привласнюючого типу життєзабезпечення змушує людей переходити до землеробства та тваринництва. Саме тому неолітичне населення долин Нілу, Тигру та Евфрату, узбережжя Мексіки, Юкатану, Перу, Південно-Східної та Східної Азії тощо тривалий час, підтримуючи безпосередні стосунки з сусідніми землеробськими суспільствами, зберігало стійку прихильність до привласнюючих форм життедіяльності.

¹⁶ Шнірельман В. А. Возникновение производящего хозяйства.— М., 1989.

¹⁷ Карнейро Р. Л. Переход от охоты к земледелию // СЭ.— 1969.— № 5.

А втім з початком кризи переважно рибальської орієнтації господарювання, тим більше внаслідок того, що завдяки зростанню кількості населення частина людей була змушені селитися остронь багатої на істівні ресурси узбережжою смуги, мешканці зазначених регіонів відносно швидко переносять центр тяжіння своєї діяльності на землеробство та тваринництво. Більше того, у багатьох випадках подальший розвиток тут був набагато швидшим, ніж у первинних ареалах становлення землеробства. Вже у IV тис. до н. е. Єгипет та Шумер, залишивши далеко позаду себе Палестину, Сірію, Загрос, Анатолію та Північне Дворіччя, створюють перші у світі ранньокласові міста-держави, активно впливають на історичну долю своїх сусідів. Згодом на узбережжях Мексики та Перу аналогічним чином підносяться перші у Новому світі цивілізації ольмеків, які передували майя та мочіка. Пояснити такі швидкі темпи розвитку можна, лише проаналізувавши ті організаційні засоби, за допомогою яких відповідні суспільства забезпечували зростання продуктивності сільськогосподарської праці¹⁸.

Слід зазначити, що в той час, коли населення центрів випереджаючого розвитку, що належало до внутрішніх районів ойкумені, виходило на рівень пізньої первісності, на просторах тодішньої периферії людства, насамперед у помірній та приполярній і тропічно-екваторіальній смугах, суспільний розвиток був досить помірним. При наявності навколо великої кількості ще не залучених до активного господарського використання території, протиріччя між зростанням кількості населення та обмеженістю ресурсів у одному районі неважко усунути за рахунок переселення на суміжні землі. Додамо, що переважна більшість областей земної кулі була непридатною для доместикації рослин та тварин. До того ж у більшості суспільств з мисливсько-рибальсько-збиральницькою економікою пізньомезолітичного і навіть ранньонеолітичного типу зростання людності були дуже незначними.

Отже, уявляється цілком вірогідним, що у переважній більшості випадків відтворюючі форми господарства поширювалися за рахунок розселення їх носіїв з центральних районів ойкумені на її периферію. Демографічний потенціал землеробів та скотарів був значно вищим, ніж у тубільного населення. Не виключено, що у деяких місцевостях на час появи таких колоністів ранньонеолітичні, переважно привласнюючі методи господарювання уже переживали кризу, отже, місцеві мешканці самі починали активно запроваджувати у себе землеробство та тваринництво, спираючись на досягнення своїх південніших сусідів. Усе це стосується людності не тільки помірної, а й тропічної зони, де за доби неоліту складалося специфічне клубнево-коренеплідне землеробство, на ґрунті якого, як уже зазначалося¹⁹, майже неможливим було ствердження ранньокласових і навіть (папуаси та меланезійці є тому досить переконливим доказом) пізньопервісних відносин.

З усього сказаного випливає, що період класичної первісності, як і стадію, що їй передувала, доцільно розділити на три основні етапи.

Перший з них, який міг би зватися ранньонеолітичним (точніше, пізньомезолітично-ранньонеолітичним), характеризується таким зростанням ефективності виробництва завдяки насамперед всебічному розвиткові рибальства, який забезпечив перехід до осілого способу життя та помітно прискорив темпи демографічного приросту. За відповідних умов протягом цього етапу у деяких окремих місцях земної кулі відбулося становлення найраннішніх форм землеробства, яке ще ніде не стало провідною галуззю виробництва. Цього ж рівня досягли морські промисловики та рибалки.

Другий, власне неолітичний, етап можна охарактеризувати як паралельний розвиток ранніх землеробсько-тваринницьких суспільств і високопродуктивних рибальських та приморсько-промислових громад. За цієї доби відтворююча економіка набуває своїх головних рис та

¹⁸ Павленко Ю. В. Указ. соч.— С. 91—94, 119—131.

¹⁹ Павленко Ю. В. Указ. соч.— С. 80, 81.

зумовлює широку колонізаційну експансію її носіїв з центрів попереднього розвитку на периферію. На цьому етапі від загального шляху розвитку відтворюючої економіки віддається тупікова лінія тропічного клубнево-коренеплідного землеробства, а також припиняється поступ спеціалізованих рибалок та морських промисловиків.

Третій, пізньонеолітичний (точніше пізньонеолітично-палеометалічний) етап пов'язаний, з одного боку, з кризою чи стагнацією найрозвинутіших суспільств привласнюючої системи господарювання, а з другого — з масштабним поширенням відтворюючої економіки, яка відповідно до природних умов набувала різноманітних проявів. У сприятливих обставинах, переважно у субтропічній та, інколи, тропічній зонах високорозвинуті рибалки та промисловики узбережжя активно сприймали досягнення своїх землеробських сусідів і досить швидко наздоганяли їх за рівнем продуктивності відповідної галузі виробництва. Значно ускладнюється й сфера нехарчового виробництва: не тільки у землеробів та скотарів, але навіть і у деяких суспільствах спеціалізованих рибалок-мисливців на морського звіра з'являється металургія міді. Проте на рівень пізньої первісності виходять лише землеробські колективи.

Пізня первісність, або третя стадія розвитку первісного суспільства, характеризується нероздільним пануванням землеробсько-скотарських методів господарювання. Переважно землеробські (що спеціалізуються майже виключно на вирощуванні злаків, тобто — хліборобські) та скотарсько-землеробські суспільства неолітичного типу щодалі все чіткіше розподіляються за трьома головними напрямами розвитку, а саме: 1) хліборобсько-скотарські суспільства у зонах, де достатньо атмосферних опадів, 2) переважно хліборобські або хліборобсько-скотарські суспільства у зонах, де природні умови потребують штучного зрошування полів та 3) переважно скотарські суспільства у місцевостях, де на тому рівні розвитку продуктивних сил розводити свійських тварин було більш доцільним, ніж обробляти землю.

Для доби пізньої первісності притаманною є можливість виробляти не тільки необхідний та надлишковий (що йшов на розширене відтворення населення), а й певною мірою прибутковий продукт. Останній, завдяки владі-власності представників племінної верхівки на ресурси колективу та дії редистрибутивної системи централізованого перерозподілу матеріальних благ²⁰, вже зосереджувався у руках правлячої родо-племінної знаті, однак, ще не в повному розумінні привласнювався приватним чином. Традиційно він усвідомлювався як та частина громадського надбання, яку за відносно задовільної забезпеченості населення усім необхідним для існування є сенс використовувати на суспільні та культові потреби. Проте фактичними розпорядниками цього надбання стають соціальні лідери, які фактично за рахунок цього самого прибуткового продукту зміцнюють свою владу над колективом. Все це, зрозуміло, було пов'язане з відокремленням розумової праці від фізичної, розвитком ремісничого виробництва та поширенням економічних зв'язків між окремими потестарно-політичними угрупованнями. На добу пізньої первісності припадає ствердження та розвиток інституту племені як органу громадської влади та управління, який з переходом до ранньокласових відносин органічно починає виконувати функції ранньодержавного апарату²¹.

Розгляд доби пізньої первісності з боку виробництва ще невелико-го за своїм обсягом прибуткового (точніше, передприбуткового) продукту логічно веде до постановки питання про те, яким чином та за яких умов суспільство могло досягти відповідного рівня добробуту. Інакше кажучи, якими засобами можна було забезпечити зростання продуктивності праці у сільськогосподарській сфері на стадії пізньої

²⁰ Васильев Л. С. Указ. соч.— С. 70.

²¹ Генинг В. Ф., Павленко Ю. В. Институт племени как орган зарождающейся политической надстройки // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.— С. 102—143.

первісності? Оскільки ця проблема вже спеціально розглядалася²², немає потреби докладно на ній зупинятися. Зазначимо лише, що досягти зростання продуктивності праці у землеробстві можливо було завдяки удосконаленню організації виробництва або його засобів. Універсальним фактором розвитку продуктивних сил у сільському господарстві було поліпшення шляхом селекції видів домашніх рослин та свійських тварин.

Організаційний спосіб підвищення виробництва сільськогосподарської продукції був переважно (хоч і не завжди) пов'язаний з проведеним широкомасштабних акцій щодо будівництва та ремонту іригаційно-меліоративних систем і терасування гірських схилів. Саме це спостерігається у найдавніших цивілізаціях Старого та Нового світів, які виникали і тривалий час розвивалися за умов енеоліту. У цьому випадку відокремлення ремесла пов'язане насамперед з розвитком престижних запитів соціальної знаті, на задоволення потреб яких і спрямована праця майстрів-професіоналів. Необхідність у державній організації виробничого процесу зміцнює верховну владу-власність на всі основні ресурси і, насамперед, на землю.

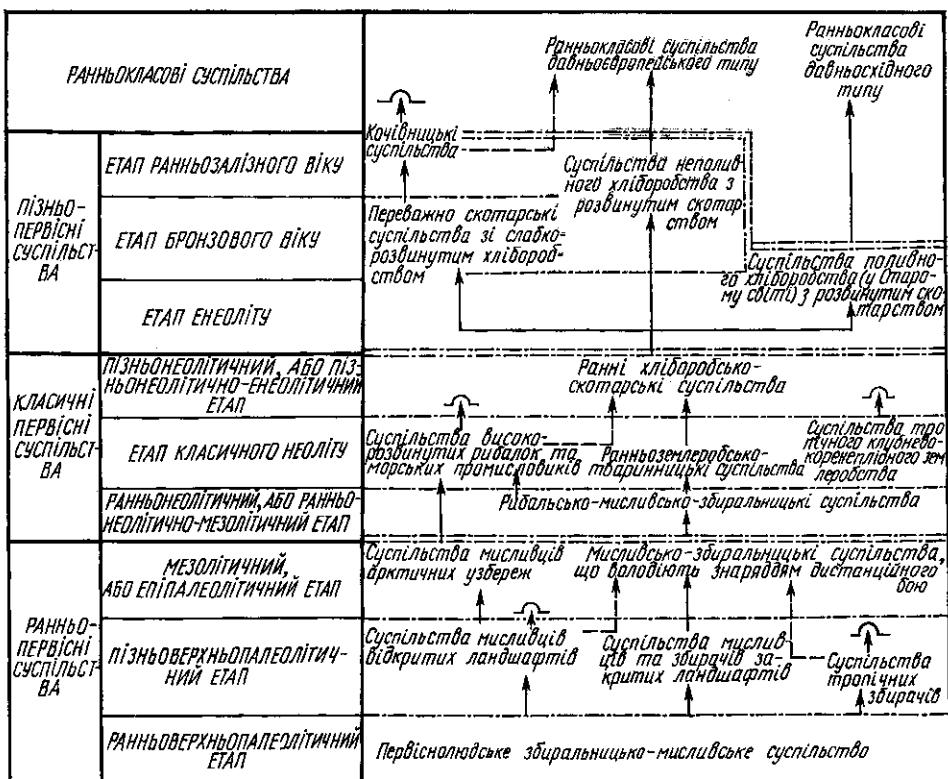
Другий спосіб підвищення хліборобського виробництва пов'язаний з втіленням у сільське господарство металевих, передусім залізних знарядь праці у тих екологічних зонах, де не виникає потреби в штучному зрошуванні полів. Найбільш яскраві приклади такого шляху надає давня Європа, починаючи з доби ранньозалізного віку. За цих умов розвиток ремісничого виробництва, насамперед металургії, що забезпечувала суспільство спочатку зброяю, а згодом і знаряддями праці, значно передує виникненню власне ранньокласових відносин. Саме воно забезпечило можливість якісного підвищення продуктивності сільськогосподарської праці. Влада-власність правлячої верхівки і в таких суспільствах зберігається досить тривалий час, проте внаслідок все більшої приватизації виробництва згодом втрачає реальне значення.

Таким чином, здається, можна пов'язати шляхи господарського розвитку пізньооперівінських суспільств з розробленими раніше шляхами ствердження ранньокласових відносин. Пізньооперівінські суспільства іригаційного та терасного землеробства за доби енеоліту органічно (з все-світньо-історичного погляду) виходять на східний шлях розвитку докапіталістичних соціально-економічних структур. Складнішою була доля пізньооперівінських суспільств неполівного землеробства. На певному етапі розвитку всі вони пережили стагнацію та глибоку кризу, тимчасовий вихід з якої забезпечувався завдяки зростанню у господарській системі питомої ваги скотарства. Тільки деякі з них, що за сприятливих екологічних та історичних умов змогли створити складне багатогалузеве виробництво на основі централізованої координації трудових зусиль та редистрибуції продуктів, з одного боку, і підкоренню сусідів, з другого, за доби бронзи вийшли на рівень створення ранньокласових соціальних організмів. Класичний приклад — Енейда доби Кріто-Мікенської цивілізації. А втім на інших землях Європи ранньокласові відносини стверджувалися на ґрунті виробничих досягнень ранньозалізного віку. Скотарські ж суспільства степової зони, як уже зазначалося, мали змогу подолати пізньооперівінський стан лише з переходом до кочівництва, при підкоренні сусідніх хліборобських племен та встановленні найтініших економічних стосунків з найближчою цивілізацією. Саме за таких умов у середині I тис. до н. е. виникла Велика Скіфія.

Окремо слід зупинитися на проблемі виділення якісних етапів у розвитку пізньооперівінських суспільств. Розглянемо її з боку означених вище шляхів їх розвитку.

Найдавніші цивілізації східного типу виникають на ґрунті іригаційного землеробства за доби енеоліту — ранньої бронзи. Час, що відокремлює їх від останнього, пізньоенеолітичного етапу класичної первісності, на відповідній території відносно недовгий — у межах двох-чо-

²² Павленко Ю. В. Указ. соч.— С. 91—100.

Періодизаційна схема первісності.

тирох тисячоліть. Протягом цього хронологічного відрізка на півдні Месопотамії, в Єгипті та інших центрах формування найдавніших цивілізацій розвивалося послідовно прискореним темпом. За умов енеолітичного технологічного рівня, завдяки відповідним організаційним новаціям все продуктивнішим ставало сільськогосподарське виробництво, провідною галуззю якого було іригаційне землеробство. Певні якісні, принципово відмінні один від одного етапи у цьому розвитку досить важко виділити.

Інша справа — хліборобсько-скотарські суспільства західного шляху еволюції пізньопервісних суспільств. За умов енеоліту багато з них досягають відносно високого рівня соціально-економічного та культурного розвитку (балкано-дунайські суспільства, Трипілля тощо), але ранньокласові соціальні організми на їх ґрунті не виникають. Навпаки, за доби ранньої бронзи матеріальна культура на їх землях зазнає певного зупожіння, зникають великі селища тощо. Проте поступово налагоджується виробництво знарядь з бронзи (насамперед, зброї), а в системі господарювання, як гадають дослідники, перевага надається скотарству. Поява чорної металургії знову несе істотні зміни. Якісно зростає продуктивність землеробства, відповідні суспільства, розвиток яких помітно прискорюється також завдяки стосункам з південними цивілізаціями, досягають нарешті рівня ранньокласових відносин. Тому є сенс виділяти три етапи у розвитку пізньопервісних суспільств цієї лінії: енеолітичний, бронзового та ранньозалізного віку.

Аналогічні етапи проходять і скотарські суспільства. За доби енеоліту вони ще досить тісно були пов'язані із землеробством у річкових заплавах, але у бронзовому віці, в результаті поліпшення видового складу стад, розвитку засобів пересування, господарського освоєння пасовищ на вододілах тощо, темпи їх розвитку істотно зростають. Новим якісним рубежем був перехід до кочівництва, що хронологічно збігається з початком доби заліза. На цьому рівні за відповідних умов но-

мади можуть виступати як провідна політична сила при створенні складних ранньокласових соціальних організмів.

Таким чином, в історії пізньопервісних суспільств є всі підстави виділяти три головні етапи, які, витримуючи принцип співставлення окремих фаз суспільного розвитку з номенклатурою традиційної археологічної періодизації, можна називати етапами енеоліту, бронзового та ранньозалізного віків. Слід лише пам'ятати, що одні пізньопервісні суспільства виходять на рівень ранньокласових відносин ще наприкінці першого, енеолітичного етапу, інші — за доби бронзи (головним чином завдяки розвитку данницької експлуатації сусідніх племен з боку тих, хто володів більш якісним військово-транспортним устаткуванням), треті — вже з поширенням виробів із заліза.

Отже, первісна історія людства (як і історія докапіталістичних класових суспільств) може бути репрезентована у вигляді системи окремих, перспективних та тупікових шляхів (ліній) суспільно-економічного розвитку, пов'язаних з певними системами організації виробництва за тих чи інших природних умов на тій чи іншій стадії розвитку продуктивних сил. Розгляд зазначених ліній поступу дає підстави і для розробки більш конкретної, ніж прийнята в сучасній науковій літературі, періодизаційної схеми первісності. Кожна з трьох її стадій поділена ще на три етапи. Шляхи розвитку пізньопервісних суспільств органічно переходят у лінії поступу суспільств ранньокласових. В узагальненому вигляді це можна показати за допомогою схеми (рисунок).

Ю. В. Павленко

ПУТИ РАЗВИТИЯ ПЕРВОБЫТНОГО ОБЩЕСТВА

В статье предпринята попытка выделить и обобщить основные пути хозяйственного развития обществ ранней, классической и поздней первобытности.

Поливариантность исторического движения заметна уже в эпоху верхнего палеолита, когда в различных природно-климатических зонах складываются общества тропических собирателей, охотников открытых пространств и охотников-собирателей закрытых ландшафтов. Позднее выделяется линия развития прибрежных охотников на морского зверя. С переходом к мезолиту, по мере распространения орудий дистанционного боя, тип охотников-собирателей закрытых ландшафтов становится ведущим во всемирном масштабе.

Переход к классической первобытности связан с развитием оседлости на базе освоения ресурсов водоемов при развитии рыболовства. В этих условиях в эпоху неолита в одних местах происходит становление производящих форм хозяйства, тогда как в других предельного уровня достигают рыболовство и морские промыслы. Общества ранних земледельцев и высокоспециализированных рыболовов стадиально синхронны. Однако первые содержат потенции дальнейшего развития, тогда как вторые — застойные, что проявилось уже на этапе позднего неолита.

Стадия поздней первобытности характеризуется полным преобладанием производящих форм хозяйства и представлена тремя основными линиями развития. Первая, связанная главным образом с системой орошаемого земледелия, достаточно быстро (еще в энеолите) приводит к созданию раннеклассовых обществ древневосточного типа. Вторая, ориентирующаяся на неполивное земледелие, в конечном итоге определяет появление раннеклассовых социальных организмов древнеевропейского типа. Третья, скотоводческая, представлена кочевыми обществами, способными переступить рубеж классообразования лишь при теснейшем взаимодействии с оседлыми земледельцами.

Yu. V. Pavlenko

WAYS OF THE PRIMITIVE SOCIETY DEVELOPMENT

An attempt is made to distinguish and generalize basic ways of economic development of societies of the early, classic and late primitive state.

Polyvariance of the historical advance has become noticeable already at the stage

of the Upper Paleolith, when communities of tropical collectors, hunters of open landscapes and collecting hunters of closed landscapes were formed in different natural-climatic zones. Later a tendency of coastal sea-animal hunting developed. With a transfer to the mesolith, as time-fuse battle guns were spread, a type of collecting hunters of closed landscapes became a leading one on the world-wide scale.

A transfer to the classical primitive state was promoted by development of a settled way of life on the basis of assimilation of water body resources with development of fishery. Under such conditions in the Neolith epoch producing forms of farming were consolidated in some parts, while fishery and sea game-shooting reached their apex in other parts. Communities of early farmers and high-specialized fishers were synchronous by stages. However, the former contained potentialities of the further development, while the latter were stagnant, which was observed already, at the stage of the Late Neolith.

A stage of late primitive state was characterized by a complete predominance of producing forms of farming and was presented by three main developmental lines. The first line connected mainly with a system of irrigated agriculture led to creation of early-class old-East communities rather rapidly (as far back, as Eneolith). The second line with the non-irrigated agriculture gave finally a rise to early-class social organisms of the old European type. The third line, a cattle-breeding one, was presented by nomadic communities able to step over a boundary of class-formation only in case of a tight interaction with settled farmers.

Одержано 19.12.88

Про деякі методологічні засади вивчення неандертальських поховань

© С. В. Смирнов

У статті обґрунтovується питання про те, що проблема неандертальських поховань мусить розглядатися як складова частина всього комплексу питань про формування первісного синкретизму на підставі розуміння цілісності антропосоціогенезу. При такому підході неандертальські поховання пов'язуються з генезисом релігії і не можуть оцінюватись як докази вже сформованих релігійних поглядів.

Минуло більше століття від того часу, як серед найважливіших археологічних комплексів палеолітичної доби чільне місце посіли неандертальські поховання, вивчення яких пов'язується з вирішенням питання про первісну релігію. З'ясуємо спочатку хоча б у найзагальніших рисах вихідні питання про те, що таке релігія і які її форми притаманні первісному суспільству. Без цього пошук історичних коренів релігії не можна спрямувати у чітке дослідницьке русло.

Релігія — це фантастичне відтворення у свідомості людини оточуючого світу, що виникає як необхідний елемент суспільного життя. Існують певні розбіжності щодо того, чи можна ілюзорні уявлення первісної людини вважати релігією. Одні дослідники гадають, що в даному випадку йдеться про міфологічну свідомість і що про релігію у власному розумінні цього поняття можна говорити лише стосовно тих історичних епох, в яких виникають теологічні концепції. Інші вважають, що ілюзорні уявлення первісної людини слід розглядати як релігійні вірування, оскільки в них (уявленнях) містяться всі найважливіші елементи — віра в надприродні сили і спеціальні ритуали, спрямовані на нейтралізацію їх негативного впливу.

Матеріалістичне трактування потреби в релігії відкидає ідею біологічної або індивідуально-психологічної схильності людини до віри. «Потреба в релігії, як багато інших духовних («вищих») потреб люди-

ни, не є ні потребою її організму, ні загальною характеристикою людської природи, що розуміється абстрактно, або психіки. Вона соціальна за своїм походженням і сутністю. Говорячи більш конкретно, потреба в релігії — це потреба певних соціальних систем в ілюзорному відтворенні дійсності, в основі якої — практичне безсилия людей, їх нездатність підкорити своєму контролю об'єктивні умови свого життя»¹.

Потреба в релігії реалізується на індивідуально-психологічному рівні, тобто виражається як індивідуальна, особиста потреба людини, але задана вона її суспільством, соціальним середовищем.

Діалектична взаємодія психічного і соціального у формуванні релігії дає ключ до правильного розуміння її коренів. Це завдання сучасна наука вирішує у двох напрямах. Перший — історичний або філогенетичний — розкриває виникнення і подальшу еволюцію психологічних основ релігії у ході історичного розвитку людства. Другий — індивідуально-психологічний — оцінює психічні особливості людини на різних стадіях її індивідуального життя і їх вплив на формування релігійних уявлень. Між філогенезом і онтогенезом є окремі точки зіткнення, певні аналогії, але необхідна тонка і коректна оцінка онтогенетичних аспектів психології релігії з метою використання їх для вивчення історії виникнення психологічних коренів релігії.

Перший напрям безпосередньо пов'язаний з проблемою неандертальських поховань. Його мета — відтворити психологічні передумови формування релігійних уявлень, а тому необхідне логічне відтворення психічних особливостей неандертальця. Роль психологічного фактора у формуванні релігії можна дослідити тоді, коли добре відомо його значення у релігійних системах, що склалися.

В етнографії нагромаджено величезний фактичний матеріал, завдяки якому можна змалювати досить чітку картину первісних релігійних вірувань, осмислити їх психологічні аспекти. Щоб не завантажувати подальший виклад численними прикладами, наведемо лише основні хрестоматійні положення. Психологічні передумови виникнення релігії закладені у самому способі життя первісної людини. Цілковита залежність її від природи, нестабільність господарської діяльності, неможливість кожного разу передбачити її результати, неспроможність пояснити складні явища, в оточенні яких проходило життя людини — все це обумовлювало перебування у стані постійного страху і невпевненості у своїх вчинках. Побороти ці негативні моменти у специфічних умовах первісного існування могла лише віра в надприродні, незалежні від людини сили. Іншого виходу просто не було. Віра в те, що такі сили існують, що певними вчинками їх можна закликати на допомогу, вносить спокій у душу людини, стимулювала її до активних дій, організовувала життя. Породжені віруваннями ритуали допомагали людині оволодіти своєю поведінкою.

Гнити людину не лише незнання причин явищ природи, але і явища людського буття. Невміння осмислити взаємозв'язки між людськими колективами і окремими людьми породило розподіл всіх людей на «ми» і «вони», тобто родичів і представників іншої крові. Такий розподіл викликав упевненість в тому, що справжніми людьми є «ми», і що від «них» можна чекати якого завгодно лиха. Застерегти від усього цього могла лише віра в допомогу надприродних сил, в те, що їх можна певним чином задобрити.

Ілюзорні, надумані людиною всемогутні сили спричиняли тісне єднання людей однієї крові, що, зрозуміло, породжувало і певне ставлення до померлих одноплемінників. Померлого не лише боялися, а й турбувалися про нього, вірили, що померлий родич може відтворитися в іншій людині. Цим і пояснюється величезне значення, що надавалося похованальному культу. Отже, ми впритул підійшли до питання про співвідношення віри і релігійної обрядовості.

Релігійна потреба завжди реалізується у певних обрядах, які роз-

¹ Угринович Д. М. Психология религии.— М., 1986.— С. 61, 62.

кривають сам характер віри. «Потреба у відправленні релігійних обрядів, молитв і т. ін. є специфічне ядро релігійної потреби, без якої остання не існує»². Культові дії завжди засновані на вірі в обов'язковий і необхідний зв'язок між ритуалом і його результатом. Культові дії, в тому числі і ті, що пов'язані з похованням померлого, виступають засобом впливу людини на надприродні сили у бажаному для неї напрямі.

Обряди первісного суспільства мали поліфункціональний характер. Вони були генетично первинною формою об'єктивації первісних міфів, що виконували важливу синтетичну функцію — релігійну, естетичну, пізнавальну тощо. Важливо зазначити, що естетичне у первісну епоху зливалося з релігійним, магічним, посилювало психологічну дію обряду.

Таким чином, смисл викладених вище зауважень полягає в тому, що, по-перше, вони спростовують спроби пошуку релігійних вірувань у часи, коли самих поховань ще не було. Найраніші релігійні уявлення можуть бути відтворені лише для того періоду, коли з'являються докази ритуальних дій.

По-друге, культурно-історичне значення неандертальських поховань не може бути розкрите без посилань на генезис художньої творчості людини. Навпаки, неандертальські поховання як фактори релігійного розвитку мусять розглядатися і оцінюватися крізь призму первісного синкретизму.

По-третє, оскільки неандерталець репрезентує собою останню fazу в становленні сучасної людини, проблема неандертальських поховань має бути логічно пов'язана з загальною концепцією антропосоціогенезу.

Раніше вважалося, що неандертальські поховання характеризують генезис релігії. Сучасна археологія намагається довести, що ці комплекси є безперечним доказом вже остаточно сформованої релігії. Нова оцінка неандертальських поховань значною мірою вплинула на загальну оцінку неандертальського періоду і антропосоціогенезу в цілому.

Основний аргумент для твердження, що неандертальця слід віднести до вже сформованої суспільної людини, дали сенсаційні знахідки неандертальських поховань у печері Шанідар в Іраку. Найбільш відоме з них поховання Шанідар IV: кістяк містився у неглибокій ямі, що визначалася за темним заповненням на фоні світлішого ґрунту. Аналіз пилку довів, що разом з покійником у яму були покладені квіткові рослини — дерев'я, хрестовик тощо. Ці факти оцінювалися як доказ того, що поховання супроводжувалося складним ритуалом, який передбачав глибокі естетичні почуття, етичні норми поведінки тощо. Звідси загальний висновок: неандертальці — цілком свідомі істоти, що повністю подолали переходний етап і вийшли на шлях власне соціального розвитку.

На нашу думку, правильне трактування сенсаційних повідомлень про шанідарські знахідки дали О. П. Окладніков та Р. С. Васильєвський. Вони вважають, що шанідарські поховання фіксують не завершені форми естетичного сприйняття навколошнього світу, а лише «зачатки естетичного відношення до дійсності, перші прояви почуття прекрасного і пов'язаної з ним творчої уяви»³. Важливо підкреслити, що формування естетичної свідомості неандертальця дослідники пояснюють рівнем його психофізіологічного розвитку. Формування здатності естетично сприймати дійсність «цілком визначалося його фізичними можливостями, насамперед наявністю гнучкої і вмілої руки, а також всіх людських почуттів, народжених у результаті попередньої історії людства»⁴. В цих висновках важливий пізнавальний момент: шанідарські поховання оцінюються на підставі системного бачення проблеми.

² Там же.— С. 268.

³ Окладніков А. П., Васильєвский Р. С. Проблемы формирования первобытного искусства // Методологические и философские проблемы истории.— Новосибирск, 1983.— С. 273.

⁴ Там же.— С. 272.

Що ж являють собою неандертальські поховання в цілому? Ю. О. Смирнов — найбільш відомий вітчизняний знавець фактологічного аспекту проблеми — підкреслює, що неандертальські поховання надзвичайно різноманітні за ознаками. Небіжчиків клали на спину, на живіт, на правий або лівий бік, з підіганими ногами або у випростаному стані. Ховали на підлозі скельних навісів на місці помешкання, на ділянках перед навісами, на спеціальних підвищеннях, складених з уламків каменю. Часто для трупа викопували поглиблення або перекривали його насилом. Інколи для перекриття використовували брили каменю. Зустрічаються цілі кістяки, а також розченовані на частини різноманітними методами: простим розтином трупа, зняттям покровних тканин, обезглавленням, вичленуванням нижньої щелепи. Зафіковані випадки, коли у небіжчика вишкрябали мозок. Практикувалося, хоч і дуже рідко, перезахоронення кісток. Серед неандертальських поховань є такі, в яких небіжчика супроводжували ретушовані знаряддя або прості, необроблені уламки каменю і кісток⁵.

Вся ця розмаїтість, на думку Ю. О. Смирнова, відбиває досить складний комплекс соціальних зв'язків, які можуть оцінюватися як доказ того, що неандертальцець уже перейшов межу, котра відділяла напівтваринних попередників суспільної людини від неї самої. «Виникнення нової форми взаємин з померлим,— пише він,— яке відбилося у створенні перших навмисних поховань, свідчить про появу принципово нового виду соціальних відносин, пов'язаних з турботою про померлих співродичів — з виділенням їм частини продуктів виробництва, із затратами часу, енергії, необхідними для створення поховань. З культом мертвих, ймовірно, пов'язана поява однієї з найранніших космологічних моделей — світу мертвих. З її виникненням людство вийшло за межі чисто біологічного розвитку»⁶. «Поховання — у найбільш типовій для людства формі інгумації, тобто заривання в землю,— продовжує Ю. О. Смирнов,— з'являються лише в мустьєрський час. Причому з'являються, що називається, відразу у викінченому вигляді (мовби Афіна з головою Зевса) з усіма рисами, притаманними їм. Зовсім необов'язково, щоб їм передували якісь «зачаткові» форми захоронення померлих (як про це писали, та й зараз пишуть багато дослідників). Окремі види поховань ніби не мають «історичного дитинства», бо форми їх повторюються з давності до сучасності...»⁷.

Впадає у вічі те, що, по-перше, такі оцінки не враховують проблеми генезису релігії. Виходить, що релігія як складний соціальний феномен з'являється зненацька, без необхідної історичної підготовки, чого не могло бути. По-друге, якщо погодитися з тим, що неандертальцець уже вийшов з-під впливу біологічних законів розвитку, то чим тоді пояснити, що людство не залишилося на неандертальській стадії розвитку морфоструктури тіла, а розвивалося далі у сапієнтному напрямі? Останнє неможливе було без штучного добору, тобто законів біологічного розвитку, які відкидає Ю. О. Смирнов. По-третє, сформована релігійна свідомість відтворюється для тих історичних умов, коли ще не було мистецтва. З огляду на первісний синкретизм така ситуація неможлива, оскільки релігійні вірування формуються й існують у системному зв'язку з іншими проявами духовного життя первісної людини. По-четверте, наведені висновки не систематизовані з огляду на психофізіологічні особливості неандертальця, що розкривають його здатність до свідомої поведінки і вищих проявів соціального життя.

Зауважимо, що та розмаїтість, яка оцінюється як типологічне багатство похованального обряду, не є результатом подальшої диференціації обрядової норми, що виникла раніше. Навпаки, ця різноманітність генетично первинна. Тому навряд чи можна говорити про розгалужену систему обрядових похованальних типів. Логічніше розглядати її як пер-

⁵ Смирнов Ю. А. Древнейшие погребения (год открытия 1886) // Природа.— 1986.— № 11.— С. 58—68.

⁶ Там же.— С. 58, 59.

⁷ Там же.— С. 61.

винну невпорядкованість, досить хаотичну сукупність різних елементів, які завжди характеризують процес формування складних соціальних явищ. Говорячи про різноманітність поз поховання, слід мати на увазі таке: з якою б метою не закопували неандертальці своїх небіжчиків — керуючись розвиненим релігійним почуттям, проводжаючи їх на «той світ», чи просто щоб попередити розклад трупа — кістяк, звичайно, лежатиме у якісь позі, і їх різноманітність не може бути доказом дбайливого ставлення до померлого. Докази того, що в окремих випадках у померлих вишкрібали мозок, відокремлювали нижню щелепу, зрізали м'які тканини тіла можна інтерпретувати по-різному, в тому числі і як примітивний канібалізм. Те, що труп ховали на різних ділянках поселень і засипали найрізноманітнішим матеріалом або перекривали плискатими кам'яними брилами, також не можна беззастережно витлумачити як ознаки сформованих похованальних споруд.

Поховання неандертальців пов'язані з місцями їх постійного проживання, де зберігаються потужні шари культурних решток. Отож не дивно, що в засипці зустрічаються уламки кісток і крем'яні вироби, і говорити про те, що всі ці знахідки є похованальним інвентарем, не можна. До того ж, серед крем'яних виробів у засипці поховань зустрічаються не лише закінчені знаряддя, а й необроблені кремені та уламки кісток, що не мали важливого значення у господарській діяльності, і тому їх не варто оцінювати як предмети, що супроводжували померлого на «той світ».

Таким чином комплекс ознак неандертальських поховань не дає підстав для твердження, що в них ми маємо докази сформованого похованального культу, в якому системно поєднуються усталені форми пози похованого, похованального інвентаря та похованальних споруд. Щоб не дійти хибних висновків, слід ясно усвідомити, що когнітивні, тобто пізнатавальні, можливості неандертальця ще не забезпечували створення в його уяві світу мертвих, тобто тих ілюзій, матеріальним свідченням яких є похованальні пам'ятки.

Неандертальець — перехідна до *Homo sapiens* істота, і його передхідний характер засвідчують морфологічні ознаки будови тіла. Це нависаючий над очима валик, покатий лоб, масивна нижня щелепа, кубоподібний контур потилиці, зміщений назад потиличний отвір, масивні кістки кінцівок. Будова кістяка говорить про те, що ходив він горблячись, нахиляючи вперед голову, на зігнутих ногах. Для нас більш важливо те, що мозок неандертальця також був за структурою примітивнішим, ніж у сучасної людини. Говорячи про нерозвинений характер мозку неандертальця, слід мати на увазі тісний і безпосередній зв'язок еволюції мозку із становленням свідомості і мови, з одного боку, і з формуванням соціального буття людини — з іншого. Цей взаємозв'язок має світоглядне значення. А. А. Леонтьев, провідний фахівець у галузі психолінгвістики, у зв'язку з цим підкреслює, що «немислимо вирішувати проблему походження мови, не ставлячи одночасно питання про походження специфічно людських форм діяльності, генетично пов'язаних з мовою, зокрема, мовного мислення в цілому»⁸. Можна додати: і походження праці, бо, як писав Ф. Енгельс, «пояснення виникнення мови з процесу праці і разом з працею є єдино правильним»⁹. Йдеться, таким чином, про те, що виникнення мови слід розглядати як один з моментів цілісного процесу антропосоціогенезу: праця, свідомість, мова у своєму становленні пройшли одинаковий історичний шлях.

В структурі мозку неандертальця є ряд примітивних ознак, насамперед недорозвиненість лобних долей. Розростання саме цих ділянок, як підкреслює В. П. Алексеєв, було тією основною морфологічною особливістю, яка відрізняла неандертальця від сучасної людини. Функ-

⁸ Леонтьев А. А. Некоторые вопросы глоттогенеза в свете современных психологических данных // VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук.—М., 1964.—С. 2.

⁹ Енгельс Ф. Дialectika prirody // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.—Т. 20.—С. 456.

ціональна інтерпретація вказаних відмінностей зводиться до того, що неандерталець ще повною мірою не оволодів соціальними нормами життя¹⁰.

Так само як мозок неандертальця демонструє останній етап в еволюції мозку людини, що є органом свідомості, так і гортань його демонструє той самий етап у формуванні органа мови. «Гортань неандертальця пов'язана з порожниною рота лише невеликим проходом, який перетвориться у широкі «ворота» лише тоді, коли неандерталець зовсім випрямиться і голова його не буде видаватися вперед,— а це одна з найважливіших ознак вже *Homo sapiens*¹¹. У неандертальця піднебінна завіса відстояла значно далі від задньої стінки гортані, ніж у сучасної людини. М'язи щелепи були масивними, що значно утруднювало мовну артикуляцію. Функції голосового м'яза були обмежені. Разом з мовними звуками неандерталець створював масу негармонійних — виск, хріпіння, пищання і т. д. «Найважливіша відмінна мови неандертальця від мови суспільної людини пов'язана, однак, не з будовою мовних органів і не з місцем артикуляції окремих звуків, а з структурою механізму мови, мовного слуху»¹². Дискурсивність, тобто послідовність слів у мові характерна лише для *Homo sapiens*, бо лише в його мозку виділяються сформовані центри, що регулюють цей компонент мовного спілкування. Неандерталець ще не досяг такого рівня мовної комунікації.

Висновки психолінгвістики підтримує філософія, синтезуючи здобутки різних наукових дисциплін. Так, на думку С. Б. Кримського, мова неандертальця ще не набула такої логічної форми як судження, отже, ще не могла відтворювати елементи, поєднані у речення. Основу звукової комунікації становили звукові сигнали типу «слово — речення», тобто сигнали з нерозчленованим змістом. Отже, у неандертальців абстрактна форма ще не набула повної реалізації. Сама ж конструкція «слово — речення» оцінюється як перехідна форма від конкретно-дійового мислення тварин до абстрактно-логічного мислення суспільної людини¹³. З точки зору становлення суспільних форм свідомості неандертальський ступінь розглядається як заключний етап цього складного і багатогранного процесу¹⁴.

Сучасні погляди базуються в основному на наведених вище висновках, що були сформульовані у 60-х роках і стали своєрідним піком у розробці проблем історії формування людського інтелекту. Так, відмінності мови неандертальця від мови сучасної людини, на думку В. П. Алексеєва, полягають у тому, що перший ще не повною мірою оволодів розвиненим мовним спілкуванням. Пітекантропи, неандертальці, сучасні люди пізньопалеолітичної доби, за його схемою,— це три послідовні стадії формування мови. «Неандертальці — сучасна або близька до сучасної артикуляція, можливі утруднення у вимові окремих голосних, оволодіння найпростішою граматикою і синтаксисом,— так званий телеграфний стиль, поява мологічної мови: сучасні люди — повне оволодіння сучасною артикуляцією, подальший розвиток структурних категорій мови, розширення лексики, що продовжується і понині»¹⁵. Ці відмінності у способах мовної комунікації збігаються з основними морфологічними відмінами у будові тіла неандертальця і сучасної людини. «Подальший розвиток лобних долей при збереженні відносно стабільної величини загального обсягу мозку у сучасній людини порівняно з неандертальцем можна витлумачити як морфологічну передумову оволодіння структурними — граматичними і синтаксичними — можливостями мови»¹⁶.

¹⁰ Алексеев В. П. Происхождение человечества.— М., 1984.— С. 290—292.

¹¹ Леонтьев А. А. Возникновение и первоначальное развитие языка.— М., 1963.— С. 70.

¹² Там же.— С. 71.

¹³ Кримский С. Б. Генезис форм і законів мислення.— К., 1962.— 124 с.

¹⁴ Спиркин А. Г. Происхождение сознания.— М., 1960.— 471 с.

¹⁵ Алексеев В. П. Указ. соч.— С. 224.

¹⁶ Там же.— С. 223.

У зв'язку з цим слід навести останні результати моделювання мовного спілкування неандертальця на підставі вивчення будови його мовного тракту. Американські вчені — лінгвіст Ф. Ліберман та фахівець з порівняльної анатомії Е. Клерін, — змоделювали цей процес на ЕОМ, дійшли висновку, що неандертальць не міг вимовляти ряд звуків, конче необхідних для повноцінного мовного спілкування¹⁷.

З виходом на історичну арену *Homo sapiens* починається історія розвитку сформованої членороздільної мови. Членороздільність — це не лише поділ слів на окремі звуки, а й розподіл слів у фразі, можливість їх заміни для зміни загального змісту висловлювання. «Членороздільність — ознака уже сформованої «готової» мови, вона є не передумовою, а результатом довгого і дуже складного процесу становлення останньої»¹⁸.

Ми вже говорили, що емоційні процеси у первісну епоху не існували ізольовано від пізнавальних і вольових. Цей системний зв'язок когнітивного, емоційного і вольового, що реалізується в релігійній поведінці людини, стосовно нашої теми дає можливість дійти висновку: якщо пізнавальні здібності неандертальця ще не досягли рівня свідомості, то це значить, що він не міг формувати уявлення про потойбічний світ, а отже, і не міг мати сформованих релігійних почуттів.

Як уже зазначалося, психологічні основи первісної релігії зароджуються з невпевненості людини у своїх вчинках, з неможливості передбачити перебіг подій, що безпосередньо впливають на її життя. Все це характеризує людину, яка повною мірою оволоділа абстрактно-логічним мисленням і образним сприйняттям оточуючого світу. Що ж тоді говорити про психічний стан неандертальця, який ще не подолав цих рубежів у формуванні інтелекту! Можна без перебільшення твердити, що його психічний стан за умов ще не сформованої свідомості і слабкої технічної оснащеності був дуже складним, і в комплексі гнітючих почуттів був і страх перед померлім. Як об'єктивна необхідність подолання цього страху виникла потреба ізолятувати себе від трупа, щоб певним чином захиститися від його негативного впливу. Та намагання ізолятувати труп не було абсолютном, інакше його закопували б десь на стороні, а не на місці постійного проживання. Можна погодитися з думкою про можливі прояви інстинкту «охайності» або «інстинкту спільнотного («соціального») зв'язку», що добре відомі з тваринного світу, які могли певною мірою зберігатися протягом всього перехідного періоду¹⁹.

Отже, неандертальські поховання можна пояснити лише комплексом факторів: намагання перебороти страх перед небіжчиком, попередити розкладання трупа на місці проживання і водночас зберегти з померлим ще до кінця не усвідомлений зв'язок, що об'єднував групу неандертальців в єдине ціле. Усвідомлення соціальної значимості поховань приходить пізніше, коли для цього створюються необхідні психофізіологічні передумови, тобто коли завершується формування мозку. На цьому історичному рубежі закопування померлого перетворюється в осмислений ритуал, освячений релігійною вірою.

Не можна ігнорувати і той важливий факт, що первісна релігія системно пов'язана з іншими проявами духовного життя людини. «В свідомості первісної людини,— пише Е. Г. Яковлев,— важко відділити логічні форми пізнання від емоційних, релігійні від етичних: всі вони ніби зливаються»²⁰. «Реально у психіці індивіда,— підкреслює Д. М. Угринович,— емоційні процеси ніколи не існують відірвано від пізнавальних (когнітивних) і вольових. Вони значною мірою створюють загальний «тонус» психічного життя особистості, загальне забарвлення

¹⁷ Див.: Ложов Б. Ф. Проблема социального и биологического в психологии // Биологическое и социальное в развитии человека.— М., 1977.— С. 59.

¹⁸ Андреев И. Л. Происхождение человека и общества.— М., 1988.— С. 218.

¹⁹ Токарев С. А. Проблема происхождения и ранних форм религии // Вопросы философии.— 1956.— № 6.— С. 125—138.

²⁰ Яковлев Е. Г. Искусство и мировые религии.— М., 1977.— С. 12, 13.

її розумової і предметної діяльності»²¹. Коли це так, то становлення релігії слід розглядати як один із моментів формування всієї системи духовного життя людини, всього первісного синкретизму.

Який елемент духовного життя первісної людини найбільш повно відбився в археологічних джерелах? Звичайно, образотворче мистецтво. Не будемо вдаватися до переказу загальновідомих істин про те, що воно в його найдавніших формах є досягненням пізнього палеоліту, що мистєрська доба, до якої належать неандертальські поховання,— це час, коли лише формувалося образотворче мистецтво. Додамо, що сам механізм становлення його висвітлюється досить вмотивовано²².

Висновки про наявність сформованої релігії у неандертальців не узгоджуються з тезою про те, що лише *Homo sapiens* пізнього палеоліту створив справжнє мистецтво і тим самим остаточно оволодів умінням художнього опанування дійсності. І навпаки, оцінка неандертальських поховань як матеріальних свідчень обрядовості, що перебувала лише на початковому етапі свого історичного формування, добре узгоджується з цим твердженням. Ось чому в питанні про рубіж, коли на історичну арену виходить суспільна людина, ми попри всі новації знову повертаємося до початку пізнього палеоліту. «Не боючись перебільшення, можна сказати,— наголошував у цьому зв'язку О. П. Окладніков, — що людиною у справжньому і повному розумінні цього слова наш предок на кроманьйонському рівні став лише тоді, коли він зміг виявити себе і своє ставлення до світу в образах мистецтва, коли він піднявся до здатності оцінити дійсність в естетичному плані, в художніх образах, емоційно — у вищому значенні цього поняття»²³. Що ж до генезису релігії, то й сьогодні не втратили свого значення висновки О. П. Окладнікова: «Тут немає... ще ніякої системи, що остаточно встановилась, нічого певного і цілісного. Це повною мірою вихідний стан, де химерно переплітаються смутні й невизначені фантастичні образи та уявлення, з яких набагато пізніше виростає справжній культ мертвих і віра в духів, культ живих»²⁴. Останніми роками, коли почалися переоцінки неандертальських поховань, які нав'язували неандертальцям релігійність, він писав про генезис релігії: «Перший такий пункт — мистєрський час, коли на основі прогресу культури та фізичної організації вперше з'являються беззаперечні свідчення оформлення перших зачатків релігії і мистецтва, причому одночасно... Другий етап припадає на період верхнього палеоліту — час високого мистецтва, культури і складної суспільної організації. З'являється родова община. Набувають повного розвитку зачатки мистецтва..., які виникли у людей мистєрської доби, разом з ними і їх антагоніст — зачатки релігії. Це час оформлення розвиненої поховальної обрядовості, міфології та ритуалів, про конкретний зміст яких можна судити за нечисленними, але виразними пам'ятками мистецтва, за слідами обрядовості у печах»²⁵.

На шляхах такого підходу, що демонструє системне розуміння історичного розвитку, стоять і найвидатніші представники світової науки. Т. де Шарден, який поєднав у своїй науковій творчості детальне знання археологічного та антропологічного матеріалу з глибоким філософським осмисленням історичного шляху людства, писав: «У неандертальців... уже помітно виявляється психічний ступінь, що серед інших ознак визначається появою у печах перших поховань. Навіть у найтиповіших неандертальців загальновизнана наявність полум'я справжнього розуму. Проте діяльність цього розуму значною мірою зводилася

²¹ Угринович Д. М. Указ. соч.— С. 52.

²² Столляр А. Д. Происхождение изобразительного искусства.— М., 1985.— 299 с.

²³ Окладников А. П. «Палеолит мира» — важный вклад в советскую историческую науку // СА.— 1979.— № 3.— С. 306.

²⁴ Окладников А. П. О значении неандертальских захоронений // СЭ.— 1952.— № 3.— С. 179.

²⁵ Окладников А. П. Проблема генезиса религиозной формы сознания в свете современных открытий археологической науки // Проблемы развития современной науки.— Новосибирск, 1978.— С. 294, 295.

до турботи про збереження існування і розмноження. Чи були турботи ще про що-небудь інше, ми не знаємо або не можемо виявити. Про що могли думати ці наші далекі родичі? Ми не маємо ніякого поняття про це. Навпаки, у *Homo sapiens* за доби Олена думка, ще зовсім юна, остаточно вивільнюється, відбувається на стінах печер. Нові пришельці несуть з собою мистецтво — ще натуральне, але на диво досконале. І завдяки мові цього мистецтва ми вперше можемо проникнути у свідомість щезлих істот, кістки яких ми знаходимо. Дивна духовна близькість, впритул до деталей²⁶. Тільки в людині пізнього палеоліту, на думку Т. де Шардена, ми вперше знаходимо не лише морфологічні ознаки сучасної людини, але й основні етнографічні лінії розвитку, а також основні типи людських рас. Саме в пізньому палеоліті ми вперше пізнаємо «наше власне дитинство» і «ті ж істотні устремлення в глибинах душ»²⁷.

Завершуочи розмову про погляди видатних представників нашої світової науки на проблему неандертальських поховань, наведемо думку одного з провідних психологів, президента Міжнародного союзу психологічних наук Ф. Клікса. Підсумовуючи новітні досягнення психології, він пише: «Головні досягнення пов'язані, все ж таки, з кроманьйонською людиною»²⁸. Лише кроманьйонець, на його думку, «успішно подолав перехід до справжнього суспільного життя». Що ж до неандертальських поховань, то, як він вважає, тут ми маємо справу з ритуалами, «про зміст яких ми, щоправда, нічого конкретного сказати не можемо»²⁹.

Відверто зізнаємося, що ми поспішили підхопити сенсаційні висновки про завершену соціальність неандертальця, не задумуючись над тим, що вона суперечить основоположному принципу теорії антропо-соціогенезу — принципу цілісності, який добре обґрунтovаний у методологічній літературі³⁰. У неандертальську добу ще продовжував діяти штучний добір, і коли це так, то про сформовану соціальність в цей час не може бути й мови. Соціальність, соціальні закономірності усувають дію штучного добору, і якщо він продовжував діяти, то це означає лише одне: соціальні феномени, що становлять соціальний комплекс (праця, свідомість, колективність) ще не набули цілком завершеної форми. Коли б неандертальець був цілком сформовано соціальною істотою, його подальша еволюція у сапієнтному напрямі була б неможливою: вона не була б необхідною. Висновки про завершену соціальність неандертальця суперечать не лише загальнотеоретичним світоглядним позиціям, а й, як ми переконалися, конкретно-науковим дослідженням генезису релігії, свідомості та мови.

Потрібно, не ігноруючи теоретично і фактично вмотивованих висновків про генезис релігії за мустєрського часу, докласти нових зусиль для глибшого дослідження цього процесу, показати його закономірність і складність на тлі загальних закономірностей антропо-соціогенезу.

Переоцінка проблеми неандертальських поховань, спроба пов'язати їх з остаточно сформованими віруваннями, відбуває той стан, в якому перебуває сучасна археологія палеоліту. По-перше, на відміну від комплексного підходу до проблеми у попередні роки, дедалі більше проявляється тенденція до пояснення складних історичних явищ на підставі аналізу лише однієї або кількох категорій археологічного матеріалу. І неандертальські поховання тут — не єдиний приклад. Попроте, останнім часом почало втрачатися почуття історизму. Якщо ра-

²⁶ Тейяр де Шарден П. Феномен человека.— М., 1987.— С. 163.

²⁷ Там же.— С. 163.

²⁸ Кликс Ф. Пробуждающееся мышление. У истоков человеческого интеллекта.— М., 1983.— С. 75.

²⁹ Там же.— С. 138.

³⁰ Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания.— М., 1977.— С. 19—26; Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии.— М., 1984.— С. 385.

ніше ми говорили про процеси формування релігії, родової общини, суспільних відносин тощо, то тепер все частіше намагаємося зафіксувати ці складні соціальні феномени у готовому вигляді, без аналізу передумов їх виникнення. Був час, коли ми намагалися віднайти генетично первинні елементи майбутніх суспільних явищ, шукали шляхи переростання їх у якісно нові структури, тепер щодо археологічних знахідок все ширше намагаємося застосовувати мало придатний для генетичних досліджень альтернативний підхід — «є чи нема». Самий процес становлення цих структур нас не цікавить. Ми забули, що новизна у науці визначається не так новими фактами, як новими ідеями, підходами, концепціями, які можливі лише за умов добре усвідомленого системного підходу до вивчення історичного процесу. Це вимагає посилення зв'язків археології з іншими науковими дисциплінами, що вивчають первісне суспільство. Подальше обмеження інтересів нагромадженням джерел без їх належної оцінки на міждисциплінарному рівні загрожує застоєм в осмисленні історичного минулого людства.

S. V. Smirnov

О НЕКОТОРЫХ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ОСНОВАНИЯХ ИЗУЧЕНИЯ НЕАНДЕРТАЛЬСКИХ ПОГРЕБЕНИЙ

Проблема неандертальских погребений — неотъемлемая составная часть более общей проблемы происхождения и ранних форм религии. Неразрывное единство религиозного, этического, эстетического, познавательного и волевого в деятельности первобытного человека диктует необходимость рассмотрения генезиса религии как элемента первобытного синкритизма. Воззрения, будто неандертальские погребения характеризуют уже окончательно сложившуюся религию, противоречат теоретическим исходным принципам решения проблемы генезиса социальности, слабо подтверждаются анализом конкретных данных и фактически упраздняют проблему генезиса религиозных верований. Целостный подход к изучению указанных археологических комплексов с учетом взаимосвязи формирования физических и психических свойств человека, становления индивидуального и общественного (в том числе и религиозного) сознания, языка, труда и порожденных им социальных отношений приводят к выводу о том, что в неандертальских погребениях следует усматривать формирование религиозного культа, следовательно, религиозных верований в целом.

S. V. Smirnov

SOME METHODOLOGICAL GROUNDS UNDERLYING THE STUDY OF THE NEANDERTHAL BURIAL PLACES

A problem on the Neanderthal burial places is an integral part of the more general problem on the origin and early form of the religion. An indissoluble unity of the religious, ethic, aesthetic, cognitive and strong-willed in the activity of a primitive man impels the necessity to consider the genesis of the religion as an element of the primitive syncretism. Views that the Neanderthal burial places characterize the religion formed already once and for all are at variance with theoretical initial principles aimed at solution of a problem of the sociality genesis, are confirmed but slightly by the analysis of particular data and, in fact, abolish a problem of genesis of religious beliefs. An integral approach to the study of the mentioned archaeological complexes with allowance for the interrelation that exists between formation of physical and psychical properties of man, formation of the individual and social (including the religious) consciousness, language, labour and labour-engendered human relations has promoted a conclusion that origin of the religion and, thus, of religious beliefs on the whole, roots in the Neanderthal burial places.

Одержано 03.01.89

Деякі особливості планувальної структури пізньоархаїчних поселень Нижнього Побужжя

© А. В. Буйських

У статті розглянуто метричні особливості будівництва жител та планувальної структури пізньоархаїчних поселень Нижнього Побужжя. Зроблено висновок про їх етнічну належність грекам-колоністам.

Проблеми грецької колонізації Північно-Західного Причорномор'я посідають одне з центральних місць у сучасному радянському антико-знавстві. Найважливіша серед них — висвітлення початкового етапу освоєння греками Нижньобузького регіону — заснування Березанського поселення та Ольвії. В останні роки джерелознавча база вказаної проблеми значно розширилась насамперед за рахунок археологічних даних, що дало змогу, з одного боку, показати невідповідність традиційно літературних моделей колонізації конкретній колонізаційній практиці переселенців у названому регіоні, а з другого, — виявити характерні особливості формування Ольвійського поліса протягом майже ста років (перша чверть VI — перша чверть V ст. до н. е.)¹. Було встановлено, що процес формування Ольвійського поліса пройшов кілька етапів: від заснування Березанського поселення та освоєння узбережжя Березансько-Сосицького лиману до становлення Ольвії як політичного, економічного, ремісничого та культурно-релігійного центру поліса. Уже в VI ст. до н. е. тут починає формуватися містобудівна структура — виділення теменосів та агори, розширення обсягу житлового будівництва, складання вуличної мережі. Паралельно йде освоєння узбережжя Бузького лиману на північ від Ольвії². Поселення, що з'явилися тут, проіснували недовго — з останньої чверті VI — по першу чверть V ст. до н. е.³ Вони заселялися поступово, і стали результатом як цілеспрямованого, так і стихійного переселення у Нижньобузький регіон сільських жителів метрополії⁴. Соціальне походження цього контингенту населення, незнайомого із принципами міського будівництва, багато в чому, можливо, й обумовило характер будівельної діяльності в регіоні в час, що розглядається. Будівництву не властиві елементи регулярності, чітка регламентація у плануванні та забудові поселень, внаслідок чого поселення були, найпевніше, однорідними⁵, без організованої планувальної системи. Регулюючого центру, тобто, інституту, який би контролював будівельну діяльність у межах всієї селітебної зони, не існувало.

Ольвійською експедицією ІА АН УРСР на хорі Ольвії було встановлено три основних типи пізньоархаїчних поселень: невеликі хутори, площею близько 0,2 га, середні поселення, площею 2—3 га, великі поселення, площею до 50—70 га⁶. Для великих поселень було встановлено кущовий характер їх планувальної структури, виділено типовий житлово-гospодарський модуль, якому відповідало 5—6 компактно розміщених жител, а також господарських ям та інших об'єктів господар-

¹ Крыжицкий С. Д., Отрешко В. М. К проблеме формирования Ольвийского полиса // Ольвия и ее округа.— К., 1986.— С. 3—17.

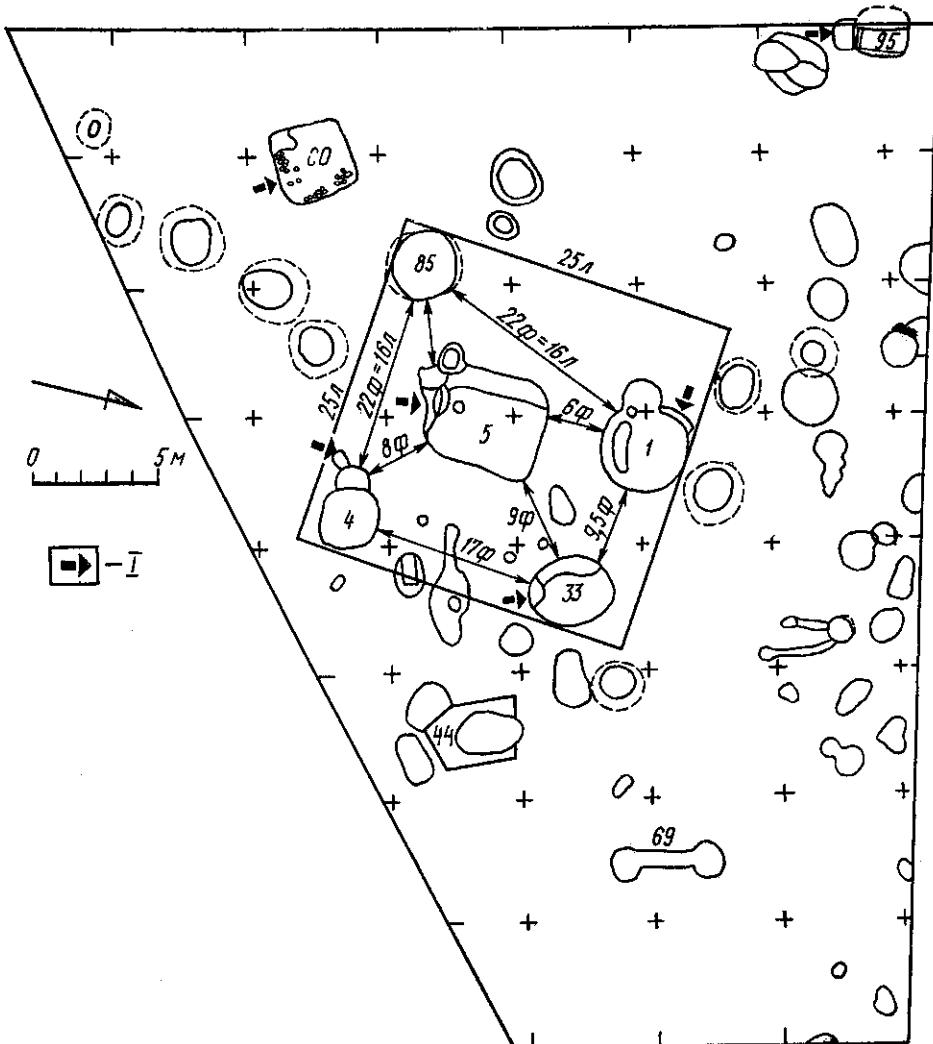
² Там же.— С. 6, 7.

³ Рубан В. В. О периодизации античных памятников Северо-Западного Причерноморья доримского времени // 150 лет ОАМ: Тез. докл. юбил. конф.— К., 1975.— С. 131; Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др. К истории изучения ольвийской сельской округи // ИААСП.— К., 1980.— С. 7.

⁴ Крыжицкий С. Д., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 12, 13.

⁵ Там же.— С. 6.

⁶ Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др. Указ. соч.— С. 4.

План розміщення жител на розкопі II (за С. Б. Буйських). Умовні знаки: I — вхід.

чо- побутового призначення, що групувалися навколо них⁷. У цьому плані еталонним є поселення Чортувате-7, площею близько 50 га, розміщене за 9 км на північний схід від Ольвії, на правому березі Бузького лиману. Тут, на оранці, було зафіксовано близько 70 зольних плям, кожна з яких, як з'ясувалося в результаті розкопок, відповідала одному такому кущеві або житлово-господарському модулю⁸. Спостереження над взаєморозташуванням зольних плям по всьому поселенню та розміщенням окремих жител на «плямі» дозволило дійти висновку про відсутність «міського» планування з його обов'язковими елементами — системою вулиць, площ, виділенням окремих функціональних ділянок — культового, супільнного та торговельного призначення⁹.

Однак навіть за відсутності единого планувального задуму в процесі безпосереднього розміщення споруд на місцевості не могли не братися до уваги певні прийоми будівництва жител, що стали вже традиційними у метрополії. Більше того, оскільки для будівельної діяльності

⁷ Крижицький С. Д., Буйських С. Б. Структура архаїчного поселення Нижнього Побужжя // Археологія.— 1988.— Вип. 63.— С. 3.

⁸ Буйських С. Б. Некоторые итоги изучения Ольвийской хоры // Проблемы исследования Ольвии: Тез. докл. и сообщ. семинара.— Парутино, 1985.— С. 8.

⁹ Крижицький С. Д., Буйських С. Б. Вказ. праця.— С. 6.

Табл. 1. Розміри землянкових жител та інших споруд на розкопі II

№ спо- руди	Натурні розміри			Розміри конструктивних елементів		
	м	футів		м	футів	
		самоських	іонійських		самоських	іонійських
1	3,5	10	$\approx 11,5$	0,75	Ніша глибиною: 2	$2\frac{2}{3}$
	4,25	Довжина з нішою 12	$\approx 14\frac{2}{3}$			
4	$2,3 \times 2,35$	$6,5 \times 6,5$	8×8	$0,9 \times 1,25$	Сходинка: $2,5 \times 3,5$	$3 \times 4\frac{1}{3}$
	Довжина із сходинкою: 3,3	9,5	≈ 11			
5	На рівні підлоги: $3,5 \times 2,82$	10×8	$\approx 11,5 \times 9,5$	0,35	Дві сходинки, шириною: 1	$\approx 1\frac{1}{3}$
	По верхньому краю котловану: $4,2 \times 3,6$	12×10	$\approx 14 \times 12$			
33	$3,45 \times 2,75$	10×8	$11\frac{2}{3} \times 9,5$	0,51	Сходинка шириною: 1,5	$\approx 1\frac{2}{3}$
					Лежанка: $2,45 \times 0,7$	$8\frac{1}{3} \times 2\frac{1}{3}$
85	На рівні підлоги: 2,8	8	9,5			
	По верхньому краю котловану: 2,6	7,5	9			
80	$3,15; 2,8 \times 2,9$	$9; 8 \times 8$	$10\frac{2}{3}; 9,5 \times 10$	0,35	Чотири ямки на відстані: 1	$1\frac{1}{3}$
95	$3,1 \times 2,8$	9×8	$10\frac{2}{3} \times 9,5$	0,75	Вхід шириною: 2	2,5
ПРК*	$3,5 \times 3,1$	10×9	$12 \times 10\frac{2}{3}$			
44	$3,5 \times 2,4$	10×7	$12 \times 8\frac{1}{3}$			
69	$4,5 \times 0,7$	13×2	$15\frac{1}{3} \times 2\frac{1}{3}$			
	Два заглиблення по краях, кожне: $1,4 \times 1,05$	4×3	$4\frac{2}{3} \times 3,5$			

* Південніше розкопу II (також на мису) був закладений розкоп 10×10 м так званий південний розвідувальний квадрат (ПРК), де зафіксовано округлу у плані напівземлянку.

характерна певна стандартизація, то логічним було б припущення про використання якихось стандартів і в будівельній практиці грецьких колоністів Нижнього Побужжя у період, що розглядається.

З цією метою у процесі розкопок на поселенні Чортувате-7 у 1983—1984 рр. автором були проведені спеціальні метрологічні спостереження з метою виявити можливу наявність єдиних лінійних стандартів, що використовувалися у будівельній практиці колоністів¹⁰.

Об'єктом дослідження були вибрані будівельні рештки розкопу II (рисунок), що порівняно добре збереглися. Розкоп був розбитий на вузькому виступаючому мису правого корінного берега Бузького лиману, оточеного двома крутыми балками. Після зняття верхнього шару, в якому містилися будівельні залишки V—IV ст. до н. е., були зафіксовані заглиблені у землю споруди, датовані останньою чвертью VI — першою чвертью V ст. до н. е. Споруди належали, очевидно, до одного комплексу. П'ять напівземлянок віднесено до останньої чверті VI ст. до н. е. (1, 4, 5, 33, 85), одна (80) — до першої чверті V ст. до н. е. Напівземлянка 95 і розташоване неподалік від неї заглиблення 7 належали, найпевніше, до сусіднього куща, бо були віддалені від основної групи споруд.

Перш ніж перейти до аналізу джерела, підкреслимо, що всі споруди вирізані у материковому лесі — матеріалі досить неміцному. Тому слід враховувати, що їх стінки могли осипатися ще в процесі існування, а також під час розкопок. При визначенні параметрів ми виходили

¹⁰ Буйских А. В. О метрической основе позднеархаических поселений Нижнего Побужья (на примере Чертоватого-VII) // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ: Тез. докл. III конф. молодых ученых.— М., 1986.— С. 24—26.

із розмірів землянкових структур на рівні підлоги, що з припуском вертикальності стінок котловану (або кута виносу стінки відносно дна) дозволяє встановити відносно достовірні розміри. Як правило, із трьох лінійних параметрів житла у більшості випадків відносно точно фіксуються лише два — довжина та ширина або діаметр (залежно від форми). Щодо глибини закладання котлованів, то визначити її можна лише з певними припущеннями, оскільки стародавня денна поверхня практично повністю знищена.

Чотири житла круглої чи близької до кола форми розміщувалися навколо центральної підрямокутної в плані землянки. Розміри жител подані в табл. 1.

Порівняння метричних систем малоазіатського регіону (самоської та іонійської) з даними про розміри відкритих споруд засвідчує, що найбільш прийнятною є самоська система, в якій довгий фут дорівнює 0,35 м, а довгий лікоть — 0,525 м¹¹. За таблицею видно, що саме самоська система забезпечує найбільше відповідностей її цілих одиниць фактичним розмірам комплексу жител на розкопі II.

Землянки розташовані на місцевості компактно, в розташуванні їх відносно землянки 5 та між собою простежувалася певна закономірність, що зводилася до використання того самого самоського стандарту (табл. 2).

Табл. 2. Відстані між житлами та іншими спорудами на розкопі II

№ споруди	м	В лінійних мірах (футів) *	
		самоських	іонійських
1—5	2,1	6	≈7
33—5	3,2	9	≈11
4—5	2,75	8	≈9,5
85—5	2,4	7	≈8
1—33	3,25	9,5	11
33—4	6	17	≈20
1; 4—85	7,7—7,75	22 (16 *)	≈26
80—85	2,45	7	8½
80—5	6,8	14*	23
33—44	3,15	9	10⅔
4—44	7	20	23⅔
5—44	8,4	24	≈28,5
33—69	8,74	25	≈29,5

* ліктів.

Синхронні за часом житла розміщувалися на місцевості довільно, тобто не простежувалося будь-якої планувальної залежності у взаємному розташуванні землянок 1, 33, 4, 85 та 5. Проте метрика відстаней між ними вибиралася відповідно до певної системи, у даному разі єгипетсько-самоської за походженням. Так, у плані територія під землянками, окреслена по периметру господарчими ямами та об'єктами 39, 40 (останній мав, імовірно, санітарно-побутове призначення), являє собою квадрат із сторонами приблизно на 25 самоських ліктів (13,1 м). Те, що господарчі споруди розміщувалися за межами житлового майданчика, дозволяє стверджувати про присутність елементів упорядкування у забудові куща. Такий план не міг бути складений заздалегідь, найпевніше, він виникав безпосередньо у процесі будівництва і враховував конкретний мікрорельєф місцевості. Компактне розташування землянок, що приблизно однаково віддалені від центральної (від 6 до 9 футів), можна пояснити не тільки особливостями рельєфу, а й належністю їх, найпевніше, одній сім'ї. Привертає до себе увагу факт, що

¹¹ Dinsmoor W. The Basis of Greek Temple Design: Asia Minor, Greece, Italy // Atti del settimo Congresso Internazionale di archeologia classica.— Roma, 1961.— Vol. I.— P. 360.

більшість землянок мали входи (за винятком житла 85, де місце входу не зафіксоване, та землянки 1, що безпосередньо наближена до землянки 5) з південного боку. Подібна орієнтація жител прямо узгоджується з рекомендаціями античних авторів і пояснюється бажанням захиститися від холодних північних вітрів (див., наприклад, *Vitruv.*, VI, 1, 2). Така особливість простежується також у житловому будівництві Ольвії пізніших часів¹².

Крім згаданих вище жител, на розкопі II виявлено дещо пізніше (перша четверть V ст. до н. е.) житло 80 — правильної трапецієподібної форми із заокругленими кутами. В ньому збереглися фрагменти обкладки стін (двох кам'яних та сирцевої) і розвал печі (рисунок). На схід від комплексу жител розміщена споруда 44, яка теж, можливо, була замислена як житло, про що свідчать її розміри (табл. 1). На північний захід від розкопу розташована землянка 95, що належала сусідньому кущеві. Крім названих, виявлено споруду, що мала, судячи за заповненням, культовий характер. Вона була відносно віддаленою від основного масиву споруд¹³ та мала своєрідну форму плану.

В цілому прийоми орієнтування та розміщення жител були основані на єдиній метричній системі, яку логічно пов'язувати із східно-грецьким регіоном.

Така сама картина (у метричному відношенні) простежувалася на західному розкопі поселення, розташованому на рівному плато. Тут на оранці зафіксовано зольні плями діаметром до 30—35 м. Дві з них були

Табл. 3. Розміри землянкових жител на розкопі IX

№ спо- руд	м	В лінійних мірах (футах)	
		самоських	іонійських
На рівні підлоги:			
	2,95×3,26	8,5×9,5	10×11
По верхньому краю котловану:			
	3,38×3,68	9,5×10,5	≈11,5×12 $\frac{1}{3}$
Загальна довжина з нішею:			
	4,22	12	14 $\frac{1}{3}$
2	2,9; 1,6×2,5	8; 4,5×7	≈10; 5,5×8,5
5	2,7×1,98	7,5×5,5	≈9×7
8	2,44; 3×2,5	7; 8,5×7	≈8 $\frac{1}{3}$; 10×8,5
10	3,34×2,72	9,5×7,5	≈11,5×9
30	4,15—4,25	≈12	≈14—14,5
32	2,1×1,95	6×6,5	≈7×6,5
36	2,8	8	≈9,5
39	3	8,5	≈10
40	2,8	8	≈9,5
Загальна довжина № 39, 40			
47	4,9 2,5×2,4	14 7×7	≈16 $\frac{2}{3}$ ≈8,5×8
55	2,98×2,48	8,5×7	≈13×8

дослідженні. Кожній плямі відповідала група з п'яти напівземлянок та господарчо-підсобних споруд, що групувалися навколо великої центральної споруди. Натурні розміри напівземлянок зведені в табл. 3.

Аналіз цих комплексів, як свідчить наведена таблиця, також дає підставу для висновку про використання системи лінійних мір самоського стандарту.

¹² Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии (IV—II вв. до н. э.) — К., 1971.— С. 14.— Рис. 14.— С. 33.— Рис. 16.

¹³ Буйских С. Б. Отчет о работах Приморского отряда Ольвийской экспедиции в 1984 г. // НА АН УССР.— 1984/29.— Ф. Э. 21381.— 74 с.

Для кожного куща чи житлово-господарського комплексу характерна наявність одного великого, домінуючого житла. Вони однакові за площею (1—9,4, 30—9,2 м²). Кожному з них відповідають по три напівземлянки, причому дві з них розміщені поруч (8,10 — мінімальна відстань між котлованами — 0,25 м) або становлять єдину двокамерну структуру (39, 40). Всі житла розташовані південніше центральних, а

Табл. 4. Відстань між житлами на розкопі IX

№ споруди	м	В лінійних мірах (футів) *	
		самоських	юнійських
1—2	1,55	4,5	≈5
1—5	5,15	≈10*	≈17,5
8—5	10,2—10,45	≈20*	≈34—35½
1—30	10,5	20*	35,5
32—30	7,9	15*	≈27
32—36	3,75	7*	12½
39—40—36	3,9	11	≈13
39—40—30	7,25	14*	24,5
30—47	16,4	31*	≈55,5
55—47	4,9	14	16½

* ліктів.

ями та підсобно-господарські споруди — північніше жител. Кількість господарчих ям та інших підсобних споруд в обох комплексах майже однаакова — 19 у першому випадку, 17 — у другому.

Всі житла також віддалені на певну відстань одно від одного (табл. 4). Щодо орієнтації, то під час закладення на місцевості всіх чотирьох жител чіткої прямокутної форми (1, 2, 32, 47) додержаний принцип орієнтування в напрямку сторін світу. Місце входу зафіксоване лише у чотирьох напівземлянках, причому у трьох (10, 32, 47) воно зорієнтоване на південь, в однієї (1) — на північ (поблизу пічної ніші).

Слід також звернути увагу на новий тип житла — прямокутної чи підпрямокутної в плані форми, слабо заглибленого в материк. Глибина житла 5 — від 18 до 22 см. Стінки його скошені до підлоги, за периметром на однаковій відстані розміщені ямки, ймовірно, для опорних стовпів. У комплексі жител (1, 2, 8, 10) ця споруда є найраннішою — вона датується кінцем третьої четверті VI ст. до н. е. Про це свідчать знахідки фрагментів амфорної тари Лесbosа¹⁴. Житло було наземним, існувало дуже недовго і, можливо, використовувалося переселенцями лише під час будівництва основного масиву напівземлянок. Розміри всіх наземних будівель майже однакові — 7,5×5,5; 6×5,5; 7×7 футів.

В цілому на розкопі IX внутрішня планувальна єдність у забудові не спостерігається. Спроба розділити між собою групу жител та групу господарчих ям на місцевості пояснюється, можливо, характером землекористування — вільний простір на південь від жител, найпевніше, використовувався для потреб землеробства. Ці землі і відділяли один кущ від іншого¹⁵.

Детально розглянувши три житлово-господарчі комплекси поселення Чортувате-7, насамперед житлові споруди, можна зробити такі висновки. Незважаючи на загальну стихійність планування, відсутність цілісної організації простору в масштабах усього поселення та єдиного принципу в розташуванні жител на місцевості, в забудові все ж спостерігаються певні тенденції до впорядкування. Безумовним є вибір рівного горизонтального плато як будівельного майданчика (розкоп II).

¹⁴ Буйских С. Б. Отчет о работах ... — С. 24.

¹⁵ Буйских С. Б. Первичный жилищно-хозяйственный модуль раннеантических поселений Ольвийской хоры // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ: Тез. докл. III конф. молодых ученых. — М., 1986. — С. 27.

На розкопі IX помітна загальна тенденція до розміщення всіх підсобно-господарчих споруд на північ від основної групи жител. Житловогосподарські комплекси об'єднані використанням одного модуля, рівного одному самоському футу (при скученості жител) чи одному ліктю (при їх довільному розташуванні) під час будівництва жител.

Слід зазначити, що лінійні міри цього стандарту, прийняті в найближчому оточенні Мілета-Самоса¹⁶ і перенесені у Північне Причорномор'я, широко використовувалися у будівельній практиці колоністів на поселеннях, а також в Ольвії пізньоархаїчного та ранньокласичного часу, що особливо чітко простежується на групі ранніх кам'яних архітектурних деталей та комплексів будівельних решток Центрально-го теменосу¹⁷.

Сам тип заглибленого в землю житла в цілому був характерний для народів південного сходу Європи. Проте окремі приклади таких жител зустрічаються і за межами цього регіону, зокрема, на території Малої Азії¹⁸. Щодо прийшлих народів (у даному випадку греків-колоністів), то тип землянкового житла був закономірним етапом їх будівельної діяльності через слабку техніко-економічну базу, а також внаслідок поганої обізнаності з природно-кліматичними умовами¹⁹.

Використання на поселенні Чортувате-7 лінійного стандарту самоського походження не випадкове. Воно характерне і для інших синхронних житловогосподарських комплексів Нижнього Подбужжя (табл. 5). Аналогічні форми та розмірів землянки відкрито в Ольвії²⁰, а також на інших поселеннях ольвійської хори пізньоархаїчного часу²¹, зокрема, на Широкій Балці²², Ейкуші²³, Вікторівці I²⁴, Лупарево-2, Старій Богданівці-2, Куцурубі-1²⁵.

Та сама метрична система використовувалася, судячи з усього, і при забудові пізньоархаїчних поселень Нижнього Подністров'я, також заснованих вихідцями з мілетського регіону Малої Азії. Так, на поселенні Надлиманске-З відкритий ряд напівземлянкових споруд, переважно округлої в плані форми²⁶.

¹⁶ Gerkan A. Kalabaktepe, Athenatempel und Umgebung // Milet — Berlin, 1925.— Bd. 1.— Н. 8.— С. 17.— Abb. 8.

¹⁷ Буйских А. В. Ордерные архитектурные детали из Ольвии // АДСП.— К., 1988.— С. 51—71; Пищикян И. Р. Ордерная архитектура Северного Причерноморья VI—V вв. до н. э. // ВДИ.— 1975.— № 1.— С. 133.

¹⁸ Drerup H. Griechische Baukunst in geometrischer Zeit.— Göttingen, 1969.— S. 44.— Abb. 39, 40.

¹⁹ Крижицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э.—IV в. н. э.).— К., 1982.— С. 28, 29.

²⁰ Крижицкий С. Д., Русєєва А. С. Найдавніші житла Ольвії // Археологія.— 1978.— Вип. 28.— С. 3—25.

²¹ Ми відчіні А. С. Русєєві, К. К. Марченко, Я. В. Доманському, С. Б. Охотникову за дозвіл ознайомитися з матеріалами їх розкопок.

²² Рабічинській Б. М. Поселеніє у Широкій Балці // КСІІМК.— 1951.— Вип. 40.— С. 114; Штітельман Ф. М. Городища, поселення і могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э.: Рукопись дис.... канд. истор. наук.— К., 1951. // НА ІАН УССР.— Ф. 12.— № 312.— С. 49—51.

²³ Русєєва А. С. Раскопки Бейкушского поселения близ Ольвии // АІУ 1967.— К., 1968.— С. 146—150; Русєєва А. С. Разведки и раскопки поселений близ Ольвии // АІУ 1968.— К., 1971.— С. 180—184; Русєєва А. С. Розкопки Бейкушского поселения // АДУ 1969.— К., 1972.— Вип. 4.— С. 174—177.

²⁴ Рудицький Ф. И. Древнее поселение Викторовка-1 (VI—III вв. до н. э.) // МАСП.— 1957.— Вип. 1.— С. 63—66.

²⁵ Марченко К. К., Доманский Я. В. Отчет о работах Периферийного отряда Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1975 г. // НА ІАН УССР.— 1975/66.— Ф. Э. № 7673.— 33 с.; Марченко К. К. Отчет о работе Нижнебугской античной экспедиции ЛОИА АН СССР в 1979 году // НА ІАН УССР.— 1979/80.— Ф. Э. № 9342.— 20 с.; Марченко К. К. Отчет о работе Нижнебугской античной экспедиции ЛОИА АН СССР в 1980 г. // НА ІАН УССР.— 1980/80.— Ф. Э. № 9710.— 34 с.; Марченко К. К. Отчет о работе Нижнебугской античной экспедиции ЛОИА АН СССР в 1981 году // НА ІАН УССР.— 1981/125.— Ф. Э. № 20228.— 46 с.

²⁶ Мелюкова А. И. Поселение Надлиманско-III на берегу Днестровского лимана // ИААЮЗУ.— К., 1980.— С. 7; Охотников С. Б. Поселения VI—V вв. до н. э. в Нижнем Поднестровье // ИААЮЗУ.— К., 1980.— С. 85—87; Охотников С. Б. Археологический комплекс из поселения Надлиманско-III в Нижнем Поднестровье // АПСЗП.— К., 1982.— С. 124.

Табл. 5. Розміри жител архайчних поселень Нижнього Побужжя та Нижнього Подністров'я

Поселення, ділянка, № споруди	м	В лінійних мірах (футів) *	
		самоських	іонійських
Ольвія, ділянка	2,7×2,5	7,5×7	≈9×8,5
АГД	3,1×1,75	9×5	≈10,5×6
	3,9	≈11	≈13
	3,1×2,8	9×8	≈10,5×9,5
	3,5×3,1	10×9	≈12×10,5
	3,2×3,1	≈9×9	≈11×10,5
Широка Балка	2,7×2,2	8×6	≈12,5×7,5
	2,8×2,5	8×7	≈9,5×8,5
	3	8,5	≈10
	3,5	10	≈12
	3,6×3,8	≈10×11	≈12×13
	2,85	8	≈9,5
Бейкуш	2,55×2,6	≈7,5×7,5	8½×9
	ніша глибиною: 0,7	2	2⅓
	2,1×1,4	6×4	≈4×5
	2,8×2,5	8×7	9,5×8,5
	3,57×3,46	10×10	≈12×11,5
	3,6×3,4	≈10×10	≈12×11,5
Вікторівка I	4,18×3,2	12×9	≈14×11
	ніша глибиною: 0,72	2	2⅓
Лупарево-2	3,1×3,5	9×10	10,5×12
БК ** 5	2,75—3	8—8,5	≈9⅓—10
БК 7	2,1×2,2	≈6×6	≈7×7,5
Стара Богданівка-2			
БК 19, розкоп III	2,5×3	7×9	≈8,5×10
БК 3, розкоп II	2,5	7	8,5
Куцурубл-1			
БК 1, розкоп I	5,3×4,5	10×9*	≈18×18,5
БК 2	3,2×4	9×11,5	11×13,5
БК 3	3,7×3,8	10,5×11	≈12,5×13
БК 11, розкоп II—III	3,5	10	≈12
БК 18	3,7—3,75	10,5	≈12,5
БК 19	4,2×5,1	11×14,5	≈14×17
<i>Центральна частина:</i>			
БК 23	3,1	9	10,5
БК 24	3,2	9	11
БК 13, розкоп V	3	8,5	≈10
БК 15	3,2	9	11
Надлиманське-3	2,4×2,1	7×6	≈8×7
	3,2	9	≈11
	4,9	14	16⅓
	4,2	12	≈14
	3,9	11	≈13
	5	≈14	17
	3,2×2,8	9×8	11×9,5

* ліктів

** БК — Будівельний комплекс.

Заглиблені у землю житла кінця VI — початку V ст. до н. е., значно поширені і на поселеннях, етнічна належність жителів яких до скіфів не викликає сумніву. Однак від синхронних нижньобузьких землянок вони відрізняються насамперед своїми розмірами. Так, із 15 відкритих на Пастирському гробищі заглиблених жител²⁷ розміри жодного не свідчили про використання якихось метричних стандартів при їх спорудженні. В окремих випадках збігається лише один з параметрів (5—3,65×4,2 м, 12—3,7×2,8 м), хоч це явище ймовірніше пояснити практичним вибором оптимального розміру житла для однієї сім'ї. Масова статистика не дає підстав для встановлення єдиного модуля, який би

²⁷ Яковенко Е. В. Пастирське городище скіфського часу (за матеріалами розкопок 1955 р.) // Археологія.— 1968.— Вип. 21.— С. 177.

використовувався при їх спорудженні. Синхронні за часом житла Трахтемирівського городища відрізняються більшим діапазоном розмірів ($27\text{a} = 6,3 \times 6,7$ м, $5 = 25 \times 13$ м), п'ять напівземлянок довжиною від 6—8 до 10 м та ін.²⁸ Землянка 2 поблизу с. Селище в Середньому Подністров'ї, датована також кінцем VI — початком V ст. до н. е., має розміри за 5 м²⁹.

Отже, виявлені метричні закономірності в напівземлянкових структурах Нижньобузького регіону етапу грецької колонізації свідчать на користь того, що ці напівземлянки належали грекам-колоністам. Використання єдиного модуля самоського стандарту підтверджує, що будували ці житла саме греки-колоністи, які перенесли сюди свої будівельні прийоми та традиції.

Самоські стандарти лінійних мір зафіксовані не лише в Ольвії, а й в Пантікапеї пізньоархаїчного-ранньокласичного часу³⁰. І якщо раніше модулі, що використовувалися у будівельній практиці ольвіополітів, точно фіксувалися лише для монументальних споруд, то тепер з великою долею імовірності можна говорити про використання їх і при будівництві жителем землянкового та напівземлянкового типів етапу грецької колонізації на території Нижнього Побужжя.

A. V. Буйских

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПЛАНИРОВОЧНОЙ СТРУКТУРЫ ПОЗДНЕАРХАИЧЕСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ НИЖНЕГО ПОБУЖЬЯ

Статья посвящена проблеме использования данных метрологии при застройке позднеархаических поселений Нижнего Побужья. На примере поселения Чертоватое-7 делается вывод о том, что, несмотря на общую стихийность застройки отдельных жилищно-хозяйственных комплексов, имели место элементы регламентации, а в качестве единого планировочного модуля использовался метрический стандарт самосского происхождения. На этом основании подтверждается тезис о принадлежности земляночных структур Нижнего Побужья грекам-колонистам.

A. V. Buiskikh

SOME PECULIARITIES OF THE PLANNING STRUCTURE INHERENT IN LATE-ARCHAIC SETTLEMENTS OF THE LOWER BUG TERRITORY

A problem on the use of the metrology data when building late-archaic settlements of the Lower Bug territory is considered. Taking settlement Chertovatoe-7 as an example, a conclusion is made that despite the general spontaneity of building observed in some housing-farming complexes, there were regulation elements and a metric standard of the Samossian origin was used as a single planning module. Proceeding from this a thesis on belonging of earth-houses of the Lower Bug territory to Greeks-colonists has been confirmed.

Одержано 05.12.87

²⁸ Ковпаненко Г. Т. Раскопки Трахтемировского городища // АИУ 1967.—К., 1968.—С. 108—111; Ковпаненко Г. Т. Новые раскопки Трахтемировского городища // АИУ 1968.—К., 1971.—С. 138—140.

²⁹ Мелюкова А. И. Памятники скифского времени на Среднем Днестре // КСИИМК.—1953.—Вып. 51.—С. 69.

³⁰ Пичикян И. Р. Указ. соч.—С. 133.

До питання типологічної еволюції монументальної архітектури середньовічного Криму

© Ю. Г. Лосицький

Стаття присвячена розгляду питань розвитку монументальної архітектури середньовічного Криму з V по XV ст.

Монументальній архітектурі середньовічного Криму присвячено багато праць, що так чи інакше порушують майже всі основні аспекти її вивчення. Було розроблено типологію будівель, розглядалися гіпотези типологічної періодизації, еволюції розвитку та генезису архітектури Криму. Однак при цьому лишилися нез'ясованими кілька питань, що могли б суттєво вплинути на уявлення про її еволюційний розвиток.

По-перше, остаточно не вирішено питання про еволюцію будівельної техніки, не розкритий взаємозв'язок між змінами архітектурно-планувальних типів споруд, їх конструкцій і методів мурування стін та склепінья, немає чіткої періодизації будівельних прийомів. По-друге, дуже мало досліджени метою проектування середньовічних архітекторів Криму як додаткове джерело вивчення архітектури даного регіону.

У статті автор спробував дослідити типологічну еволюцію монументальної архітектури середньовічного Криму на фоні загальноісторичної картини розвитку регіону за допомогою порівняльного аналізу трьох основних аспектів архітектурно-будівельної характеристики: архітектурно-планувального типу, будівельних конструкцій і методів середньовічного проектування. Ці три аспекти розглядаються спільно з результатами археологічних досліджень і їх історичної інтерпретації.

Серед монументальних споруд Криму відомі такі типи: базиліки, перекриті кроквами; базиліки, перекриті склепіннями; центральні; хрестоподібні і хрестовокупольні споруди, а також однонефні храми (рис. 1).

Зупинимося коротко на кожному з них.

Базиліки, перекриті кроквами — це тринефні одноапсидні споруди, що мали зал, поділений на три нефи двома поздовжніми рядами колон. Колони несли на собі аркади або архітрави зі стінами підвищеного центрального нефа (так званий базилікальний розріз). З боку головного входу до залу прилягав нартекс, що доповнювався іноді екзонартексом. Зовнішні абриси апсид кримських базилік були тригранні (половина правильного шестигранника), п'ятигранні (половина правильного восьмигранника) або напівкруглі. Оскільки в деяких випадках під лініями апсидами напівкруглого абрису були виявлені грановані апсиди, то можна вважати, що гранована форма апсид була більш ранньою, ніж напівкругла.

Найбільше поширення споруд цього типу за межами Криму припадає на V—VI ст. Існує думка, що кримські базиліки походять з прибережних районів Малої Азії (А. Л. Якобсон). Однак з нею не можна цілком погодитись, тому що відомі їх близьчі аналогії — храм Іоанна Хрестителя Студійського монастиря в Константинополі¹ (463 р.) і базиліки св. Аполлінарія і св. Віталія в Равенні² (VI ст.), які є зразками константинопольської архітектури.

Результати археологічних досліджень кримських базилік часто трактуються неоднозначно. Знахідка у колодязі, перекритому стіною Уварівської базиліки, монети Тіберія-Маврикія (582—602 рр.), наприклад, дала підставу К. К. Косцюшко-Валюжинічу датувати споруду

¹ Millingen A. Byzantine Churches in Constantinopole.— London, 1912.— P. 56.

² Peusner N. Historia archiectury Europejskiej.— Warszawa, 1979.— T. 1.— S. 20, 21.

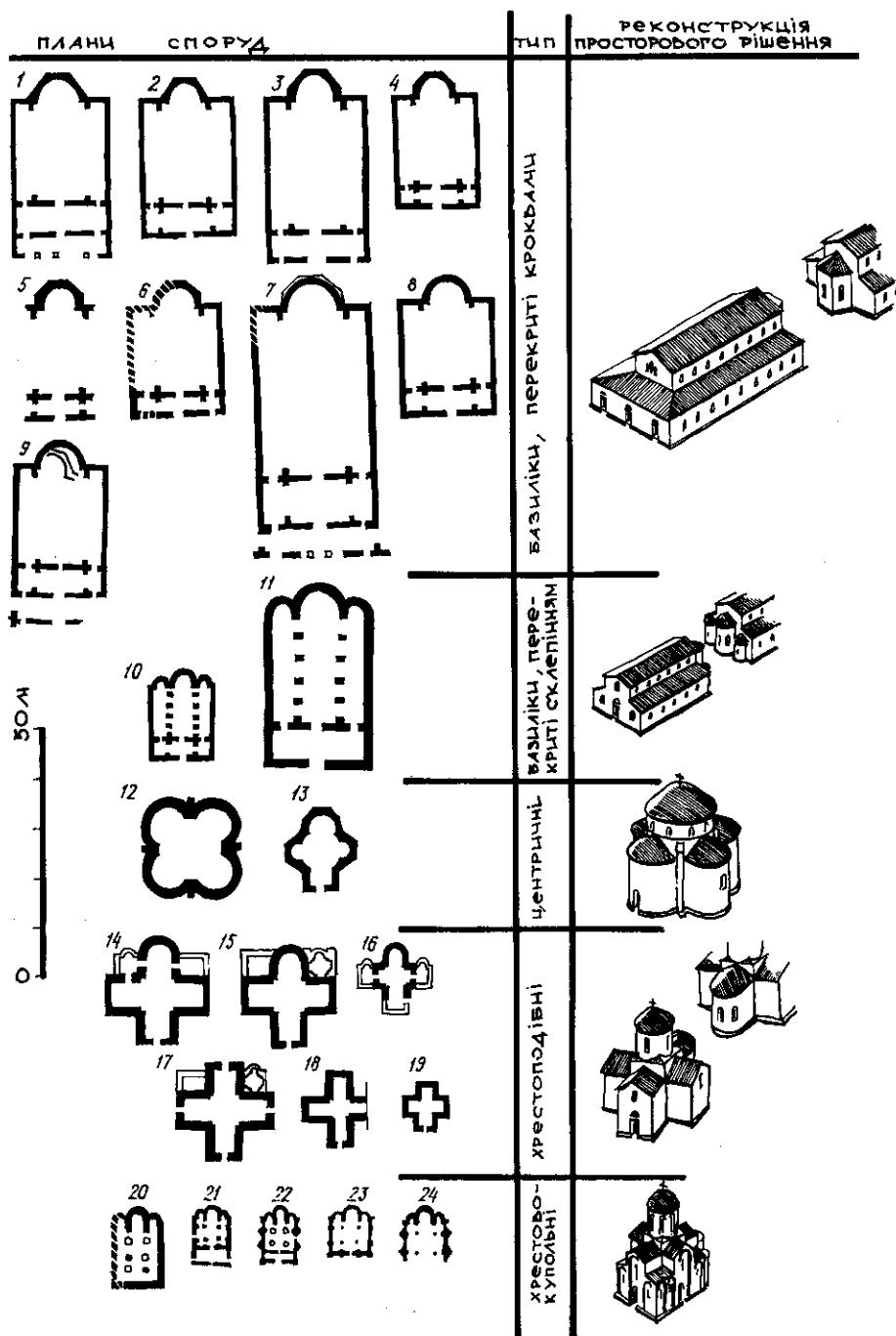

Рис. 1. Архітектурно-планувальні типи монументальних споруд: 1. Східна базиліка, 2. Базиліка на Манеупі, 3. Західна базиліка, 4. Базиліка № 32 р., 5. Базиліка біля собору, 6. Північна базиліка, 7. Уварівська базиліка, 8. Базиліка в базиліці, 9. Базиліка № 35 р., 10. Базиліка в Партенітах, 11. Базиліка на горбі Тенсень, 12. Чотириапсидний храм, 13. Хрещальня біля Уварівської базиліки, 14. Храм з ковчегом, 15. Храм під собором, 16. Храм на некрополі Манеупа, 17. Загородній храм, 18. Прибудова до Східної базиліки, 19. Прибудова до Західної базиліки, 20. Шестистовповий храм, 21. Храм № 9, 22. Храм № 21, 23. Церква в с. Лаки, 24. Храм Іоанна Предтечі в Керчі. (№ 1, 3-9, 12-15, 17-22 знаходяться в Херсонесі).

не раніше VII ст.³ Проте А. Л. Якобсон вважає, що базиліка належить до більш раннього періоду, а стіну, що перекрила колодязь, добудовано пізніше⁴. Деякі розбіжності викликає також датування базиліки (1935 р.) і її будівельна періодизація⁵. В досить широких межах VI—VII ст. датується базиліка на Мангуші⁶. Датування аргументовані стилістичними аналізами імпортних мармурових деталей, залишків мозаїчних підлог та аналогіями споруд, що розташовані далеко за межами Криму. А. Л. Якобсон визначає хронологічні межі будівництва базилік такого типу V—VI ст., пов'язуючи їх з періодом християнізації Криму і загальним піднесенням монументального будівництва часів Юстиніана I⁷.

Базиліки, перекриті склепіннями, що мають багато аналогій в архітектурі Болгарії VIII—IX ст., представлені в Криму лише двома спорудами — базиліками у Партенітах і на горбі Тепсень. Обидві вони мають по три напівкруглі апсиди, замість колон — по два ряди стовпів. Така їх особливість пояснюється збільшенням навантажень на опори від склепів, менші прогони перекриттів і значно більшу відносно цих прогонів товщу стін, що мали гасити своєю масивністю розпір склепіння. Результати археологічних досліджень визначають час їх будівництва XIII—XI ст.⁸

Центральні споруди, утворені приляганням до круглої підкупольної основи кількох додаткових об'ємів, представлені лише двома пам'ятками — Хрецьальною біля Уварівської базиліки і Чотириапсидним храмом у Херсонесі. А. Л. Бертьє-Делагард на підставі знайденого у водостоці басейну скарбу монет датує Хрецьальню VI—VII ст.⁹

На думку О. І. Домбровського, первісний декор інтер'єру споруди свідчить про те, що вона збудована в іконоборчий період VIII ст. Чотириапсидний храм датується за останніми дослідженнями не раніше VII ст.¹⁰

Хоча центральні споруди виникли дуже давно (наприклад, Пантеон у Римі), найбільш близька аналогія Чотириапсидному храму — церква св. Трійці в Полюді поблизу Спліта IX ст.¹¹

Хрестоподібні споруди (у Криму їх відкрито шість) отримали свою назву за планом у вигляді рівнокінцевого грецького хреста. Такі споруди відомі з V по XII—XIII ст. До ранніх відносяться, наприклад, мавзолей Галли Плакідії в Равенні (V ст.)¹² і прибудова до храму Апостолів у Константинополі (VII ст.). Перша збереглася до наших днів, має перекриті склепіннями відгалуження хреста і квадратний у плані барабан, перекритий повним купольним склепінням. До пізніх (XI ст.) належать храм в Ніні (Югославія) і Сентінський храм в Каракаєво-Черкесії (XI ст.)¹³. Від мавзолею Галли Плакідії вони відрізняються круглим у плані барабаном, перекритим напівсферичним куполом, що спирається на паруси. Це прийом переходу від квадратної основи до круглого барабана, який з'явився близько VI ст. і не був ще відомий будівельникам Галли Плакідії. Хрестоподібні споруди мають також напівкруглі апсиди в східному відгалуженні хреста. У трьох з шести хрестоподібних храмів Криму східне відгалуження хреста нічим

³ Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1897 г. // ОАК 1897.—СПБ, 1900.—С. 97—113.

⁴ Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес // МИА.—1959.—№ 63.—С. 160.

⁵ Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935—1936 гг. // Крым. АССР, 1938.—С. 80—129; Якобсон А. Л. Указ. соч.—С. 180—182.

⁶ Тиханова М. А. Отчет о раскопках 1938 г. // МИА.—1953.—№ 34.—С. 387.

⁷ Якобсон А. Л. Указ. соч.—С. 180—182.

⁸ Репников Н. И. Партенитская базилика // ИАК.—СПБ, 1909.—№ 2.—С. 91—140; Бабенников В. П. Итоги исследования средневекового поселения на холме Тепсень // История и археология средневекового Крыма.—М., 1958.—С. 101—110.

⁹ Бертьє-Делагард А. Л. О Херсонесе // ИАК.—СПБ, 1907.—№ 21.—С. 80.

¹⁰ Кутайсов В. А. Четырехапсидный храм Херсонеса // СА.—1982.—№ 1.—С. 155—169.

¹¹ Башкович Б. Архитектура средњег века.—Београд, 1967.—С. 184.

¹² Бертьє-Делагард А. Л. Указ. соч.—С. 5—7.

¹³ Башкович Б. Указ. соч.—С. 183; Владимицов И. А. Храм близ аула Сенты Кубанской области // ИАК.—СПБ, 1902.—№ 4.—С. 1—14.

не відрізняється від інших (як у Мавзолеї Галли Плакідії), а в трьох інших воно закінчується напівкруглою апсидою. (як у Сентінському храмі й храмі в Ніні). Однак це не дає підстав розділяти їх за часом будівництва, оскільки ця відмінність носила суттєво функціональний характер. Споруди, що були меморіями, не мали напівкруглої апсиди, потребували її лише приміщення, призначені для служби.

Серед хрестоподібних споруд серйозно досліджувалися три храми, зокрема так звані із ковчегом і Загородній — 1897 і 1902 р. К. К. Косцишко-Валюжиніч, а у 50-ті роки — О. І. Домбровським. Перший на підставі знахідки ковчежцю з мощами під вівтарем Храму з ковчегом і за аналогією з мавзолеєм Галли Плакідії, здогадно відносив ці споруди до V—VI ст.¹⁴ О. І. Домбровський за матеріалами, знайденими у субструкціях підлоги Загороднього храму і засипу під підлогою Храму з ковчегом, дійшов висновку, що обидві споруди збудовані не раніше XI ст.¹⁵ Храм на некрополі Мангупа, досліджений 1981 р., датується IX—X ст.¹⁶

Хрестовокупольні споруди в архітектурі Криму представлені храмами № 9, 34 і 21 (Херсонес), а також церквою Іоанна Предтечі (Керч) та церквою в с. Лаки (не збереглася). Це триапсидні тринефні споруди, де в перетині поздовжнього і поперечного головних нефів утворюється підкупольний квадрат, який спирається на стовпи таким чином, що стіни цих нефів виявляються поставленими на арки, вивільняючи прямокутний у плані внутрішній простір. Споруди вінчає купол на високому барабані.

У період поширення хрестовокупольних споруд наприкінці XII — у XIII ст. вся європейська архітектура переживала зміни стилістичного спрямування щодо декоративного оформлення фасадів. У відносно короткий проміжок часу значного поширення набули багатовиступні пілястри, перспективні портали, декоративні ніші, пластичні прикраси. До споруд з таким вишуканим декором відносяться храм № 21 в Херсонесі, церква Іоанна Предтечі в Керчі і церква в с. Лаки.

Апсиди хрестовокупольних храмів мають напівкруглі або багатогранні зовнішні абриси. Однак на відміну від багатогранних абрисів апсид базилік, перекритих кроквами, що являють собою правильний восьмикутник, абриси апсид хрестовокупольних храмів мають в основі правильний дванадцятикутник. При цьому у бокових апсид по чотири грані, а центральна в залежності від того, наскільки вона виступала на схід, мала п'ять (як у храмі № 21 в Херсонесі і в церкві с. Лаки) або сім (як у храмі Іоанна Предтечі в Керчі). Для храмів хрестовокупольного типу граність апсид є ознакою більш пізнього будівництва порівняно з тими, що мають напівкруглі апсиди.

Церкву Іоанна Предтечі було датовано за написом на мармуровій колоні VIII ст. Проте О. І. Домбровський, що досліджував фресковий живопис її стін, і О. І. Комеч, який проводив стилістичний аналіз споруди, вважають, що вона належить до другої половини XIII — початку XIV ст. Храми № 9 та 34 в Херсонесі датуються за результатами розкопок X — XI ст., а № 21 — XIII ст.¹⁷

Одноненевні каплиці — найчисельніші культові споруди середньовічного Криму — мають дуже просту планувальну структуру. До однокамерного основного об'єму прямокутної в плані форми прилягає зі східного боку апсіда, у більшості випадків напівкругла і лише іноді п'ятигранна (на основі правильного дванадцятигранника) за обрисом.

¹⁴ Косцишко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1902 г. // ИАК.—СПБ, 1904.—№ 9.—С. 1—62; Косцишко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1897 г. // ОАК за 1897 г.—СПБ, 1900.—С. 97—113.

¹⁵ Домбровский О. И. Отчет о раскопках «Храма с ковчегом» 1954 г. // Архив ГХМ.—Дело № 702.—С. 19, 20; Домбровский О. И. Отчет о полевых археологических исследованиях Загородного храма в Херсонесе за 1953 г. // НА ИА АН СССР.—№ 911.—С. 73—76.

¹⁶ Миц В. А. Отчет о раскопках у подножья Мангупа в 1981 г. // НА ИА АН УССР.—Ф. Э. 1981/13.—С. 10—13.

¹⁷ Якобсон А. Л. Средневековый Херсонес // МИА.—1950.—Вып. 17.—С. 233, 235, 238.

За матеріалами розкопок споруди такого типу були поширені головним чином після IX ст. і продовжували будуватися до найпізніших часів.

Основні особливості конструктивного вирішення архітектури середньовічних споруд зводяться до методів влаштування перекриттів і техніки мурування.

Дерев'яні перекриття того часу не збереглися і про їх наявність можна лише судити, виходячи з характерних особливостей плану — відносно малої товщини несучих стін порівняно до прогону перекриттів. У базиліках, перекритих кроквами, це співвідношення становить приблизно 1 : 10. У спорудах, перекритих склепіннями, відношення товщини стін до прогону, мабуть, точно регламентувалося будівельними нормами того часу, оскільки прогони перекриттів завжди становлять 3, 4, 5 або 6 товщин стін.

В однонефних храмах не дуже великих розмірів і висоти до п'яти склепінь відношення товщини стіни до прогону становить 1 : 6, 1 : 5 або 1 : 4. В

хрестоподібних храмах, які значно вищі, це відношення дорівнює 1 : 5, 1 : 4 або 1 : 3. У базиліках зі склепами, основне зусилля розпору, створюване склепінням найширшого головного нефа, частково гаситься масивністю стовпів і передається на зовнішні стіни через склепіння малих нефів, тобто результатуюче зусилля від розпору склепіння головного і бокових нефів гаситься опором зовнішніх стін і стовпів. У Партенітській базиліці, наприклад, товщина стін і стовпів становить 1 : 6 прогону головного і 1 : 3 бокових нефів. У хрестовокупольних хра-

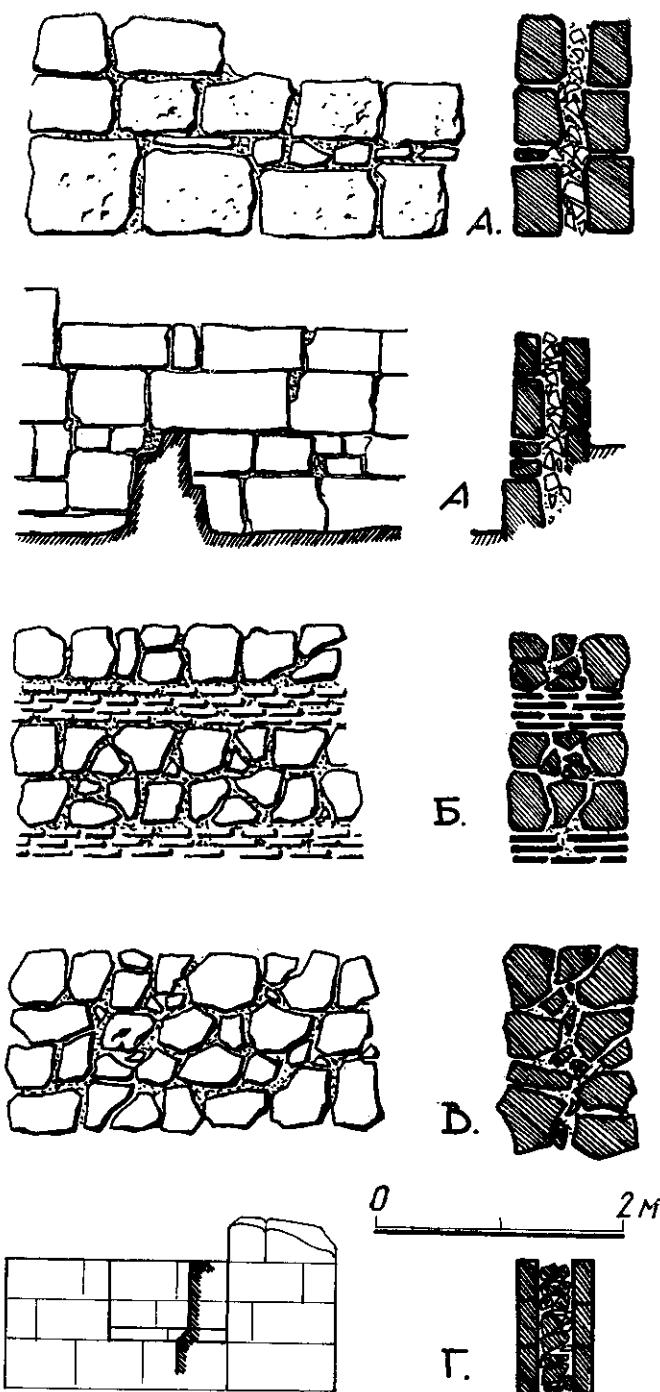

Рис. 2. Техніки мурування: а) квадрове, б) «opus mixtum», в) просте іррегулярне, г) облицювальна.

мак основний розпір створюється підпружними арками підкупольного квадрата. Він частково сприймається підкупольними стовпами і передається на зовнішні стіни, як правило, посилені у місцях перетину з осями підкупольних стовпів внутрішніми і зовнішніми пілястрами. Коли ж підкупольні стовпи спираються на мармурові колони, які не можуть протистояти горизонтальним навантаженням розпору підпружних арок, ці навантаження сприймаються лише зовнішніми стінами споруди. Відношення товщини бічних стін до прогонів підпружних арок у спорудах такого типу становить: 1 : 3 — 1 : 2.

Слід зауважити, що поширене уявлення про надмірну міцність товстих стін у стародавніх будівлях не відповідає дійсності. У всяком разі, відношення товщини стін до прогонів перекриттів у кримських спорудах практично точно відповідає параметрам, що рекомендувалися для склепінь півциркульних обрисів на початку нашого століття¹⁸.

Техніку мурування стін середньовічних будівель Криму можна представити такими типами (рис. 2)¹⁹.

I. Одношарові: а) «*просте іррегулярне*». Виконувалося з необробленого каміння неправильної форми, покладеного на місце без дотримання порядковки. У такому муруванні часто зустрічаються різноманітні елементи давніших будівель (лави античного театру, фусти колон, фрагменти карнізів і т. ін.), використані як будівельний матеріал. У літературі з археології Криму таке мурування отримало назву бутового.

б) «*opus mixtum*». Змішане мурування з укладеного рядами каміння неправильної форми, у країному випадку злегка підтесаного з лицьового боку, з прошарками кількох рядів цегли як вирівнюючої кладки.

II. Тришарові: а) «*квадрове*». Однорядове орфостатне постелисте рядове дволицьове мурування, зовні викладене масивними тесаними блоками прямокутної форми, а з середини — забутоване. Камені зовнішніх шарів досить грубо обтесані з усіх боків, товщина швів 1—3 см.

б) «*облицьовувальне*». Однорядне орфостатне постелисте рядове дволицьове мурування. Відрізняється від попереднього зовнішнім облицюванням з трохи менших за розмірами ретельно оброблених блоків. Зовні таке мурування після затвердіння розчину додатково оброблялося начисто. Щоб зменшити товщину швів, на зовнішній поверхні стіни при підтесуванні каменів застосовувався анафірозис: нижня і бічна поверхні кожного каменя підтесувалися під певним кутом, так що кожний камінь прилягав до нижнього і бічних лише вузькою зовнішньою кромкою. Ця кромка притиралася на місці перед укладанням блоку. Після остаточної обробки таке мурування сприймається як камінний моноліт.

Розглянемо застосування наведених технік мурування в монументальних спорудах середньовічного Криму.

Квадрове мурування трапляється в стінках базилік, причому базиліка на Мангупі і найбільш рання частина Ескі-Керменської складені цілком в цій техніці, а базиліки 35 року, на горбі, Західна та Східна в Херсонесі мають фрагменти такого мурування. Техніка «*opus mixtum*» застосована в обох центрічних спорудах — Хрестальні і Чотириапсидному храмі. За допомогою такого мурування виконано також апсиду базиліки біля Володимирського собору (№ 28). Його фрагменти виявлено в базиліках 32 року та Уварівській. Просте іррегулярне мурування застосоване у Храмі з ковчегом, храмі на некрополі Мангупа і, напевно, в інших чотирьох хрестоподібних спорудах (збереглися їх невисокі стіни, тому не можна напевне визначити, чи були вони також складені в техніці «*opus mixtum*»).

При розкопках Загороднього храму К. К. Косцюшко-Валюжиніч

¹⁸ Залесский В. Г. Архитектура. Краткий курс построения частей зданий.— М., 1911.— С. 311.

¹⁹ Крыжицкий С. Д. О принципах классификации античных кладок Северного Причерноморья // КСИА АН СССР.— 1981.— № 168.— С. 35—41.

знаходив уламки цегляного мурування, які вважав рештками прошарків цегли із стін храму. А. Л. Бертьє-Делагард, однак, припускав, що такі уламки могли належати цегляним склепінням або куполу²⁰.

Способом простого іррегулярного мурування створено також стіни двох хрестовокупольних храмів — Шестистовового № 34 та 9, а також більшість однонефних споруд.

Облицьовувальне мурування зустрічається в хрестовокупольних спорудах (храм № 21 в Херсонесі, церкви в с. Лаки та Іоанна Предтечі в Керчі) і однонефному храмі (базиліка «Леонтія-Лаврентія» в Херсонесі).

Як бачимо, зв'язок певних систем мурування з відповідними архітектурно-планувальними типами споруд незаперечний. Отже, і концепція періодизації технік мурування, і характер їх розвитку багато в чому залежить від типологічної періодизації споруд. Якщо дотримуватись думки, як це робив А. Л. Якобсон, що хрестоподібні храми і центричні споруди, як і базиліки, відносяться до V—VI ст., доведеться визнати, що квадрове мурування, «*opus mixtum*» і просте іррегулярне мурування існували одночасно. Тоді неясно, чому квадрове мурування трапляється тільки в базиліках, «*opus mixtum*» — лише в центричних спорудах, а просте іррегулярне — лише в хрестоподібних храмах. Коли ж погодитися з тим, що хрестоподібні храми виникли не раніше X ст. (О. І. Домбровський), а центричні споруди збудовані пізніше хоча б тих базилік, в котрих існують фрагменти квадрового мурування, то виходить, що будівельні прийоми змінювалися в такій послідовності: квадрове мурування, успадковане будівельниками перших християнських споруд від античності, застосовувалося в період поширення базилік і було замінено технікою «*opus mixtum*», в якій збудована базиліка біля собору (№ 28) (можливо й кілька інших, де ряди цегли не збереглися), а також обидві центричні споруди. Надалі ця техніка замінюється простим іррегулярним муруванням, за допомогою якого збудовано хрестоподібні храми і ті хрестовокупольні, які відносяться до більш раннього періоду їх поширення, коли ще не було витонченого декору фасадів, а також більшість однонефних храмів. Імовірно, в цей же час способом простого іррегулярного мурування було відремонтовано і більшість базилік, масове руйнування яких за даними розкопок пов'язується з кінцем X ст.

В період поширення витонченого декору фасадів просте іррегулярне мурування замінилося в монументальних спорудах облицьовувальним, в техніці якого виконано частину хрестовокупольних споруд і деякі однонефні храми.

За такої типологічної періодизації монументальної архітектури еволюція будівельних прийомів уявляється як їх послідовна зміна, що проходила досить незалежно від зміни типів споруд. Це здається значно вірогіднішим, ніж застосування кількох технік одночасно, оскільки вони (наприклад, квадрова і «*opus mixtum*») суттєво різняться за своїми економічними показниками, декоративними якостями і технічними характеристиками. Отже, незаперечним можна вважати застосування більш оптимального за даних конкретних умов будівельного прийому і відмов від решти, які поступалися новому за тими чи іншими показниками.

В монументальній архітектурі давнього Києва, наприклад, до XI ст. споруди зводилися в техніці «*opus mixtum*», що була запозичена у Візантії. Ця техніка потребувала значних трудових витрат, оскільки каміння доводилося завозити здалеку, цегла ж, що застосовувалася для вирівнювання шарів, була значно дешевшою. Використання техніки «*opus mixtum*» у Києві припинилося одразу ж після будівництва у 1132—1136 рр. першої суто цегляної споруди — церкви Богородиці Пирогощі²¹.

²⁰ Бертьє-Делагард А. П. Указ. соч.— С. 64—66.

²¹ Асеев Ю. С., Харlamov B. O. Нові дослідження церкви Спаса на Берестові // Археологія Києва: дослідження і матеріали.— К., 1979.— С. 85.

Аналогічним чином у місцях, багатих на каміння (Володимир, Галич), форми візантійської архітектури продовжували розвиватися з використанням тих матеріалів, які були найбільш економічними для даного регіону.

Розглянемо методи проектування середньовічних зодчих Криму. Оскільки ці методи свого часу були професійною таємницею і тому не відображені в писемних джерелах, їх вивчення можливе лише на підставі аналізу обмірних креслень розкопаних споруд. Зараз висунуто дві принципово відмінні теорії щодо методів середньовічного проектування. Одна з них зводиться до того, що розміри споруд визначалися за допомогою геометричних побудов безпосередньо у натурі — на будівельному майданчику²². За другою — проектування проводилося з використанням модульної системи, що надавала можливість розрахувати всі параметри споруди усно, або за допомогою примітивного ескіза²³.

Найбільш серйозна перешкода на шляху вивчення стародавніх методів побудови архітектурної форми — відсутність критеріїв оцінки достовірності тих або інших рішень, пропонованих дослідниками. Численні спроби здійснити такий аналіз на пам'ятках давньоруської архітектури привели, наприклад, до того, що різні дослідники, оперуючи геометричними побудовами на обмірних кресленнях однієї і тієї самої ж споруди, отримували різні результати. Тому, розкриваючи методи проектування середньовічних споруд Криму, спробуємо також з'ясувати правильність одержуваних результатів за допомогою елементарних понять теорії ймовірності. Як довели дослідження, всі наведені тут споруди було спроектовано за допомогою модульної системи. Ця система, дуже близька до системи саженей, відкритої Б. О. Рибаковим та І. І. Шевелевим при аналізі давньоруської архітектури, ймовірно, була прототипом давньоруських методів проектування.

Оцінка достовірності виконаних аналізів полягає в тому, що при будь-яких інших варіантах побудови розмірів даної споруди, наприклад, шляхом геометричної побудови (ірраціональних числових відношень), збіг розмірів споруди з цілим числом модулів може бути лише випадковим. Інакше кажучи, якщо даний метод не був застосований насправді, то результати треба визнати випадковими і ймовірність таєї випадковості можна розрахувати^{24 *}.

²² Афанасьев К. Н. Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими.— М., 1961.

²³ Шевелев И. Ш. Логика архитектурной гармонии.— М., 1972.— С. 127—131.

²⁴ Нейман Ю. Вводный курс теории вероятностей и математической статистики.— М., 1968.— С. 81—87.

* Оскільки всі середньовічні споруди мають будівельні похибки, то при розрахунку найбільша похибка між цілим числом модулів і натурним розміром споруди дає той діапазон розмірів на будь-якому відтинку прямої, який ми будемо вважати кратним цілому числу модулів, тобто в межах від $a(M-P)$ до $a(M+P)$, де a — будь-яке ціле число, M — розмір модуля, P — розмір максимальної похибки.

Ймовірність збігу цілого числа модулів з одним випадковим розміром або ймовірність випадкового збігу будь-якого розміру з цілим числом модулів становить відношення суми відтинків, у межах яких ми вважаємо розміри кратними модулю до загальної довжини відтинка:

$$\frac{a(M+P)-a(M-P)}{M} = \frac{2P}{M}.$$

Як бачимо, це відношення подвійної максимальної похибки до розміру модуля. Якщо, наприклад, модуль дорівнює 100 см, а похибка — 15 см, то така імовірність становить $\frac{30}{100} = 0,3$.

Імовірність випадкового збігу одночасно кількох розмірів буде дорівнювати імовірності одного розміру, зведеній до ступеня, що дорівнює їх кількості. Коли йдееться про розміри споруди, від загальної кількості розмірів, що збігаються, віднімаємо одиницю, зважаючи на те, що для одного з розмірів ми з точки зору формальної логіки підбираємо модуль, якому він дорівнює або кратний, а всі інші можуть або збігатися з ним або ні.

Таким чином, імовірність збігу для двох розмірів дорівнює $0,3^{2-1}=0,3$; для трьох $0,3^{3-1}=0,09$; для чотирьох — $0,3^{4-1}=0,027$; для шести $0,3^{6-1}=0,00243$ і т. д. Іншими словами, випадковий збіг, наприклад, шести розмірів з цілим числом

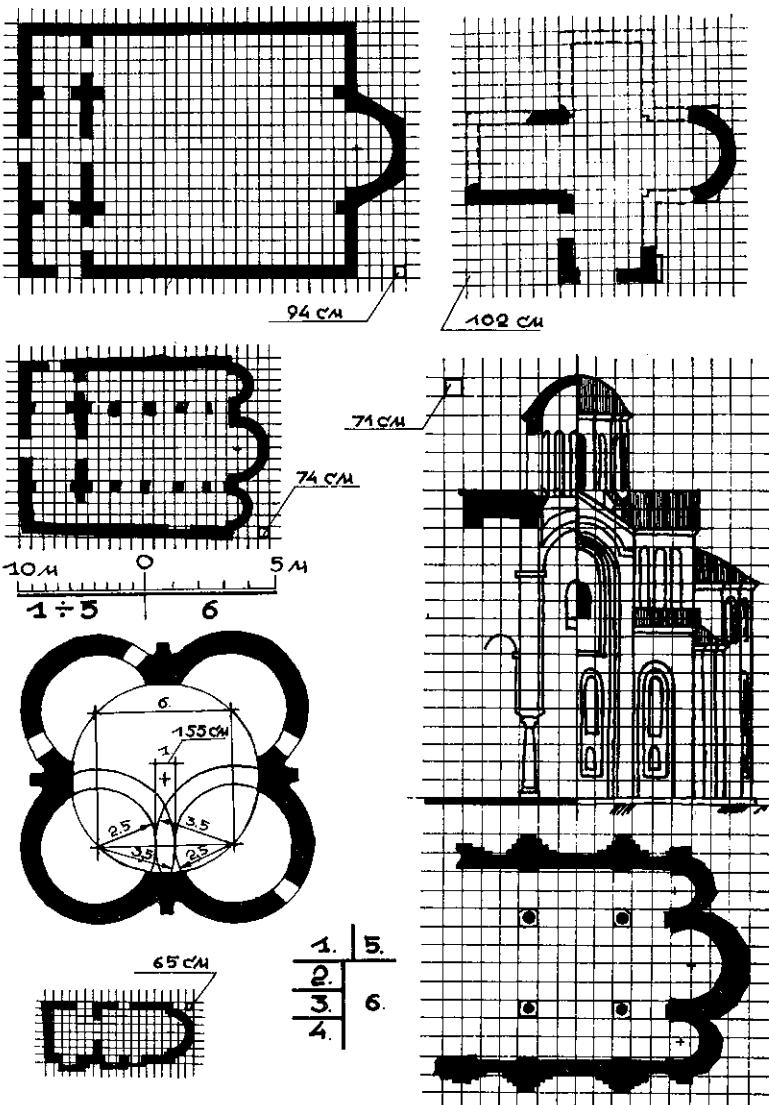

Рис. 3. Схеми модульної побудови: 1. Базиліка на Мангупі, 2. Партенітська базиліка, 3. Чотиряпсидний храм, 4. Храм з арка-солаєми, 5. Храм під собором, 6. Церква Іоанна Предтечі (№ 3—5 знаходяться в Херсонесі).

модулів, рівних 100 см у межах похибки до 15 см, може трапитися менш, піж у трьох випадках з тисячі. При цьому підсумовувати слід не всі розміри, а лише ті, які ніяк не обумовлюють один одного і залежать лише від волі зодчого. Наприклад, розміри двох бічних нефів, апсид і т. д., які повинні бути однаковими за принципом симетрії, слід враховувати як один розмір.

Незалежними один від одного розмірами плану базиліки на Мангупі є товщина стін, прогони бічних нефів, нартекса і головного нефа, довжина залу, винос апсиди і винос контрфорсів — всього 7 розмірів. При найбільшій похибці в 17 см ймовірність випадкового збігу даних розмірів з цілим числом модулів становить $(34 : 94)^6 = 0,002$ або два випадки з тисячі. Як бачимо, ймовірність випадковості надзвичайно мала.

Ступінь імовірності випадкового збігу розмірів Партизанської базиліки з цілим числом модулів при найбільшій похибці 15 см становить $(30 : 75)^9 = 0,000025$; для чотириапсидного храму в Херсонесі — $(20 : 155)^2 = 0,016$; для храму під Володимирським собором у Херсонесі — $(30 : 101)^3 = 0,027$; для храму з арка-солаєми у Херсонесі — $(20 : 65)^4 = 0,007$.

Оскільки число розмірів храму Іоанна Предтечі в Керчі, що збігається з цілим числом модулів, при максимальній похибці 12 см дуже велике, ймовірність їх випадкового збігу не підраховується.

Розглянемо на прикладі Мангупської базиліки модульну побудову планів базилік, перекритих кроквами (рис. 3, 1). Виявлення модуля, на основі якого побудований план споруди, зводиться до визначення найбільшого спільног о кратного розмірів, необхідних для побудови плану (на папері або в натурі). Для споруд, в основі планування яких лежить прямокутник, тобто для всіх, крім центричних, що мають в основі плану коло, це поздовжній і поперечний ланцюжки розмірів. Для базиліки на Мангупі, наприклад, модуль якої 94 см, поздовжній ланцюжок розмірів, що включає товщину стіни нартекса, прогон нартекса, товщину стіни залу, довжину залу, товщину стіни біля апсиди, винос апсиди і товщину стіни апсиди відповідно представлений цифрами 1, 4, 1, 21, 1, 3, 1. Поперечний ланцюжок розмірів, що охоплює товщину бічної стіни, прогон малого нефа, товщину стіни головного нефа по контрфорсам, фланкуючим ряди колон, прогон головного нефа і далі в зворотньому порядку (бо план симетричний відносно поздовжньої осі) має відповідно: 1, 4, 1, 8, 1, 4, 1. Лишається додати, що виноси фланкуючих рядів колон контрфорсів дорівнюють модулю, прорізи дверей проти головного нефа — 2 модулям, а проти бічних — по 1,5 модуля. Analogічним чином побудовані плани всіх базилік цього типу за винятком Ескі-Керменської, де модуль дорівнює 62,5 см. Розміри модулів базилік перебувають у межах 91—94 см.

Цікаво, що поперечні розміри цих споруд коливаються у невеликих межах: прогін головного нефа — від 9 до 10 і лише в Уварівській базиліці 12 модулів, а малих нефів — 3 або 4 модулі. Тимчасом поздовжні розміри мають значно більші межі — 20÷50 модулів, що говорить про конструктивне обмеження поперечних розмірів прогонами кроквяних перекриттів. Як бачимо, потрібна площа базилік і їх місткість регулювалися головним чином завдяки зміні їх довжини.

Перекрита склепінням базиліка в Партенітах (рис. 3, 2) побудована за допомогою модуля 74 см, котрий, як і в базиліках, перекритих кроквами, дорівнює товщині її стін. Прогони головного і бічних нефів базиліки дорівнюють 6 і 3 модуля, що визначає відношення товщини стін до прогону (основний параметр для розрахунку конструкції склепіння), яке дозволяє перекрити споруди склепіннями.

Принцип побудови плану центричних споруд найпростіше і найла-конічніше використаний в Чотириапсидному храмі в Херсонесі (рис. 3, 3). Центри чотирьох півкіл, що утворюють контури плану храму, лежать в кутах квадрата зі стороною 6 модулів. Внутрішні та зовнішні діаметри цих півкіл відповідно дорівнюють 5 та 7 модулів. Діаметр кола, що є основою центрального купола, проходить через центри півкіл і дорівнює діагоналі квадрата зі стороною 6 модулів по 155 см. План можна викреслити за допомогою лише трьох розмірів: відстані між центрами півкіл, їх зовнішнього та внутрішнього радіусів.

Analогічним чином побудований і план Хрестальні поблизу Уварівської базиліки. Тут застосовано модуль, що дорівнює 74,4 см.

Хрестоподібні споруди також мають дуже схожі схеми модульної побудови планів. Відношення товщини стін, майже завжди рівної модулю, до прогону склепів відгалужень хреста у цих спорудах становить 1:3; 1:4 або 1:5, залежно від висоти споруди. Довжина відгалужень хреста конструктивно не залежить від інших розмірів і варіюється у широких межах. Храм під Володимирським собором у Херсонесі (рис. 3, 5), наприклад, має довжину західного відгалуження хреста і ширину відгалужень хреста — по 7 модулів, інших — по 6, а товщина стін — 1 модуль.

Цікаво, що всі хрестоподібні храми крім прибудови до Західної базиліки мають модулі від 99 до 102 см, що робить небезпідставним припущення про один і той самий розмір.

Однонефні храми були найпростішими за характером побудови плану. Товщина їх стін, що дорівнювала модулю, становила 1:6; 1:5; або 1:4 прогону склепіння (залежно від висоти до їх п'ят). У цих спорудах використані головним чином три розміри модулів: 62—65, 70—

71 і 76—78 см. Храм біля підніжжя гори Мангуп і двоапсидний у Сотері — 76—78, храм на площі біля Східної базиліки і з аркасоліями в Херсонесі — 62—65, храм 58 року і біля базиліки на горбі в Херсонесі — 70—71 см.

Храм з аркасоліями (рис. 3, 4) побудований за допомогою модуля 65 см, рівного товщині його стін, прогін склепів 6, довжина залу до центру апсиди — 9, довжина нартекса 5 модулів.

Розглянемо модульну побудову хрестовокупольних споруд на прикладі єдиної, який повністю зберігся і не зазнав значних перебудов, — храму Іоанна Предтечі в Керчі (рис. 3, 6). Він дає можливість прослідкувати зв'язок розмірів плану з вертикальними розмірами. Товщина його стін від зовнішньої до внутрішньої грані пілястри дорівнює 2 модулям (по 71 см), а товщина самої стіни разом з виносом внутрішньої пілястри — модулю. Ширина бічних нефів від граней внутрішніх пілястр до баз колон становить 2 модуля; розмір баз колон і, що більш суттєво, товщина стін, які спираються на ці колони, — модуль; ширина підкупольного квадрата по гранях баз колон — 4 модулі. Внутрішній діаметр малих апсид дорівнює 2, а великої — 4 модулі. Відстань від східної пари колон до заплічок дорівнює 2, а ширина внутрішніх пілястр — 1 модулю.

Якщо прийняти за позначку нуля рівень первісної підлоги, що відповідає рівніві цоколя, то позначка верху купола становитиме 23 модулі, карнизу барабана — 21, верху вікон барабана — 20, низу барабана і гребенів даху — 17, а карніза рукавів хреста — 15 модулів. Позначка верху капітелей підкупольної колони становить 5, п'ят підпружних арок, що несуть склепіння кутових приміщень — 8, а іх шелиг — 9 модулів. Позначка п'ят підпружних арок, четверика — 12,5, а іх повна висота 15 модулів. Решта хрестовокупольних споруд у Херсонесі має аналогічні модульні побудови планів: 125 см в Шестистовповому храмі, 32 — у Храмі № 9 і 38,4 — в храмі № 21²⁵.

Розміри модулів середньовічних споруд Криму відповідають мірам довжини, що були поширені у Візантійській імперії²⁶. Однак питання конкретної локалізації виникнення кожного розміру у певних регіонах, що мали метрологічні відмінності, не може бути вирішено однозначно, оскільки відмінності між конкретними розмірами, на підставі яких виведені середні значення для кожного регіону, коливаються у значних межах, іноді більших, ніж відмінності між середніми значеннями мір в різних регіонах*.

Розміри більшості наведених модулів досить точно збігаються з мірами, що використовувалися зодчими Давньої Русі²⁷. Наприклад, «сажень без чети» (198 см) близький двом модулям 99—103 см, «малая сажень» (154 см) — двом модулям 74—77 см, «великая косая сажень» (249 см) — двом модулям 125 см, або чотирьом 62 см. Безсумнівно, такий збіг не випадковий, — давньоруська система вимірювання і проектування монументальних споруд була, напевне, запозичена у Візантії разом з релігією, архітектурним типом споруд і технікою мурування.

²⁵ Романчук А. И., Лосицкий Ю. Г., Квартал XIII—XVIII ссверного района Херсонеса в XII—XIII вв. // Античная древность и средние века.— Свердловск, 1985.— С. 115—120.

²⁶ Shilbach E. Byzantinische metrologie.— München, 1970.—S. 13—55.

* Наприклад, модуль 99—103 см може бути прирівняний до половини «КАННА» іпрени (203—195,7). Родосу (198—195,7), Кларенци (213—204,5); модуль 38,4 см — до половини загальнозванітської «ВНМА» (78,1), «ПНХОΣ» Родосу (76,9), Диракіуму (78,5) і Негропонту (76,5); модуль 71 см — до третини «КАННА» Кларенци (213—204,5), Патрасу (212,6), загальнозванітських «ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΟΡΓΚΙΑ» та «ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΟΡΓΚΙΑ» (216,7 і 210,8). Коливання розмірів модулів 90—94, 74—77, 31—33 см в цілому відповідають 3, 2,5 і 1 «ΠΟΥΣ» (футу), розмір якого становить 30,8 — 31,6 см. Цікаво, що розміри грецьких футів (ΠΟΥΣ) були визначені шляхом аналізу розмірів базилік Археопоетос у Фессалоніках, Іоанна Хрестителя в Константинополі, церков Сергія і Вакха та Ірини в Константинополі, Іоанна в Ефесі та базиліки «А» в Філіппі.

²⁷ Шевелев И. Ш. Указ. соч.— С. 127.

Хоча в цілому зв'язок розміру модуля з типом споруди незаперечний, застосування в деяких випадках одного модуля для споруд різних типів дає підставу гадати, що використання того чи іншого модуля визначалося будівельною традицією і еволюцією розміру модуля (як і технікі мурування) левною мірою незалежна від еволюції архітектурно-планувального типу споруд.

Повернемося до періодизації архітектурно-планувальних типів споруд. Якщо базиліки, хрестоподібні та центральні споруди побудовані одночасно (V—VI ст.), то доведеться візнати, що модулі 90—94, 99—103 і 74—77 см використовувалися в один і той же час, причому кожен для свого типу споруд (як і різні техніки мурувань, а також різні методи побудови планів). В такому випадку ми не зможемо знайти в архітектурі Криму протягом кількох століть будь-яких ознак еволюційних змін, що аж ніяк не узгоджується з характером розвитку архітектури тих регіонів, де історія будівництва добре відома.

Коли ж припустити, що базиліки, перекриті кроквами, центральні споруди і базиліки, перекриті склепіннями, хрестоподібні і хрестовокупольні храми єдбають послідовні етапи розвитку монументальної архітектури регіону, можна одержати картину еволюції планувальних типів, техніки кладки і розмірів модулів — трьох основних параметрів архітектурно-будівельної характеристики споруд.

Для наочності ці параметри розглянутих споруд зведені в таблицю (рис. 4). Спробуємо пов'язати пропоновану послідовність зміни типу планування, техніки мурування і розмірів модулів монументальних споруд середньовічного Криму з картиною загальноісторичного розвитку регіону.

Процес християнізації Херсонеса, що почався у V і продовжувався до середини VI ст., супроводжувався підйомом економіки і карбуванням власної монети. Вірогідно, саме тоді були збудовані всі базиліки, перекриті кроквами, що мають модуль рівний 3-м грецьким футам. Переважна більшість цих споруд (12) розташована саме в Херсонесі — центрі християнізації, у прилеглих до нього Мангупі і Ескі-Кермені — всього по одній. Як бачимо, місткість і кількість таких споруд набагато перевищували потреби самого Херсонеса і були розраховані на прийом великих мас християн, що прибували до міста.

Стіни базилік мають фрагменти різних технік мурування, але саме квадрове мурування, що прийшло до раннього середньовіччя з античності, зустрічається лише в цьому типі споруд. Тому не безпідставно можна припустити, що або всі споруди такого типу були первісно складені за цією технікою, або зміна будівельного прийому відбулася під час поширення базилік.

Базиліки, перекриті склепіннями, представлені лише двома спорудами поза межами самого Херсонеса. Аналогічні одній із них (друга погано збереглася) за розміром модуля — дві центральні споруди Херсонеса, — певно були збудовані в один і той же час. Будівництво цієї невеликої групи споруд з модулями 2,5 або 5 грецьких футів, найпевніше, відноситься до часу виходу Херсонеса з економічної кризи і появлення будівельної діяльності наприкінці VIII — початку IX ст. Характерно, що поза межами міста були збудовані базиліки, тобто споруди, призначенні для служби, а в самому Херсонесі — Хрешальня та меморій, що ніби доповнювали уже існуючу архітектуру, і з відбудови якої, безумовно, мало початися появлення будівельної діяльності міста.

Розквіт будівельної діяльності, насамперед зведення шести хрестоподібних храмів, мабуть, розпочався незабаром після побудови центральних споруд, оскільки прибудова до Західної базиліки має модуль 2,5 футі, як і Хрешальня біля Уварівської базиліки. Вірогідно, що це була перша будова хрестоподібного типу, тому що всі інші мають модуль 99—103 см, який ніде більше не повторюється. Оскільки всі центральні споруди зведені у техніці «opus mixtum», а погана збереженість більшості з хрестоподібних споруд не дає точного уявлення про техніку

їх мурування, вірогідні два варіанти: або всі хрестоподібні споруди збудовані у простій іррегулярній техніці, як і Храм з ковчегом, або зміна будівельної традиції відбулася у період поширення цього типу споруд і частина їх мала мурування «opus mixtum».

Час будівництва хрестоподібних споруд, певно, збігається з розквітом економіки Херсонеса — X—XI ст., — що підтверджують і останні дослідження Храму з ковчегом і Загороднього (8, 10). Споруд хресто-вокупольного типу мало. Дві з них — Шестистовповий храм і храм № 9

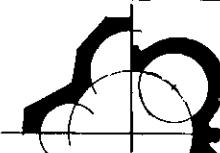
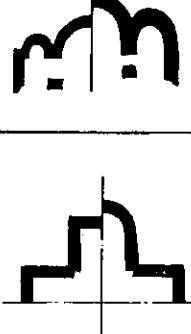
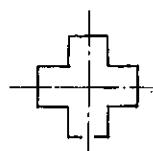
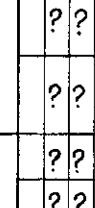
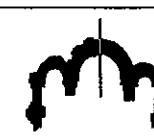
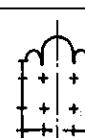
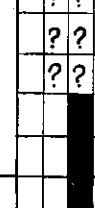
типу споруди	планувальні схеми, характерні елементы планів	кладка	назви споруд	періодизація
ВАЗИКІНІ ПЕРЕКРИТІ КРОКВАЛИЧІ				на мангулі 35 року Уварівська західна східна на горбі 32 року північна базиліка в баз. віля собору
склепінчасті центричні вазилікі				хрещальня четириапсидний храм партенітська тепсеньська
хрестово-купольні				ПРИВУДОВА до західної баз. ПРИВУДОВА до східної баз. ЗАГОРОДНІЙ храм ХРАМ ПІД СОВОРОМ ХРАМ з ковчегом ХРАМ на некрополі мангула ШЕСТИСТОВГНИЙ ХРАМ ХРАМ № 9 ХРАМ № 21
хрестово-купольні				ЮАННА предтечі в керчі

Рис. 4. Таблиця послідовності змін архітектурно-планувальних типів, техніки мурування і розміру модуля монументальних споруд середньовічного Криму.

у Херсонесі, як уже зазначалося, мали нерозвинений декор фасадів і були збудовані із застосуванням модулів 125 і 32 см (4 і 1 грецькі фути) не пізніше XII ст.²⁸ Три інші храми — храм № 21 в Херсонесі²⁹, церква Іоанна Предтечі в Керчі та церква в с. Лаки (не збереглася і не була ретельно обміряна) мають витончений декор фасадів і відповідне йому облицьовувальне мурування. Їх побудова датується XIII—XIV ст.

Однонекрі храми Криму — найпростіші та найчисельніші культові споруди. Їх планування, певно, не зазнавало істотних змін протягом всього часу їх будівництва. В дослідженіях спорудах цього типу встановлено головним чином три види модулів (76—77, 62—65 і 71 см), що відповідають модулям споруд, збудованих після VIII—IX ст. Техніка мурування їх стін переважно проста іррегулярна, нерідко на глинняному розчині і лише у деяких випадках облицьовувальна («базиліка Леонія-Лаврентія»). Датується VIII—XII та XIII—XV ст.

Таким чином, еволюційний розвиток монументальної архітектури середньовічного Криму є результатом послідовних змін у кожному з трьох головних компонентів архітектурно-будівельної характеристики, певною мірою не залежних один від одного, — архітектурно-планувального типу, техніки мурування та розміру модуля.

Порядок зміни цих характеристик з V по XV ст. уявляється таким:

1. Архітектурно-планувальний тип: а) базиліки, перекриті кроквами; б) центральні споруди і базиліки, перекриті склепіннями; в) хрестоподібні споруди; г) хрестовокупольні споруди.
2. Техніка мурування: а) квадрове; б) *opus mixtum*; в) просте іррегулярне; 2) облицьовувальна.
3. Розміри модулів: а) 91—94 см (3 фути); в) 74—77 см (2,5 фути); в) 99—103 см; г) 32 або 125 см (кратні 1 футу); д) 38, 71 см.

Ми не торкаємося тут питання генезису архітектури як однієї з найважливіших складових матеріальної культури. Проте досить вірогідно, що для його правильного розуміння архітектуру середньовічного Криму слід розглядати як результат взаємодії трьох відносно незалежних складових, кожна з яких має свої причини виникнення, генезис та еволюцію розвитку.

Ю. Г. Лосицкий

К ВОПРОСУ ЭВОЛЮЦИИ ТИПОЛОГИИ МОНУМЕНТАЛЬНОЙ АРХИТЕКТУРЫ СРЕДНЕВЕКОВОГО КРЫМА

В статье рассматриваются вопросы развития монументальной архитектуры средневекового Крыма с V по XV век. Анализ эволюционных процессов проводится при помощи исследования трех основных архитектурно-строительных характеристик сооружений: объемно-планировочного типа, техники кладки и модульного построения (метрологической основы определения размеров). Каждая из этих характеристик имеет достаточно независимый характер развития, обусловленный взаимодействием многих внешних причин и внутрирегиональных условий. Их комбинация и определяла в основном особенности архитектуры византийской Таврики в тот или иной период ее развития. На основании сопоставления этих характеристик делается попытка глубже понять эволюционные процессы в архитектуре и более точно определить хронологические границы распространения различных типов сооружений.

На многих примерах проводится анализ древних методов определения средневековыми зодчими размеров и пропорций сооружений. Поскольку в настоящее время единой точки зрения на этот вопрос нет, предлагается метод проверки современных представлений о древних методах проектирования при помощи теории вероятностей.

²⁸ Якобсон А. Л. Средневековый Херсонес.— С. 231—235.

²⁹ Там же.— С. 238; Аналізов Д. В. Развалины храмов // Памятники средневекового Херсонеса.— М., 1905.— Вып. I.— С. 122.

ON THE PROBLEM OF EVOLUTION OF THE MONUMENTAL ARCHITECTURE TYPOLOGY IN THE MEDIEVAL CRIMEA

The paper embraces problems on the development of the monumental architecture of the medieval Crimea from the 5th to the 15th cent. An analysis of the evolutionary processes is carried out by means of examination of three main architectural-engineering characteristics of constructions: volume-planning type, masonry technique and module building (a metrological basis for determination of dimensions). Each of the above characteristics possesses a sufficiently independent pattern of development due to interaction of many external reasons and intraregional conditions. And it was their combination that has determined peculiarities of the Byzantine Taurika in either period of its development. Proceeding from the comparison of these characteristics an attempt is made to comprehend more deeply evolutionary processes in the architecture and to determine more precisely chronological boundaries of distribution of different types of buildings. Ancient methods used by medieval architects to determine dimensions and proportions of buildings are analyzed through many examples. As there is no common view on this problem at present, it is suggested to verify modern conceptions about ancient methods of design by means of the theory of probabilities.

Одержано 20.02.88

Літописна повість про хрещення Русі

© П. П. Толочко

В основі дослідження — проблема вибору віри Володимиром Святославичем напередодні офіційного хрещення Київської Русі 988 р. Аналіз писемних джерел, а також історичної ситуації 80-х років Х ст. показує, що є достатньо підстав з довірою ставитись до свідчень «Повісті временных літ» з цього питання.

Літописна повість про хрещення Русі, викладена в статтях 986—988 років «Повісті временных літ», має велику історіографію. І, тою чи іншою мірою, торкались практично всі історики Київської Русі, у тому числі і церковні. Спектр суджень про неї надзвичайно широкий: від беззастережного визнання істинності розповідей літопису про вибір віри Володимиром Святославичем до повного заперечення, оголошення іх благочестивим вимислом, поемою на зразок старовинних духовних містерій.

Характерно, що полярні думки з цього питання висловлені церковними істориками. Митрополит Макарій намагався обґрунтувати тезу, що в літописній повісті про переговори Володимира з послами Волзької Булгарії, Німеччини, Хозарії, Риму, Візантії немає нічого такого, що суперечило б історичній дійсності, викликало недовіру¹. Натомість проф. духовної академії Є. Голубинський оголосив повість вигадкою літописця (грека за походженням), казкою, з якою час розпрощатись серйозній науці².

Не можна сказати, що «серйозна наука» пішла за закликом Є. Голубинського, але де, що він спровів певний вплив на наступних дослідників цього питання, безперечно. Н. М. Нікольський вважав, що своїм визнанням розповідей літопису і «Житія» Володимира вимислом, який не має жодної зернини історичної істини, церковний історик Є. Голубинський виявив неабияку мужність³. «Мужність» же Є. Голу-

¹ Макарий. История русской церкви.— СПб, 1868.— Т. 1.— С. 93—295.

² Голубинский Е. Е. История русской церкви.— М., 1901.— Т. 1.— С. 105—143.

³ Никольский Н. М. История русской церкви.— М., 1983.— С. 21.

бинського полягала в тому, що відкидаючи будь-яку реальність подій, пов'язаних з вибором віри, він стверджував богословсько-теологічну тезу про «богонатхенність» Володимира. Прийняття християнської віри було не результатом свідомого вибору, а «раптовим прозрінням», посланим Володимиру зверху. Правда, Є. Голубинський не був послідовним. Заперечуючи реальність літописних посольств, він змушений був визнати, що Володимир не міг обійтись без конкретного проповідника, котрий схилив його до християнської віри. Тільки ним був не грек, а варяг Олав, син норвезького конунга Трюггвасона⁴.

М. Д. Присялков називав розповідь про випробування віри просто нісенітицею, оскільки основна тема в ній підмінена питанням про те, чий культ є кращим. Іншими словами, догмати, суть релігії відсутні немовби на другий план, а на перший — поставлена обрядовість⁵. У цьому питанні він пішов за Є. Голубинським, який також вважав обряди зовнішніми проявами дійства, які не дають справжнього розуміння самої віри.

Для церковного історика такий висновок щонайменше неточний. Адже без обрядності віра просто немислима. І не випадково церква надавала (і надає) цій стороні культу такого великого значення. Для людини, котра тільки знайомиться з тою чи іншою релігією, форма взагалі є важливішою за сутність. Осягнути останню вона могла далеко не відразу (іноді взагалі не осягала), тоді як обрядність була більш доступною її розуму, а головне почуттям.

І немає нічого дивного, що, повернувшись із Царгорода, посли Володимира заявили у Києві, що коли вони дивились, як греки служили службу своєму богові, то не знали «на небѣ ли есмы были, или на земли: нѣсть бо на земли такого вида и красоты такая»⁶.

Певно, те саме могли сказати і люди, котрі вперше побували на службі в Десятинній церкві, або в Софії Київській. Іх архітектура і урочисто-святкове опорядження вражали уяву. І абстрагуватись від цього було б невірною легковажністю.

Приблизно з 50-х років ХХ ст. в радянській історіографії визначилось більш об'єктивне, але також неоднозначне, ставлення до літописної повісті про хрещення Русі. Б. Д. Греков вважав сам факт обміну посольствами між Київською Руссю і сусідніми країнами 986—988 рр. цілком вірогідним⁷. Згідно з М. Н. Тихомировим розповіді літопису про сумніви Володимира з приводу того, яку релігію йому належало обрати: мусульманство, іудейство чи християнство — це тільки відтворення релігійних суперечок на Русі X—XI ст.⁸ Д. С. Ліхачов вважає, що незважаючи на побудову всієї розповіді про випробування Володимиром вір за схемою повчальних творів, котрі мали на меті схилити читачів до прийняття християнства прикладом глави держави (у даному випадку Володимира), зовсім не означає, що в основі літописної повісті не лежать історичні факти. Як це часто бувало в середньовіччі, у трафаретну форму церковної літератури могли заключатись розповіді про події, які реально мали місце⁹.

Аналіз повісті про хрещення Русі доцільно почати із з'ясування прецедентності самого явища. Як відомо, одним з головних аргументів проти реальності фактів посольств до Володимира і від нього в сусідні країни Є. Голубинський вважав екстраординарність ситуації, яка не відома в історії інших народів. Якби це завоювання Володимиром віри було правою, то воно становило б собою історичний казус, цілком оригінальний і настільки ж єдиний у своєму роді, як і вибір віри — писав Є. Голубинський¹⁰.

⁴ Голубинский Е. Е. Указ. соч.— С. 121—128.

⁵ Присялков М. Д. История русского летописания XI—XV вв.— Л., 1940.— С. 22.

⁶ Лихачев Д. С. Повесть временных лет.— М.— Л., 1950.— Ч. 1.— С. 75.

⁷ Греков Б. Д. Киевская Русь.— М., 1953.— С. 476.

⁸ Тихомиров М. Н. Начало христианства на Руси // Древняя Русь.— М., 1975.— С. 269.

⁹ Лихачев Д. С. Указ. соч.— Ч. 2.— С. 329.

¹⁰ Голубинский Е. Е. Указ. соч.— С. 112, 127.

В дійсності, явище вибору віри, яке супроводжували акти дипломатичні і навіть воєнні, не є виключністю тільки давньоруської історії: його знали й інші народи.

Із листа хозарського кагана Іосифа, написаного близько 960 р. іспанському єрею Хаздаю, дізнаємось, що оберненню хозар в іудейство передували посольства від царів християнського і магометанського. В свою чергу в 860—861 рр. послі хозарського кагана відвідали візантійського імператора Михаїла і розповіли йому, що вони від початку вірують в единого бога і моляться йому, поклоняючись на Схід, але мають деякі свої звичаї. Та прийшли єреї і почали їх переконувати, щоб вони прийняли їхню віру, що багато хто вже й зробив, а сарацини схиляють їх до своєї віри.

Болгари в своєму посланні до папи римського Миколая повідомляли, що їх намагаються схилити до своєї віри то грецькі, то хозарські проповідники. Відома особлива активність папських місіонерів. Вони проповідували одночасово в Польщі, Швеції, Угорщині, Норвегії, серед західних і поморських слов'ян.

Джерела зафіксували факт звернення моравського князя Ростислава до візантійського імператора Михаїла з проханням прислати вчителів, котрі б навчили моравів читати божественні книги на рідній мові. Характерно, що на цей час морави вже прийняли римське християнство.

Місіонерська діяльність, намагання обернути сусідів у свою віру, характерна не лише для країн, які здавна сповідували ту чи іншу монотеїстичну релігію, а й для тих, які тільки-но відійшли від язичництва. Не була виключенням у цьому правилі і Київська Русь. Вже 990 р., як повідомляє Никонівський літопис, Русь намагається поширити християнство на волзьких булгар і з цією метою посилає до них філософа Марка Македоняна. «Філософъ же иде въ Болгары, и много глаголивъ имъ слово Божие; они же безумиемъ своимъ объюродѣша. Онъ же возвратился къ Володимеру въ Киевъ... Того же лѣта прииодаша изъ Болгаръ къ Володимеру въ Киевъ четыре князи, и просвѣтиша божественнымъ крещениемъ»¹¹.

Прикладів вибору віри можна було б назвати більше, але навряд чи в цьому є необхідність — і наведених достатньо, аби переконатись у закономірності і природності такого явища. Воно мало місце в історії кожного народу, котрий досягав у своєму розвитку станово-класового ступеня. Причому вибір цей мав, як правило, і проміжний внутрішній етап. Між прийняттям християнства і язичницьким багатобожжям на Русі стояла язичницька реформа Володимира, метою якої було піднесення культу головного бога Русі Перуна. У Дунайській Болгарії прийняттю християнства передував культ вождя — хана, а в Хозарії, перш ніж утверджився юдаїзм, мав поширення культ єдиного бога неба Тенгрі-хана.

Є. Голубинський вважав, що у відмові від старої релігії і прийнятті нової головне місце посідає «внутрішнє шире переконання». Але ж, щоб з'явилося це внутрішнє переконання в перевагах однієї релігії над іншою, людина мусить злагатитись певною сумою знань про різні релігії. А коли це так, тоді без з'ясувань тут не обйтись. На міждержавному рівні ці з'ясування зводилися до обміну посольствами, причому неодноразовими. Іншого шляху просто не могло бути. І коли б у літописах з якихось причин не існувало розповідей про прихід на Русь місіонерів різних релігій, факти ці можна було б припускати.

Цілком природнім виглядає і перелік країн, з якими Київська Русь взаємодіяла в питаннях вибору нової релігії. Всі вони її сусіди: Волзька Булгарія і Хозарія на сході, Візантія на півдні, країни римського християнського світу на заході. З ними Русь підтримувала різносторонні економічні і культурні зв'язки і, треба думати, вони були заці-

¹¹ ПСРЛ (Летописный сборник, именуемый Патриаршою или Никоновскою летописью). — СПб., 1862.— Т. 9.— С. 50—59.

кавлені у виявленні свого впливу на неї. Найвірнішим шляхом до цього в середньовіччі (як і в пізніші часи) було втягнення в орбіту свого релігійного світосприйняття.

Згідно з «Повістю временних літ» першими до Володимира прийшли місіонери з Волзької Булгарії. «В літо 6494. Придоша болгары въры бохъмичѣ, глаголюще, яко «ты князь еси мудръ и смысленъ, нъ не въси закона; но вѣруй в законъ нашъ, и поклонися Бохъмиту»¹².

Літопис досить детально викладає хід переговорів, які, проте, не увінчались для болгар успіхом. Володимир не виявив великого інтересу до мусульманства, хоча, начебто, і не відкинув його з порогу. У наступному, 987 р., він надішле своє посольство до Булгарії для випробування віри.

У тому, що факт цей міг мати місце, сумніву немає. Інша справа, чи був він насправді? Є. Голубинський відповідає на це питання негативно. Головний його аргумент полягав у тому, що Нестор, який працював над зводом наприкінці XI — початку XII ст., не міг знати, що було за Володимира. Таке твердження можна почути і сьогодні, але в світлі сучасного стану дослідження давньоруського літописання, воно не виглядає переконливим. Адже не з Нестора воно почалось. «Повісті временних літ» передував цілий ряд зводів, які увійшли до неї. Крім того, існувало багато позалітописних матеріалів, у яких знайшли відображення подій, пов’язані з хрещенням Русі. Це «Житіє Володимира», «Пам’ять і похвала князю руському Володимиру» Іоакова Мініха, фольклорні перекази, так звані розповіді очевидців. Ще Нестор застав людей (печерський чернець Ієремія, Ян Вишатич), від яких він «много слова слыхах, еже вписах в летописанье семъ». Його попередники — Іларіон, Никон, Іван та інші літописці — мали значно ширше коло інформаторів, серед яких безперечно були і свідки тих подій.

Але повернемось до літописної розповіді про булгарське посольство 986 р. Якби в літописах не утримувалось ніяких інших свідчень про давньорусько-булгарські відносини, то і тоді бачити в ньому безпідставний вимисел, котрий не відбиває жодних історичних реалій, було б важко. Контакти двох сусідніх країн засвідчені іншими джерелами і насамперед археологічними. Але в тому то й справа, що розповідь ця не одинока. Вона знаходитьться в ряді інших, які вказують на постійні контакти Київської Русі і Волзької Булгарії.

985 р., як повідомляє літопис, «Иде Володимеръ на Болъгары с Добреною, съ у (—) емъ своимъ, в лодьях, а торъки берегомъ приведе на конихъ и побѣди болгары». В результаті між Руссю і Булгарією було укладено мирну угоду. «И сотвори миръ Вилодимеръ съ болгары, и ротъ заходиша межю собъ». Булгары принесли клятву: «Толи не будет межю нами мира, оли камень начнетъ плавати, а хмель почнетъ тонути»¹³.

Дискусії про те, на яких болгар ходив походом Володимир, вирішились на «користь» волзьких. А. Х. Халіков вважає, що додатковим аргументом у цьому може бути згадка в договорі хмелю. Областю його культивації було насамперед Середнє Поволжя. Характерно, що в поволжьких татарам і до наших днів збереглася традиція вбачати в хмелю символ дружби¹⁴. Мирний договір 985 р., очевидно, був підтверджений булгарським посольством до Києва. При цьому зовсім не виключено, що булгари могли запропонувати і свою віру, которую тільки недавно прийняли самі. В літературі є думка, що своєрідною ратифікацією мирної угоди, Русі з Волзькою Булгарією було одруження Володимира з булгарською принцесою. Професор Людольф Мюллер вважає, що Борис і Гліб були синами Володимира і знатної волзької булгарки. Одним із аргументів на користь такого припущення, на його думку, був

¹² ПВЛ.—Ч. 1.—С. 59.

¹³ Там же.—С. 59.

¹⁴ Греков Б. Д., Калинин Н. Ф. Булгарское государство до монгольского завоевания // Материалы по истории Татарии.—Казань, 1948.—С. 140; Халиков А. Х. Волжская Булгария и Русь // Волжская Булгария и Русь.—Казань,—1986.—С. 9.

факт князювання Бориса і Гліба відповідно в Ростові і Муромі, в землях, що межували з Волзькою Булгарією¹⁵.

Тісні контакти між Руссю і Волзькою Булгарією зберігались і в наступні часи, аж до монголо-татарської навали включно. Початок їм був покладений у 985—986 роках.

Наступним, згідно з літописом, прибуло до Володимира німецьке посольство. «Потом же придоша нѣмци от Рима, глаголюще: «Придохомъ посланий от папежа»; и рѣша ему: «Рекль ти тако папежъ: земля твоя и земля наша, а вѣра ваша не яко вѣра наша»¹⁶.

Посли виклали свої заповіді, але Володимир, не висловивши до них свого відношення і пославшись на те, що «отци наши сего не прияли суть», відправив папських посланців додому.

Ні в самому факті приходу послів, ні в літописному викладі мети цього візиту чогось невірогідного немає. Місія ця, як видно із відповіді Володимира, не була першою. На Русь уже приходили німецькі послі. Наш літопис лише натякає на якісі переговори з цього приводу, які досить добре відбиті в західних хроніках. Згідно з «Продовжуващем хроніки аббата Регіона Прюмського», автором якого був єпископ Адальберт, 959 р. до німецького короля Оттона I у Франкфурт-на-Майні прибуло посольство від «Олени королеви Русів» з проханням висвятити для Русі єпископа і священників. 961 р. король відправив туди своїх місіонерів на чолі з єпископом Адальбертом. Але вже наступного року Адальберт змушенний був повернутись назад. Його діяльність на Русі не мала успіху.

І в цій, і в інших німецьких хроніках утримуються звинувачення королеви русів у нещирості її намірів. Посли русів, начебто, «прийшли до короля,— як з'ясувалось пізніше,— нечесним чином і в усьому збрехали».

Професор Аріньон відводить звинувачення в нещирості і підступності руських послів тим, що взагалі сумнівається в тому, що вони просили для Русі єпископа. Найвірогідніше, вважає він, це була власна ініціатива короля Оттона I, пов'язана з виявом його імперських амбіцій. Близькі думки висловлювались й іншими дослідниками, які вважали, що руське посольство вело переговори на економічні і політичні теми. Русь намагалась здобути в особі Німеччини союзника і економічного партнера.

Це справедливо. І все ж, не можна повністю виключити і церковний аспект переговорів. Якась розмова про присилання на Русь єпископа, очевидно, відбулась. Інша справа, що нею переслідувались суті дипломатичні цілі. Це була акція тиску на Візантію. Думається, що такий аспект міжнародних відносин не варто забувати. Analogічним чином поступав у свій час болгарський цар Борис. У цьому акті, як справедливо вважає А. Г. Кузьмін, відбувається природне намагання зберегти незалежність від «просвітителів»¹⁷.

В Никонівському літописі є свідчення, що послі від папи римського прибували на Русь і в роки князювання Ярополка. Позалітописними джерелами цей факт не підтверджений. Але його вірогідність, враховуючи прихильність Ярополка до християнства, цілком можлива. Є. Голубинський навіть вважав, що саме це повідомлення про посольства греків і папи до Ярополка наштовхнуло автора повіті про хрещення Русі на думку вигадати аналогічне посольство і до Володимира. Логіки в такому твердженні немає. Адже невідомо, чому Є. Голубинський беззастережно вірив у істинність повідомлень Никонівського літопису і відмовляв у довірі свідченням «Повіті временних літ». Із писемних повідомлень видно, що в роки правління Володимира Святославича зв'язки Русі з Німеччиною і Римом стали більш постійними, ніж

¹⁵ Müller L. Die altrussischen biografischen Erzählungen und liturgischen Dichtungen über die heiligen Boris und Gleb.— München, 1967.— S. 11.

¹⁶ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 60.

¹⁷ Кузьмін А. Г. Западные традиции в русском христианстве // Введение христианства на Русь.— М., 1987.— С. 26.

у попередній час. Цьому зближенню, очевидно, сприяв шлюб Володимира з візантійською принцесою Ганною, котра доводилася родичною дружині німецького короля Оттона II.

Згідно з Никонівським літописом, папа присилав своїх послів до Володимира або в Корсунь, або в Київ відразу ж по поверненню його із корсунського походу. «Приходиша послы из Рима отъ папы, и мощи святыхъ принесоша къ Владимеру»¹⁸. Є. Голубинський вважав, що метою цього посольства було бажання папи «перезвати Володимира від греків до себе»¹⁹. Зв'язки Києва з Римом не поривались і пізніше. Близько 1006 р. до Києва прибуло посольство Генріха II на чолі з єпископом квертфуртським Бруноном. У Києві Брунон жив майже місяць. Є свідчення, що він займався тут і місіонерською діяльністю, але особливих успіхів не досяг.

Таким чином, посольство від папи римського до Володимира 986 р. слід розглядати, як ординарне і не лише можливе, а й реальне. Воно логічно посідає своє місце у системі давньорусько-німецьких і києво-римських контактів другої половини Х—поч. XI ст.

Із літописної розповіді про прибуття до Києва посольства від хозарських євреїв видно, що виявити таку активність їх змусили, начебто, відомості про місіонерську діяльність на Русі булгар і папських посланців. Чи так було насправді, сказати важко, хоч нічого невірогідного в тому немає. Русь підтримувала із Хозарією регулярні торговельні відносини; у Києві й Ітлі знаходились відповідно хазаро-єврейська і руська торгові колонії. Події, які відбувались у Києві (як і в Ітлі) порівняно швидко могли бути відомі в столиці Хозарії.

І все ж, припускати, що посольство прибуло саме звідти, у нас не має достатніх підстав. Після розгрому Хозарії Святославом країна переживала глибоку кризу, яка позначилась також і на послабленні цдаїзму. Згідно з Мукацесі, який писав наприкінці Х ст., «жителі міста Хозар (Ітлі) вже більше не цдеї, а мусульмани»²⁰. Зміна релігії була пов'язана з тим, що ослаблена хазарська держава шукала сильного покровителя і бачила його в Арабському халіфаті. Як відомо, звернення до ісламу нічого в долі Хозарії не змінило. Мусульманський світ на той час потрясали феодальні чвари.

В літературі висловлювалась думка, що, можливо, до Києва приходили цдеї з Криму. Більш вірогідним є припущення, що в даному випадку ми маємо справу з ініціативою єврейської общини, яка проживала в самому Києві. До цього схилявся ще В. Татіщев, вважаючи, що євреї «для проповеді их учения ходить обычая не имели..., но где живут тамо обычатель превращать дерзают, как это у нас не однажды случалось»²¹. Із «Житія Феодосія» довідується, що в XI ст. київські євреї займалися наверненням в свою віру християн. У зв'язку з цим Феодосію доводилось вступати з цдейськими проповідниками в палкі дискусії. «Яко же многажды в нощи встав, отай всѣх исхожаше к жицамъ и тѣхъ же о Христе препиная»²².

Можливо, на користь висловленого припущення свідчить і та обставина, що Володимир тільки до хазарських євреїв не посылав своїх людей для випробування віри.

У розповіді про єврейсько-хазарське посольство є внутрішні суперечності. На них звернув увагу ще М. І. Костомаров. Йдеться про докір Володимира єреям у тому, що їхня земля — Єрусалим — зайнята християнами, котрий не міг бути зроблений раніше самого кінця XI ст., коли християни оволоділи цими районами²³. На перший погляд це

¹⁸ ПСРЛ.— С. 57.

¹⁹ Голубинский Е. Е. Указ. соч.— С. 126.

²⁰ Сборник материалов для описания местности и племен Кавказа.— 1903.— Вып. 38.— С. 5.

²¹ Татищев В. Н. История Российской.— М.—Л, 1963.— Т. 2.— С. 231.

²² Патерик Киевского Печерского монастыря.— СПБ, 1911.— С. 47, 48.

²³ Костомаров Н. И. Предания первоначальной русской летописи.— СПб, 1905.— Т. 13.— Кн. 5.— С. 364, 365.

дійсно підриває довіру до всієї розповіді про посольство, яка багатьма дослідниками оголошена на цій підставі вигадкою літописця. Але навряд чи це справедливо. Подібні протиріччя в літописах не рідкість. У більшості своїй вони з'явилися в результаті періодичної редакторської обробки літописних зводів, внаслідок чого початкові повідомлення «збагачувалися» новими подrobiцями. Саме до таких належить і уточнення літопису про завоювання християнами Єрусалима.

Останнім в літописному переліку є посольство із Візантії. Там, судячи з усього, були занепокоєні активністю своїх потенціальних конкурентів і не могли не зреагувати на це. За тих постійних контактів, які існували між Руссю і Візантією, починаючи з 60-х років IX ст., прибуття чергового посольства, здається, взагалі не повинно викликати сумніву. Проте вони мають місце і в даному випадку. Підставою для цього є знаменита промова філософа-грека, в якій він виклав Володимиру суть православного християнського віровчення. На закінченні грек показав ікону з зображенням страшного суду. Вона спривела на Володимира сильне враження, проте не таке, на яке розраховували візантійці. До негайногого хрещення картина страшного суду його не схилила.

Дослідники відзначали, що тут ми маємо справу з добре виконаною в літературному відношенні переробкою сказання про хрещення болгарського царя Бориса²⁴. Це безперечно так, але визнання цього зовсім недостатньо для того, щоб ставити під сумнів і саму можливість прибуття до Володимира візантійського посольства. Навпаки, включення до літопису обробки болгарського сказання і її приуроченність дозволяє припускати і повторення ситуації. Від Володимира Візантія домагалась того ж, чого свого часу хотіла і від болгарського царя Бориса — приняття православного християнства.

Думається, що і проповідь нового візантійського місіонера в цілому могла бути схожою з промовою Костянтина-філософа.

987 р., як свідчить «Повість временних літ», Володимир надіслав свої посольства до Волзької Булгарії, Німеччини, Візантії для «випробування віри». Дослідників такі повідомлення збентежили ще більше, аніж розповідь про посольства до Володимира. І дійсно, навіщо було йти до Константинополя випробовувати віру, коли на Русі давно і добре знали грецьке християнство. У Києві на цей час уже діяло кілька православних храмів, у тому числі й соборна церква св. Іллі на Подолі. Знали на Русі цдаїзм і мусульманство.

З погляду суто релігійного посольства Володимира не здаються логічними. І все ж, навряд чи справедливо на цій підставі заперечувати їх історичну реальність. Справа в тому, що попри всю важливість питання про віру, саме по собі воно не було предметом головного піклування Володимира і його уряду. Воно виникало і обговорювалось у зв'язку з необхідністю визначення місця Русі в системі тодішніх міждержавних відносин. Києву було зовсім не байдуже, яким мало стати це місце після приняття нової віри. Перехід до неї не мусив зруйнувати налагоджену систему економічних і політичних зв'язків Русі з навколошнім світом. Не могло не хвилювати Володимира і побоювання опинитись у становищі Булгарії (Дунайської), на котру Візантія поширила свою релігію і владу. У такій ситуації переговори не тільки бажані, але й вкрай необхідні. Було б дивно, якби їх не було.

Навіть Є. Голубинський змушений був визнати, що беручись за впровадження цової віри на Русі, Володимир поступав не тільки як рівноапостольний, але й як великий державний діяч.

Підтвердженням реальності посольств Володимира до сусідніх держав є повідомлення східних авторів. У двох з них йдеться про руське посольство до Хорезму і обернення русів у мусульманство. Арабський вчений ал-Марвазі (XI ст.) і перський письменник ал-Ауфі (XIII ст.) в цілому однаково розповіли про те, як руський князь Бу-

²⁴ Приселков М. Д. Указ. соч.— С. 27.

ламір (Володимир) надіслав послів до хорезмшаха з метою з'ясування переваг мусульманської віри. Хорезмшах начебто зрадів цьому і послав на Русь своїх проповідників, щоб вони навчили русів законів ісламу. А. П. Новосельцев вважає, що до Хорезму прибуло те посольство, яке Володимир надіслав до Волзької Булгарії²⁵.

На закінчення необхідно зупинитись на самій проблемі вибору. Чи була альтернатива візантійському християнству на Русі? Б. Д. Греков писав, що Русь уже давно була знайома з релігіями, які з'явились у класових суспільствах — єврейською, християнською і магометанською. Прийняти одну із них було для класового суспільства Київської Русі справою неминучою. Але яку саме — у цьому полягало питання великої політичної ваги²⁶.

М. Н. Тихомиров бачив у розповіді літопису про вагання Володимира лише відображення релігійних суперечок на Русі X—XI ст. У зв'язку з цим, він не визнавав реальність повідомлень східних авторів про навернення Володимира до ісламу. Підставою для такої думки була відсутність будь-яких літописних свідчень про мусульманську місіонерську діяльність на Русі²⁷.

Згідно з С. П. Толстовим Володимир міг шукати в ісламі шлях до спілки з країнами Арабського сходу проти Візантії. Система ісламу як церкви і релігії, як їйому могло здаватись, мала сприяти виріщенню внутрішніх завдань, пов'язаних з остаточним утвердженням феодального ладу²⁸.

А. П. Новосельцев вважає, що для Володимира прийняття тієї чи іншої віри було насамперед питанням політичним. Він обирає ту релігію, котра сповідалась в його час найбільш могутніми державами. І якщо про прийняття іудаїзму мова серйозно не могла йти, то про іслам цього не скажеш. Проте з'ясування стану мусульманських держав, начебто, змусило Володимира засумніватись у можливостях ісламу зміцнити центральну владу²⁹.

Що стосується християнства із Риму, то такий шлях, як вважає ряд дослідників, був не лише можливим, а й цілком реальним. У літературі мають місце навіть спроби безпосередньо пов'язати давньоруське християнство з латинським Заходом³⁰. Підстав для цього немає жодних, але й заперечувати відкритість Київської Русі по відношенню до своїх західних сусідів, з якими вона підтримувала тісні відносини, також не варто.

При знайомстві з літописною повістю про вибір віри створюється враження, що Володимир поступав за принципом — «сім раз відміряй, один раз відріж». Не виключено, що в особистому плані він дійсно мав певні труднощі, якій вірі віддати перевагу. Тому постійно звертався до «бояр і старців» за порадою. Надто відповідальним мало бути рішення.

І все ж, зміст переговорів полягав насамперед не у ваганнях Володимира. Вони (переговори) мали продемонструвати Візантії, що, по-перше, імперія не єдина країна, від якої Русь може сприйняти нову релігію, а, по-друге, що Русі не можна нав'язувати віру, вона сама її обирає. Вибір же був зроблений давно і на користь візантійського християнства. Його зробило саме життя. Навіть коли б Володимир серйозно надумав віддати перевагу якісь іншій релігійній системі, зробити це було б надзвичайно важко. Традиція візантійської церкви на Русі нараховувала вже близько двохсот років. Володимиру належало, по суті, лише узаконити її державний статут. Що він і зробив.

²⁵ Записки Восточного отделения Русского археологического общества.— СПб., 1896.— Т. 9.— С. 267, 268; Новосельцев А. П. Восток в борьбе за религиозное влияние на Руси.— М., 1987.— С. 68, 69.

²⁶ Греков Б. Д. Киевская Русь.— М., 1953.— С. 476.

²⁷ Тихомиров М. Н. Указ. соч.— С. 269.

²⁸ Толстов С. П. По следам древнекорезмской цивилизации.— М.— Л., 1948.— С. 261.

²⁹ Новосельцев А. П. Указ. соч.— С. 68, 69.

³⁰ Кузьмин А. Г. Указ. соч.— С. 21—54.

П. П. Толочко

ЛЕТОПИСНАЯ ПОВЕСТЬ О КРЕЩЕНИИ РУСИ

Свидетельства «Повести временных лет» 986—988 гг. о выборе веры Владимиром Святославичем всегда вызывали острые дискуссии. Одним историкам они казались отражением реальных событий, другим — благочестивым вымыслом книжников. При этом и те и другие рассматривали проблему как сугубо церковную, вне связи с процессами экономического и политического развития Киевской Руси и соседей.

Конечно, вопрос о новой вере для Руси был чрезвычайно важен. Однако сам по себе он не являлся предметом главной заботы Владимира и его правительства. Возникнал и обсуждался он в связи с необходимостью определения места Киевской Руси в системе европейского средневекового мира. Киеву было вовсе не безразлично, каким оно могло стать после принятия новой веры. Переход к ней не должен был нарушить наложенную систему экономических и политических отношений Руси с соседними странами. Их также не могла не волновать возможность включения Руси в сферу своего религиозного и политического влияния. В таких условиях переговоры Киевской Руси с Волжской Булгарией, Хазарией, Германией и Римом, Византией кажутся не только возможными, но и вполне реальными. И если бы, по какой-то причине, летописи не сохранили о них свидетельств, их следовало бы предполагать.

Была ли альтернатива византийскому христианству на Руси? Вероятно, нет. Выбор сделала сама жизнь. Традиция православия на Руси ко времени Владимира насчитывала почти два столетия. Ему надлежало только узаконить его государственный статус, что и было сделано в 988 г.

P. P. Tolochko

CHRONICLE TALE ON CHRISTENING OF RUS

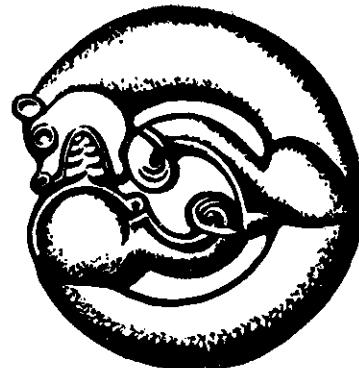
Evidence of the “Povest vremennykh let” (a tale on temporal years) of 986—988 on the choice of faith by prince Vladimir Svyatoslavich always induced sharp discussions. Some historians considered them to be a mirror of real events, while others — a pious fancy of bookish men. Both considered the problem as a purely church one, beyond its relation to processes of economic and political development of the Kiev Rus and neighbours.

Certainly, a problem on a new faith for Rus was of a paramount significance. However, it was not the problem that was main concern of Vladimir and his government. It arose and was discussed as related to the necessity to determine a place for the Kiev Rus to occupy in the system of the European Middle Ages. It was not the same to the Kiev state which this place might be after adoption of a new faith. That adoption of a new faith had not to violate a well organized system of economic and political relations between Rus and its neighbours. The latter also could not but be troubled by the possibility to involve Rus into a sphere of their religious and political influence. These circumstances made negotiations of the Kiev Rus with Volzhskaya Bulgaria, Khazaria, Germany and Rome, Byzantium not only possible, but quite real ones. And if chronicles, by any reason, would retain no evidence on those negotiations, they had to be assumed.

Was there any alternative to Byzantine Christianity in Rus? Probably no. The life itself made its choice. A tradition of orthodoxy in Rus by the period of Vladimir had numbered almost two centuries. Vladimir had only to legitimate a state status of Christianity, which was done in 988.

Одержано 11.08.89

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Населення усатівської культури за даними антропології

© І. Д. Потехіна

У статті досліджується питання антропологічного складу і генетичних взаємозв'язків населення усатівської культури. На підставі аналізу нових матеріалів з могильника Маяки виявлено антропологічну неоднорідність усатівського населення. Висвітлюється роль племен трипільської, середньостогівської, давньоюжної та інших енеолітичних культур півдня Східної Європи у формуванні антропологічного типу населення усатівської культури.

Формування усатівських племен відбувалося в умовах етнокультурного зближення пізньотрипільського населення із степовими енеолітичними племенами. На думку більшості дослідників, генетичним підґрунтям для усатівської культури з боку Трипілля була вихватинська група¹. Іншими компонентами могли бути нижньомихайлівсько — кемі-обинський, ямний² і середньостогівський³. Проте деякі вчені не визнають генетичних зв'язків між трипільською і усатівською культурами⁴, отже, питання про генезис усатівської культури ще залишається дискусійним.

Залучення антропологічних матеріалів значно розширяє можливості розробки вказаної проблеми. До недавнього часу палеоантропологічні знахідки з усатівських поховань були нечисленними. Це два чоловічих черепи з досліджених В. Г. Збеновичем 1962 р. поховань під кам'яними закладками в ґрунтових ямах поблизу с. Усатово⁵, три чоловічих черепи задовільної збереженості та два із значними пошкодженнями (чоловічий і жіночий) з розкопок Е. Ф. Патокової на другому ґрунтовому могильнику в цьому ж пункті⁶. Ще один чоловічий череп добре збереженості із розкопок В. Г. Збеновича на поселенні усатівського типу поблизу с. Маяки досліджений С. І. Круц⁷.

¹ Мовша Т. Г. К вопросу о трипольских погребениях с обрядами трупоположения // МИА ЮЗ СССР и РНР.—Кишинев, 1960.—С. 58—76; Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья.—К., 1974.—174 с.; Петренко В. Г. О генезисе степных позднетрипольских памятников // Актуальные проблемы историко-археологических исследований (Тезисы докладов).—К., 1987.—С. 128.

² Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья.—Кишинев, 1980.—С. 149.

³ Мовша Т. Г. О северной группе позднетрипольских памятников // СА.—1971.—№ 1.—С. 50.

⁴ Брюсов А. Я. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху.—М., 1952.—260 с.

⁵ Зиневич Г. П. Палеоантропологический материал из Усатовского могильника // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного музея.—Одесса, 1964.—С. 124—128.

⁶ Зиньковский К. В. Антропологическая характеристика материалов из второго ґрунтового могильника у с. Усатово // Новые археологические исследования на Одесчине.—К., 1984.—С. 34—43.

⁷ Жиляева-Круц С. І. До палеоантропології кемі-обинської культури // МАУ.—К., 1972.—Вип. 6.—С. 33.

В літературі є також бодай нечисленні, але цінні в порівняльному плані свідчення про краніологічні матеріали з поховань трипільської культури. Окрім даних про поодинокі знахідки трипільських черепів — Липкани⁸, Верем'є⁹, Лука-Устинська, Солончени¹⁰, Траяни¹¹, Незвисько¹², — опубліковані невеликі краніологічні серії із Більче-Злоте¹³ і Вихватинського могильника¹⁴.

Вивчення вихватинської серії значно прояснює питання про антропологічний склад населення пізнього Трипілля. Хоча і всі попередні знахідки вказували на неоднорідність трипільських племен та їх приналежність до різних антропологічних типів європеїдної раси, серія із Вихватинців дала цьому більш вагоме підтвердження. Виявлені в її складі два морфологічних компоненти представлені досить своєрідно: всі чоловічі черепи належать до середземноморського типу, жіночі — до пом'якшеногоprotoєвропейського¹⁵. Такий розподіл расових типів за статтю небіжчиків потребує пояснень, як і питання про те, чи являло собою пізньоенеолітичне населення, що залишило Вихватинський могильник, механічну суміш, чи було наслідком біологічного змішування обох морфологічних типів¹⁶.

Для з'ясування антропологічного складу племен Північно-Західного Причорномор'я в добу пізнього енеоліту і, зокрема усатівської культури, важливе значення мають матеріали з курганного могильника поблизу с. Маяки Одеської області*. У могильнику відкрито 20 поховань із скелетами. Два з них (8/1 та 8/3) ** належать до доби бронзи, решта — до усатівської культури. Збереженість кістяків, особливо їх посткраніальних частин, у більшості випадків погана. Виявлено 9 чоловічих скелетів, 4 жіночих і 5 дитячих. Середній вік похованіх чоловіків — 43,8 р., жінок — 31,8 р. Більшість чоловіків померли в зрілому віці (понад 40 років), а більшість жінок — в юному і молодому (17—25 років). Діти поховані у віці від 2 до 8 років. Поховань немовлят і скелетів підлітків не виявлено. Середня тривалість життя з урахуванням дитячої смертності становить 30,7 року. Порівняно з відповідними палеодемографічними параметрами Вихватинців (20,2 р.) тут спостерігається вища середня тривалість життя. Це можна пояснити насамперед тим, що вихватинська популяція налічує велику кількість (20,4%) поховань дітей раннього віку — до двох років.

Досліджено 8 чоловічих і 4 жіночих черепи (табл. 1). Для чоловічих черепів характерна видовжена форма (доліхокранія), зумовлена великим поздовжнім і малим поперечним діаметрами, а також помірна висота. Рельєф надперенісся та надбрів'я добре розвинутий, а в обlastі потилиці виражений значно слабіше. Лоб середньоширокий. Обличчя широке на рівні орбіт, але має помірну величину діаметра вилиць. Проте індивідуальні значення цього діаметра в серії варіюють в широких межах (від 120 до 155 мм). За абсолютними розмірами, як і за покажчиком, обличчя досить низьке. Ніс малої висоти, неширокий,

⁸ Donici A. Note sur un crâne néolithique provenant de Bessarabie // Communication présentée au Congrès d'Anthropologie.—Paris, 1931.

⁹ Дебец Г. Ф. Палеоантропология СССР // ТИЭ.—1948.—Т. 4.—С. 96.

¹⁰ Гохман И. И. Череп ребенка из ранне-трипольского поселения Лука-Устинская // Сов. антропология.—1958.—№ 4.—С. 127—132.

¹¹ Necrasov O., Nicolaescu-Plopșor D. Etude anthropologique des squelettes néolithiques appartenant à la culture de la céramique peinte Cucuteni-Trypolye, découverts à Traian // Anal. Stiintific. Univers.—1957.—Ser. nova.—Sect. 2.—T. 3.—N. 1, 2.

¹² Дебец Г. Ф. Антропологическая характеристика черепа из Незвиско // МИА ЮЗ СССР и РНР.—Кишинев, 1960.

¹³ Stojanowski K. Antropologia prehistoryczna Polski // Prace i materiały antropologiczne.—Krakow, 1948.—T. 2.—N. 1.

¹⁴ Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья.—М., 1975.—С. 11—31.

¹⁵ Там же.—С. 18.

¹⁶ Там же.—С. 22.

* Розкопки проводились 1986 р. Маяцьким загоном Причорноморської експедиції Одеського археологічного музею під керівництвом В. Г. Петренко, при участі автора.

** Першою цифрою позначається номер кургану, другою — номер поховання, третьою (у випадку парного поховання) — номер скелета.

Табл. 1. Основні індивідуальні і середні розміри черепів з могильника Маяки

№ за Марті ном	Ознаки	Чоловічі поховання				
		к. 7, п. 2	к. 8, п. 2	к. 8, п. 4	к. 8, п. 6, ск. 1	к. 8, п. 6, ск. 2
1	Поздовжній діаметр	196	175	176	190	184
8	Поперечний діаметр	149	131	134	136	126
9	Найменша ширина лоба	111	93	99	97	94
11	Ширина основи черепа	—	115	115	116	106
12	Ширина потилиці	110	102	116	111	107
20	Вушна висота	—	107	113	117	117
8 : 1	Черепний покажчик	76,0	74,9	76,1	71,6	68,5
20 : 1	Висотно-поздовжній покажчик II	—	61,1	64,2	61,6	63,6
20 : 8	Висотно-поперечний покажчик II	—	81,7	84,3	86,0	92,9
9 : 8	Лобно-поперечний покажчик	74,5	71,1	73,9	71,3	74,6
45	Діаметр вилиць	137	125	135	127	120
43	Верхня ширина обличчя	119	105	109	107	105
48	Верхня висота обличчя	73	61	62	67	60
47	Повна висота обличчя	—	107	109	110	—
46	Середня ширина обличчя	—	88	88	77	86
55	Висота носа	52,0	44,8	47,7	50,0	42,7
54	Ширина носа	28,2	20,3	23,8	26,6	22,3
51	Ширина орбіти від максило-фронтале	—	40,1	45,0	44,6	38,6
52	Висота орбіти	32,0	35,8	34,0	29,0	28,8
77	Назо-малярний кут	—	143,9	136,8	—	130,2
< Zm	Зиго-максиллярний кут	—	131,2	129,5	—	—
48 : 45	Верхньолицевий покажчик	53,3	48,8	45,9	52,8	50,0
52 : 51	Орбітний покажчик I	—	89,3	75,6	65,0	74,6
54 : 55	Носовий покажчик	54,2	45,3	49,9	53,2	52,2
45 : 8	Горизонтальний фацио-церебральний покажчик	91,9	95,4	100,7	93,4	95,2
47 : 45	Лицевий покажчик	—	85,6	80,7	86,6	—
	Нижня щелепа:					
71a	Найменша ширина гілки	46	36	32	30	32
66	Кутова ширина	—	—	93	107	91
69(3) : 69(1)	Показчик масивності	27,0	34,4	33,3	36,7	34,4
69	Висота симфізу	39	32	30	—	30

за індексом — середньоширокий. Орбіти помірної ширини, низькі. Величини назо-малярного та зиго-максиллярного кутів свідчать про значне профілювання верхнього відділу і дещо менше — середнього відділу обличчя в горизонтальній площині. Вираженому виступанню профілю відповідає і глибока іклова ямка. Нижня щелепа помірно висока. Вона має середньошироку висхідну гілку і малу товщину тіла. Рельєф щелепи значно розвинутий, кути розвернуті назовні. Масивність за покажчиком мала.

Жіночі черепи характеризуються великим поздовжнім діаметром, середнім поперечним і доліхокранною черепною коробкою зі слабо розвинутим рельєфом. Висотно-поздовжній покажчик свідчить про малу висоту черепа. Обличчя помірно широке, середньої висоти, за покажчиком — низьке. Висота носа дуже велика, ширина помірна, за індексом — мала. Орбіти середньовисокі і дуже широкі, за покажчиком — низькі. Обличчя добре профільоване в горизонтальній площині. В одному випадку відзначено альвеолярний прогнатизм.

Як бачимо, в цілому серія характеризується рисами, властивими представникам великої європеоїдної раси. Слід підкреслити підвищенну мінливість багатьох важливих ознак (поздовжній та поперечний діаметри, найменша ширина лоба, діаметр вилиць, ширина носа, висота орбіт) у чоловічій і жіночій серіях, що може вказувати на їх антропологічну неоднорідність. Внутрішньогруповий аналіз серії, проведений і на індивідуальному рівні, і з урахуванням групових серед-

				Жіночі поховання				
к. 9, п. 1	к. 10, п. 2, ск. 2	к. 9, п. 2	M(n)	к. 6, п. 1	к. 8, п. 8	к. 10, п. 2, ск. 1	к. 10, п. 3	M(n)
184	205	183	186,6(8)	193	181	178	196	187,0(4)
140	150	—	138,0(7)	140	129	132	—	133,7(3)
96	—	—	98,3(6)	98	95	96	—	96,3(3)
140	139	—	121,8(6)	113	117	—	—	115,0(2)
110	—	—	109,3(6)	107	99	102	106	103,5(4)
118	118	—	115,0(6)	116	108	—	123	115,3(3)
76,1	73,1	—	73,8(7)	72,5	71,3	74,2	—	72,7(3)
64,1	57,6	—	62,0(6)	60,1	59,7	—	62,8	60,8(3)
84,3	78,7	—	84,7(6)	82,9	83,7	—	—	83,3(2)
68,6	—	—	72,3(6)	70,0	73,6	72,7	—	72,1(3)
143	155	—	134,6(7)	120	133	—	—	126,5(2)
110	—	—	109,2(6)	105	104	102	—	103,7(3)
—	—	—	64,6(5)	—	68	—	—	68,0(1)
—	—	—	108,7(3)	—	115	—	—	115,0(1)
—	—	—	84,8(4)	—	96	—	—	96,0(1)
—	—	—	47,4(5)	—	53,9	—	—	53,9(1)
—	—	—	24,2(5)	24,0	25,2	—	—	24,6(2)
—	—	—	42,1(4)	43,9	43,5	—	—	43,7(2)
34,8	—	—	32,4(6)	37,0	32,5	—	—	34,8(2)
—	—	—	137,0(3)	—	134,0	—	—	134,0(1)
—	—	—	130,4(2)	—	124,0	—	—	124,0(1)
—	—	—	50,2(5)	—	51,1	—	—	51,1(1)
—	—	—	76,1(4)	84,3	74,7	—	—	79,5(2)
—	—	—	51,0(5)	—	46,8	—	—	46,8(1)
102,1	103,3	—	97,4(7)	85,7	103,1	—	—	94,4(2)
—	—	—	84,3(3)	—	86,5	—	—	86,5(1)
33	—	37	35,1(7)	34	35	25	33	31,8(4)
—	—	94	96,3(4)	88	96	—	—	92,0(2)
—	—	35,5	33,6(6)	54,2	46,7	—	—	50,5(2)
—	—	31	32,4(5)	24	33	—	—	28,5(2)

ніх, виявляє досить широкий для такої нечисленної групи спектр європеїдних форм (табл. 2). Група південних європеїдів представлена чоловічими черепами № 8/2, 8/6—1, 8/6—2, 9/2 та жіночими № 6/1, 8/8 з комплексом ознак стародавнього середземноморського типу. Для них характерні довга і вузька (доліхокранна) черепна коробка, дуже великий II висотно-поперечний покажчик, надто вузьке (діаметр вилиць 124 мм) і низьке за покажчиком, добре профільоване обличчя, відносно широкий лоб, а також дуже низькі орбіти і середньоширокий ніс (табл. 2, середземноморський компонент). Невисокі обличчя і орбіти вирізняють ці черепи серед «чисто» середземноморських форм і зближують їх з низьколицями варіантами протосередземноморців, куди, очевидно, слід віднести й чоловічі черепи вихватинців.

Другу групу серії становлять чоловічі (№ 9/1, 10/2—2) і жіночі (№ 10/2 і 10/3) черепи з вираженимprotoєвропеїдним комплексом, характерним для північної гілки давніх європеїдів. На цих черепах мезодоліхокранна членена коробка середньої висоти з відносно вузьким лобом поєднується з непропорційно широким обличчям (вилічний діаметр 143 і 155 мм). Внаслідок цього значення фасіо-церебрального індекса дуже великі, перевищують 100, що є свідченням негармонійної і примітивної будови черепа (табл. 2, protoєвропеїдний гіpermorfний компонент).

Близькою морфологічною будовою, але в менш вираженому вигляді, характеризуються чоловічі черепи № 7/2 і 8/4. Вони мають мезо-

Табл. 2. Краніологічні компоненти серії Маяки

№ за Марті- ном	Ознака	Середзем- номорський компонент	Протоевропеоїдний компонент		
			мезоморф- ний пом'як- шений	гіперморф- ний	сумарна група
8 : 1	Черепний покажчик	71,7(3)	76,1(2)	74,6(2)	75,3(4)
20 : 8	Висотно-поперечний	86,9(3)	84,3(1)	81,5(2)	82,4(3)
45	Ширина вилиці	124,0(3)	136,0(2)	149,0(2)	142,5(4)
45 : 8	Фаціо-церебральний	94,7(3)	96,3(2)	102,7(2)	99,5(4)
9 : 45	Лобно-виличний	76,3(3)	77,4(2)	67,1(1)	73,9(3)
48 : 45	Верхньолицевий	50,5(3)	49,6(2)	—	49,6(2)
52 : 51	Орбітний	68,6(3)	75,6(1)	—	75,6(1)
54 : 55	Носовий	50,3(3)	52,1(2)	—	52,1(2)
Мт.	Модуль товщини	165,5(4)	220,0(2)	138,5(2)	179,3(4)
Мпер.	Модуль перетину	240,0(3)	264,0(2)	283,0(2)	273,5(4)

кранну форму, досить широкі вилиці (135 і 137 мм), широкий щодо виличної ширини лоб. Остання ознака, як і більш гармонійне поєднання широтних розмірів мозкового і лицевого відділів, дещо відрізняє ці два черепи від описаних вище гіперморфнихprotoевропеоїдних черепів і наближує їх до пом'якшених, мезоморфних варіантів цього типу (табл. 2). Слід зауважити, що виявлені на цих черепах комплекси значень лобно-виличного і верхньолицевого індексів, а також кутів горизонтального профілю деякі вчені схильні відносити до мезосередземноморського типу. В усякому разі, появлу черепів описаної будови в Маяках при співіснуванні в популяції виражених середземноморського і protoевропеоїдного компонентів можна пояснити метисацією останніх.

Крім мінливості розмірів і пропорцій для краніологічної серії з Маяків характерні також значна різноманітність у товщині кісток склепіння, яку важко пояснити лише статевовіковою принадлежністю черепів. Поряд з масивними, товстостінними черепними коробками в серії виявлені черепи з тонкостінним мозковим відділом.

Встановлено, що масивність кісток людини залежить від ступеню їх мінералізації: грацільний скелет, наприклад, має підвищено мінералізацію¹⁷, що слід розглядати як компенсацію недостатності органічної основи кістки¹⁸. Закономірності мінливості цієї ознаки в стародавніх краніологічних серіях поки що не вивчені. Відомо, що товсті кістки склепіння черепа притаманні пітекантропам та неандертальцям. Проте уже в останніх почався процес редукції окремих елементів надорбітального рельєфу, а також зменшення товщини кісток склепіння за рахунок потоншення диплое, що, ймовірно, пов'язано з більш економічною структурою кісток та збільшенням об'єму мозку¹⁹. Епохальна динаміка цих змін у викопних гомінід, мабуть, була нерівномірною на різних територіях. Дослідженнями адаптивних процесів у популяціях людини виявлено значні відмінності у мінеральній концентрації скелета представників різних рас, причому субтропічні популяції відзначаються вищим рівнем мінералізації, аніж уродженці помірної кліматичної зони. Аналогічна залежність щодо кістково-м'язової маси тіла встановлена на території ойкумені: «важчі», масивні форми зосереджені на півночі, «полегшені», більш грацільні — на півдні²⁰.

Згідно з екологічним правилом Бергмана, яке підтверджують і антропологічні дані²¹, можливий прояв відповідної географічної мінливості.

¹⁷ Зенкевич П. И. К вопросу о факторах формообразования длинных костей человеческого скелета // ТИА МГУ.—1940.—Вып. 5; Павловский О. М. Особенности динамики костной плотности в половозрастном и этно-территориальном аспектах // Морфофизиологические исследования в антропологии.—М., 1970.—С. 92—141.

¹⁸ Алексеева Т. И. Адаптивные процессы в популяции человека.—М., 1986.—216 с.

¹⁹ Алексеев В. П. Палеоантропология земного шара и формирование человеческих рас. Палеолит.—М., 1978.—С. 47, 48; Бунак В. В. Род Homo, его возникновение и последующая эволюция.—М., 1980.—С. 118.

²⁰ Алексеева Т. И. Указ. соч.—С. 45, 49.

²¹ Бунак В. В. Указ. соч.—С. 238.

вості і стосовно масивності скелета. Разом з тим вивчення показників мінералізації і масивності скелета у сучасних груп населення Європейської частини СРСР свідчить про географічну інертність цих ознак²² і розкриває їх залежність тільки від таких екологічних факторів, як геохімічний склад середовища проживання і живлення. Рівень мінералізації скелета більш пов'язаний з мінеральним складом раціонів харчування, ніж з наявністю мінеральних речовин у ґрунті²³. В сучасних умовах залежність людини від екологічних факторів опосередкована і завуальована механізмами соціально-культурної адаптації, вплив яких у первісну добу ще не був таким відчутним. У первісних популяціях раціон харчування частіше зумовлювався конкретним господарсько-культурним типом, залежно від певної ландшафтно-кліматичної зони²⁴.

Оскільки відомо, що мінеральний обмін регулюється генетичними механізмами²⁵, то, очевидно, різні рівні мінерального обміну, що відповідали різним екологічним умовам, формувалися шляхом тривалої пристосувальної мінливості в результаті добору. Analogічним шляхом закріплювалась у поколіннях первісних популяцій і диференціація на масивні та грацільні форми. Полярні за цією ознакою варіанти формувалися під впливом суми екологічних факторів, що включала різноманітність геохімічних ситуацій, ландшафтно-кліматичних зон, харчування.

В добу неоліту та енеоліту південь Східної Європи був зоною контакту масивних і грацільних типів. Так, масивні форми в енеоліті представлені спадкоємцями надпорізько-приазовського варіанта прото-європейського типу — племенами новоданилівської культурної групи, почасти — носіями середньостогівської²⁶ та давньоїмської культур²⁷. Властиву їм гіперморфістість вони успадкували від неолітичного населення дніпро-донецької культури, яке за обрядом поховання належить до північного евроазіатського поясу могильників IV—III тис. до н. е.²⁸ В господарсько-культурному відношенні це були мисливці і риболови лісів помірної зони²⁹, які своїм походженням пов'язані з лісостеповою чи лісовою зоною Східної Європи³⁰. Крім масивних черепних кісток для них характерні виражений рельєф надпередніх і надбрів'я, дуже широке і низьке, часто дещо сплющене обличчя, тобто комплекс, не властивий іншим європеїдним типам.

Грацільність, витонченість будови черепа виділяє представників південних європеїдів, яких відносять до середземноморського антропологічного типу. Вузьколиці грацільні варіанти домінують в неоліті і енеоліті серед землеробсько-скотарського населення культур Кріш, лінійної кераміки (могильник Чіпеу), Хаманджя (могильник Чернавода), Боян (могильники Черніка, Феркашу-де-Сус), Петрешті (могильник Окна Сіблуй), Кукутені-Трипілля (Дебошені, Траян, Більче-Злote)³¹.

Масивність черепів звичайно оцінюють за величиною діаметра вилиць, оскільки він чітко корелює з розмірами довгих кісток кінцівок,

²² Павловский О. М. Биологический возраст человека.— М., 1987.— С. 188.

²³ Алексеева Т. И. Указ. соч.— С. 47.

²⁴ Чубоксаров Н. Н., Чубоксарова И. А. Народы. Расы. Культуры.— М., 1971.— С. 169.

²⁵ Sobel A. Local factors in the mechanism of clacification // Annals of New York Academy of Science.— 1955.— Vol. 60.— N 5.

²⁶ Потехина И. Д. Черепа из энеолитического могильника в г. Ворошиловграде // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 29—36; Потехина И. Д. О. носителях культуры Средний Стог II по антропологическим данным // СА.— 1983.— № 1.— С. 144—154.

²⁷ Круц С. И. Население территории Украины эпохи меди — бронзы.— К., 1972.— 190 с.

²⁸ Телегин Д. Я. Могильники днепро-донецької неолітическої культури и их историческое место // СА.— 1966.— № 1.— С. 3—13.

²⁹ Чубоксаров Н. Н., Чубоксарова И. А. Указ. соч.— С. 183, 184.

³⁰ Кондуторова Т. С. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы.— М., 1973.— С. 49.

³¹ Necrasov O., Boterzatu D., Fedorovici C. Appuiaire grec au main d'Anthropologie.— Висцирести, 1979.— 16.— P. 14—16; Comşa E. Neolitic pe teritoriul României.— Висцирести, 1987.— 198 с.; Haas H., Максимилиан К. Антропологическое исследование окрашенных костяков из комплекса могил с охрой в Главенштадт Векъ, Корлэтень и Стойкань Чэтэцуйе // СА.— 1958.— № 4.— С. 133—146.

а їх параметри відбивають загальну масу тіла³². Відзначаючи масивність неолітичних чи енеолітичних черепів, дослідники іноді вказували і на товщину кісток склепіння, проте визначали її, як правило, візуально, не даючи числових оцінок. Порівняльні матеріали щодо товщини кісток склепіння можна знайти тільки у зведеннях про сучасне населення³³, а також про неандертальців та людей верхнього палеоліту³⁴. Аналогічні дані для інших епох з території Європи у відомих нам публікаціях відсутні. Тим часом товщина кісток скlepіння, очевидно, може служити додатковим критерієм (поряд з основними краніологічними ознаками) для диференціації давніх груп європеїдів за шкалою «масивність — грацільність».

Враховуючи територіальну близькість усатівської культури до ареалу поширення гіперморфних і грацільних форм, вважаємо доцільним більш детальний аналіз товщини кісток черепа маяцької серії як ознаку, що відбуває ступінь масивності і, що дуже важливо, яку можна застосовувати при поганій збереженості матеріалу.

Щоб уникнути суб'єктивного визначення цієї ознаки, пропонуємо оцінювати її за модулем товщини (M_t), який можна обчислити за формулою:

$$M_t = \frac{T_1 \times T_2 \times T_3}{3},$$

де T_1 , T_2 , T_3 — значення товщини кісток скlepіння в певних точках.

Оскільки зменшення товщини черепних кісток виявляється насамперед в топографічних областях, де не спостерігається сильного розвитку черепного рельєфу³⁵, ми відмовились від виміру надорбітальної і потиличної областей і обрали такі точки: T_1 — лобна кістка, область брегми; T_2 — лобна кістка, область лобного горба; T_3 — тім'яна кістка, область тім'яного горба*.

У групі черепів чоловіків модуль товщини варіє від 98 до 256, в жіночій — від 35 до 82. Як бачимо, трансгресія між групами відсутня, і за цим покажчиком чоловічі і жіночі черепи диференціюються досить чітко (табл. 3). Візуально помічена неоднорідність чоловічих черепів за товщиною кісток скlepіння підтверджується дуже великим значенням середнього квадратичного відхилення M_t (20,0), що дозволяє поділити за цією ознакою чоловічу серію на дві групи: товстостінні черепи із значенням M_t , що перевищують 180 (медіана ряду), і тонкостінні черепи (M_t менший 180). Чотири товстостінніх черепи мають у середньому модуль товщини 219,0, а в такої ж кількості тонкостінніх черепів M_t дорівнює 125,8. Про статистичну достовірність відмінності двох груп за товщиною кісток скlepіння свідчить критерій Стьюдента: одержане значення $td=9,1$, що набагато перевищує стандартне значення за таблицею Стьюдента при числі ступенів свободи для різниці двох середніх, яке дорівнює 6 з порогом надійності 0,999³⁶.

Маяцькі черепи із групи товстостінних за товщиною кісток скlepіння наближаються до неолітичних протоєвропеїдних черепів із могильників Дерейвка, Нікольське, Ясиноватка, вимірюючи аналогічним

³² Дебец Г. Ф. О физическом типе населения днепро-донецкой культуры // СА.—1966.—№ 1.—С. 14—22; Бунак В. В. Массивность скелета человека в сравнительном освещении // ВА.—1967.—Вып. 26.

³³ Бунак В. В. Внутренняя полость черепа. Вариации ее строения в сопоставлении с вариациями наружной формы // МАЭ.—М.—Л., 1953.—Т. 15; Звягин В. Н. Исследование толщины слоев костей свода черепа в области швов у мужчин и женщин // ВА.—1975.—Вып. 49.

³⁴ Suzuki H., Takai F. The Amud Man and his Cave Site // The University of Tokyo.—Japan, 1970; Алексеев В. П. Палеоантропология земного шара ... —С. 117, 225; Бунак В. В., Герасимова М. М. Верхнепалеолитический череп Сунгирь I и его место в ряду других верхнепалеолитических черепов // Сунгирь (Антрапологическое исследование).—М., 1984.—С. 14—99.

³⁵ Алексеев В. П. Указ. соч.—С. 48.

* При можливості двобічного виміру T_2 і T_3 , товщина в цих точках визначалась як середня арифметична правої і лівої сторін.

³⁶ Плохинский Н. А. Биометрия.—М., 1970.—Табл. 10.

Табл. 3. Товщина окремих кісток склепіння, модуль товщини і трансверзалного перетину черепів з могильника Маяки

№ похо-вания	T ₁	T ₂	T ₃	Модуль товщини	Модуль трансвер-зального перетину *
<i>Чоловічі черепи</i>					
7/2	9	8	10	240	292
8/2	8	6	8	128	229
8/4	10	6	10	200	236
8/6—1	8	8	12	256	259
8/6—2	9	6	10	180	232
9/1	8	6	8	128	258
9/2—2	8	7	8	149	308
10/2	7	7	6	98	—
M(n)	8,4(8)	6,8(8)	9,0(8)	172,4(8)	259,1(7)
<i>Жіночі черепи</i>					
6/1	5	3	7	35	270
8/8	5	6	6	60	234
9/2—1	7	5	7	82	235
9/3	7	5	6	70	—
M(n)	6,0(4)	4,8(4)	6,5(4)	61,8(4)	246,3(3)

* Модуль трансверзалного перетину³⁷ дещо видозмінений: M=0,01 × (поздовжній діаметр × попечний діаметр).

чином, а також до деяких верхньопалеолітических (череп Кро-Маньйон) і неандертальських (черепи Спі I, II, Неандерталь) форм.

У тонкостінних черепів спостерігається також аналогія за цією ознакою з верхньопалеолітичними матеріалами, а саме: Пшедмості III, IV. За краніологічним комплексом критеріїв, запропонованим нещодавно Ю. Д. Беневоленською³⁸ для розмежування північних і південних європеїдів, вказані черепи із Пшедмості тяжіють до середземноморського типу.

Сказане дозволяє припустити, що диференціація морфотипів за товщиною кісток склепіння черепа простежувалась уже в верхньопалеолітичну добу, що цілком узгоджується з гіпотезою про таку саму велику давність коренів специфікиprotoєвропейського і середземноморського типів.

Помічена в серії Маяки підвищена мінливість модуля товщини кісток склепіння дозволяє з'ясувати також, які комплекси з іншими краніологічними ознаками утворюють високі і низькі значення Mt, якою мірою тонко- і товстостінні черепи відповідають виділеним у серії раховим компонентам. Для черепів середземноморського складу з найменшими в серії розмірами (табл. 2) (модуль трансверзалного перетину 240,0) і найвужчим лицем характерні і найменші значення модуля товщини кісток скlepіння (165,5). Протоєвропеїдні черепи в цілому більші (модуль трансверзалного перетину 273,5), широколиці і відрізняються в середньому більш масивними кістками склепіння (Mt=179,3). Разом з тим структура серії не обмежується тільки цими двома чітко дискретними комплексами. Крім грацільного середземноморського і масивного protoєвропейського компонентів з чіткою консолідацією вказаних рис деякі черепи становлять мозаїчні варіанти з контрастно-протилежним поєднанням ознак. Так, череп № 8/6—1, що за пропорціями черепної коробки і лица належить до середземноморського компоненту (ширина вилиць 127 мм), відрізняється дуже товстими стінками скlepіння. У той же час protoєвропеїдні черепи № 9/1

³⁷ Пестряков А. П. Дифференциация большой монголоидной расы по данным генерализованных тотальных размеров черепной коробки // Историческая динамика расовой и этнической дифференциации населения Азии.— М., 1987.

³⁸ Беневоленская Ю. Д. Расовый и микрэволюционный аспекты краинологии древнего населения Северо-Восточной Европы // Балты. Славяне. Прибалтийские финны. Этногенетические процессы.— Рига, 1990.

і 10/2—2 (діаметр вилиць 143 і 155 мм) мають досить тонкі кістки склепіння. Два останніх морфологічних комплекси, будучи проміжними по відношенню до основних, виникли, імовірно, в результаті їх взаємодії, успадкувавши від одного з них розміри та пропорції черепної коробки і лица, а від другого — типи обміну речовин, які визначають масивність чи грацільність кісток. Як бачимо, в маяцькій серії товщина кісток черепа склепіння не утворює досить стійких комплексів з іншими краніологічними ознаками (діаметри мозкового черепа, модуль його трансверзалського перетину, ширина вилиць), які також характеризують масивність будови черепа. Таким чином, використання при внутрішньо-груповому аналізі поряд з традиційними краніологічними ознаками модуля товщини допомогло конкретизувати типологічну структуру серії і показати її змішаний антропологічний склад, що сформувався, очевидно, в результаті метисації населення середземноморського іprotoєвропейського типів.

Серія жіночих черепів надто фрагментарна, щоб провести аналогічний аналіз. Можна лише відзначити, що в жіночій групі порушений фізіологічний зв'язок поперечного діаметра з величним: череп № 6/1 з великим поперечником (140 мм) виявився не таким «широколицим», як цього слід було чекати, а навпаки, з порівняно вужчим обличчям (величний діаметр 120 мм). В той же час череп № 8/8, у якого поперечний діаметр набагато менший (129 мм), мав значно ширше обличчя (величний діаметр — 133 мм).

Ці спостереження вказують на те, що як у будові чоловічих черепів, так і жіночих, основну роль відіграють уже не природні біологічні співвідношення, а зв'язки історичного плану, які свідчать про участь у формуванні групи відмінних антропологічних компонентів. Такими компонентами були середземноморський іprotoєвропейський.

Ці самі компоненти входили і до антропологічного складу населення, яке залишило грунтові могильники в с. Усатово. Судячи за середнім значенням шести чоловічих черепів, вирахуваних нами за даними Г. П. Зіневич і К. В. Зіньковського (табл. 4), ступінь protoєвропеїдності цієї серії дещо вищий, ніж маяцької. Обидві серії, а також череп із поселення поблизу с. Маяки, вивчений С. І. Круц³⁹, становлять зведену краніологічну серію усатівської культури: 15 чоловічих та 5 жіночих черепів. Зіставлення з відносно синхронними матеріалами показало її проміжне положення між вихватинською і серіями степових культур мідного віку України. Немає сумніву, що середземноморський компонент усатівської серії генетично пов'язаний з населенням трипільської культури. Черепи цього типу широко відомі як на ранньому (Лука-Устинська), так і на середньому (Липкани, Траян) та пізньому (Вихватинці, Більче-Злote) етапах Трипілля. Таким чином, антропологічні матеріали повністю підтверджують дані археології про участь трипільських племен в становленні усатівської культури.

Набагато складніше простежити етнотериторіальні джерелаprotoєвропейського компонента усатівського населення. Черепи цього типу зустрічаються в енеолітичних похованнях на території Болгарії, Греції та Румунії⁴⁰, але цей тип не є для них місцевим⁴¹. У ранньо- (Солончени) і середньотрипільському етапах (Верем'я, Незвісько) також траплялися черепи protoєвропейського типу. Але в пізньотрипільській серії Більче-Злote і в чоловічій серії Вихватинців protoєвропеїдні черепи відсутні, а в жіночій вони представлені більш «плом'якшеним» варіантом.⁴² На думку М. С. Веліканової, «protoєвропейський компонент істотно не змінив «середземноморської» основи трипільського населення»⁴³.

³⁹ Круц С. И. Население территории Украины эпохи меди — бронзы.—К., 1972.—С. 131.

⁴⁰ Чолаков Сл., Боеv П. Антропологично и палеопатологично проучивание на енеолите некропол в горд Търговище // Интердисциплінарні исследований.— Софія, 1986.— XIV-А.— С. 67—86; Хаас H., Максимилиан K. Указ. соч.— С. 142, 143.

⁴¹ Веліканова М. С. Указ. соч.— С. 27.

⁴² Там же.— С. 25.

Табл. 4. Порівняльна характеристика чоловічих черепів усатівської культури з краніологічними серіями Півдня Східної Європи

№ за Марті- ном	Ознака	Культура	Усатівська			Пізній етап Три- пілля
			Маяки	Усатово	Загальна серія	
			Потехіна	Зіневич, Зіньков- ський	Круц, По- техіна, Зіневич, Зіньков- ський	
1	Поздовжній діаметр	186,6(8)	186,7(6)	186,4(15)	183,4(5)	
8	Поперечний діаметр	138,0(7)	141,2(6)	139,2(14)	132,6(5)	
20	Висотний діаметр	115,0(6)	118,3(4)	115,5(11)	112,4(4)	
9	Найменша ширина лоба	98,3(6)	97,4(5)	97,6(12)	92,8(5)	
45	Величний діаметр	134,6(7)	139,5(4)	136,9(12)	127,8(4)	
48	Верхня висота обличчя	64,6(5)	—	65,2(6)	68,0(2)	
54	Ширина носа	24,2(5)	—	24,2(5)	26,2(2)	
52	Висота орбіти	32,4(6)	34,4(5)	33,3(11)	31,9(4)	
8 : 1	Черепний покажчик	73,8(7)	75,4(6)	74,5(14)	72,3(5)	
48 : 45	Верхньолицевий покаж- чик	50,2(5)	—	49,8(6)	52,1(2)	
54 : 55	Носовий покажчик	51,0(5)	—	51,4(6)	50,2(2)	
52 : 51	Орбітний покажчик	76,1(4)	85,8(3)	80,3(7)	74,0(4)	

№ за Марті- ном	Ознака	Культура	Давньоімна		Ямна	Середній Стіг II	Кемі- Обін- ська
			Пласкі могиль- ники	Загальна серія			
			Кондук- торова, Круц, Зіневич	Буджаць- кий тип			
1	Поздовжній діаметр	189,0(7)	191,0(52)	191,4(17)	194,7(15)	194,7(7)	
8	Поперечний діаметр	143,3(7)	140,2(51)	139,4(17)	142,1(15)	138,0(8)	
20	Висотний діаметр	—	116,8(45)	116,8(14)	118,5(11)	—	
9	Найменша ширина лоба	—	99,7(49)	100,3(21)	101,1(15)	94,7(4)	
45	Величний діаметр	137,0(7)	136,1(37)	133,0(10)	138,5(10)	130,2(5)	
48	Верхня висота обличчя	64,9(7)	70,8(40)	73,3(16)	70,3(12)	73,2(4)	
54	Ширина носа	—	24,5(32)	25,0(19)	24,9(12)	—	
52	Висота орбіти	—	32,2(38)	33,3(19)	31,9(12)	—	
8 : 1	Черепний покажчик	75,7(7)	73,8(49)	72,8(17)	72,8(15)	70,0(7)	
48 : 45	Верхньолицевий покаж- чик	47,4(7)	52,9(31)	56,4(7)	50,2(10)	56,7(4)	
54 : 55	Носовий покажчик	50,7(6)	48,3(38)	47,1(15)	49,3(11)	48,3(4)	
52 : 51	Орбітний покажчик	75,6(6)	74,7(38)	—	73,2(12)	77,8(4)	

Як свідчать краніологічні матеріали усатівської культури, її населення мало більш відчутну частку протоєвропейського компонента, ніж трипільське. Можливим джерелом постійного припліву протоєвропейського елемента в середовище усатівців були, ймовірно, деякі групи середньостогівців і носіїв давньоімної культури, хоча і ті, й інші мали в своєму складі і більш грацільний комплекс⁴³. Подібність протоєвропеїдних черепів усатівської і середньостогівської серій дозволяє висловити припущення про вплив середньостогівських племен на формування антропологічного складу усатівців. Ці генетичні зв'язки могли зародитися ще на ранніх етапах трипільської культури (етап B1; Кукутені A), під впливом середньостогівських племен, які просувалися на захід.

⁴³ Круц С. И. Население территории Украины ... — С. 139; Потехина И. Д. О носителях культуры Средний Стіг II ... — С. 116.

Досить близькою за будовою черепа до зведеній усатівської серії виявилася країногічна серія похованих, скорчені на спині, із грунтових могильників нижньодніпровського варіанту ямної культури⁴⁴. Це дає підстави для припущення про генетичний внесок давньоїмних племен до антропологічної структури усатівського населення, що також не суперечить установленим археологією зв'язкам. На думку С. І. Круц, постійний контакт середньостогівських і давньоїмних племен степової України з трипільськими відбився на антропологічному складі останніх⁴⁵. Результат подальшого посилення цих зв'язків відчувається на краніологічних матеріалах усатівської культури. Ймовірно, населення цієї культури зазнало більшого генетичного впливу з боку степових племен, ніж трипільське.

Проте до вивчення серії енеолітичних черепів, які б безпосередньо походили з регіону формування усатівської культури — Північно-Західного Причорномор'я, — остаточні висновки щодо джерел протоєвропейзації усатівського населення були б передчасними. За даними Є. В. Ярового⁴⁶ і В. Г. Петренка, тут виділено особливу культурно-хронологічну групу, яка відігравала певну роль у процесі формування усатівської культури. В одному з цих доусатівських поховань знайдено залишки людини протоєвропейської подоби.

На археологічних матеріалах простежується багато спільногого для матеріальної і духовної культури усатівців і кемі-обинців, що припускає участь кемі-обинської культури в становленні усатівської⁴⁷, а також дає підстави для думки про єдність антропологічного типу предків усатівців і кемі-обинців⁴⁸. Щодо останнього, слід зауважити, що у населення усатівської культури, як свідчать проаналізовані вище дані, не зустрічалися такі вузько-високолиці форми, як у відомій нам серії кемі-обинської культури, що її вивчала С. І. Круц⁴⁹. Усатівці подібні до варіантів середземноморського типу з низьким обличчям (серії Вихватинці, Вінча, Лільяк), а кемі-обинці близькі до вузько-високолиціх варіантів середземноморців. До кола останніх належало населення культур Гумельниця, Боян, відоме за могильниками Русе, Черніка на Балканах, а також енеолітичне населення Вірменії (Шенгавіт) і Південної Туркменії (Кара-Депе, Геоксюр). Отже, носіям усатівської і кемі-обинської культур притаманні чітко виражені компоненти поліморфного середземноморського типу, хоч належали вони до різних його варіантів, яким на даному етапі вивчення можна дати лише попередню етнотериторіальну конкретизацію.

Статистичне обґрунтування проведенню порівняльному аналізу дають результати розрахунків так званих коефіцієнтів загальної морфологічної відстані, обчислених за формулою Пенроза. Найближчі відстані за комплексом краніологічних ознак виявлені між усатівською серією та серіями Вінча (0,16), Хаманджія (0,23), ямної (0,31) і середньостогівської (0,39) культур. Зв'язки середньої сили спостерігаються в усатівців з серіями Лільяк (0,41), Вихватинці (0,48), Гумельниця (0,54), Більче Злote (0,55), Русе (0,69). Досить значні відмінності від усатівських черепів мають черепи серій Боян (0,75), Кемі-Оба (0,78), Кубрат (0,83), Шенгавіт (0,86), Деветашка (0,88), Вучедол (1,41).

За археологічними даними, на зміну племенам усатівської культури прийшло населення ямної культури буджацького типу (середні вимірювальні дані серії черепів буджацької культури передані нам С. П. Сегедою). Черепи буджацької серії характеризуються великим склепін-

⁴⁴ Круц С. І. Вказ. праця.— С. 116.

⁴⁵ Круц С. І. Палеоантропология Северного Причерноморья в эпоху раннего металла // Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии.— Тбілісі, 1987.— С. 149.

⁴⁶ Серова Н. Л., Яровой Е. В. Григориопольские курганы.— Кишинев, 1987.— С. 127, 128.

⁴⁷ Збенович В. Г. Указ. соч.— С. 50.

⁴⁸ Жилева-Круц С. І. К палеоантропологии кемі-обинской культуры.— С. 35.

⁴⁹ Круц С. І. Население территории України ... — С. 28—36.

ням, доліхокранією, середньошироким і досить високим обличчям (табл. 4). Ці ознаки, зближують її з кемі-обинською серією та деякими групами «ямників» півдня України, а помірна (на межі з великою) висота обличчя — з краніологічними серіями енеолітичних могильників Балкан, Кавказу і Середньої Азії. У населення трипільської культури, яке мешкало в лісостеповій зоні, і в усатівців такі краніологічні варіанти не зустрічалися. Вони з'являються в Північно-Західному Причорномор'ї з появою племен буджацької культури, які, змінивши усатівців, принесли на цю територію і дещо інший антропологічний тип.

Мала чисельність антропологічного матеріалу із поховань усатівської культури дозволяє зробити лише попередні висновки. Подальші дослідження могильників цієї культури внесуть роз'яснення багатьох питань етнічної історії племен Північно-Західного Причорномор'я доби енеоліту.

I. D. Потехина

НАСЕЛЕНИЕ УСАТОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ПО ДАННЫМ АНТРОПОЛОГИИ

Привлечение антропологических источников значительно расширяет возможности изучения происхождения и развития племен усатовской этнокультурной группы в Северо-Западном Причерноморье. До настоящего времени были известны лишь отдельные находки погребений этой культуры. В предлагаемой статье представлены новые крацинологические материалы из 20 погребений усатовского могильника Маяки на Днестре. Для исследования взято 8 мужских и 4 женских черепов, даются таблицы их индивидуальных и групповых размеров.

Анализ новых крацинологических материалов из этого могильника демонстрирует неоднородность антропологического состава усатовцев. По мнению автора, это население сложилось в результате длительного смешения низкогорбых грацильных вариантов средиземноморского типа с гиперморфным массивнымprotoевропеоидным компонентом. Кроме традиционно используемых признаков, для обоснования этого вывода автором впервые предложен модуль толщины костей свода черепа. Проведенное исследование позволяет связывать генезис усатовцев с лесостепным населением Триполья-Кукутени при ощущении вкладе степных энеолитических племен Юга Восточной Европы. Вероятными источниками protoевропеоидного компонента были некоторые группы носителей среднестоговской и древнеямной культур.

I. D. Potekhina

POPULATION OF THE USATOVIAN CULTURE AS TO THE DATA OF ANTHROPOLOGY

Anthropological sources being attracted to study the origin and development of tribes of the Usatovian ethnocultural group in the North-Western Black Sea area have considerably enlarged potentialities of the research. Only separate findings of burial places of this culture were known until recently. The suggested paper presents new craniological materials from 20 burial places of the Usatovian sepulchre Mayaki on the Dniester. Tables of individual and group dimensions are given for 8 male and 4 female skulls from that sepulchre.

An analysis of the new craniological data demonstrates heterogeneity of the anthropological composition of Usatovian citizens. In the author's opinion this population originated as a result of long-term crosses between low-face gracile variants of the Mediterranean type and a hypermorphic massive protoeuropeoid component.

To substantiate the above conclusion the author suggests for the first time, besides conventionally used attributes, a modulus of the cranial vault bone thickness. The carried study permits relating genesis of the Usatovian population to the forest-steppe population of Tripolie-Kukuteni with an essential contribution made by steppe eneolithic tribes from the South of Eastern Europe. Apparently, some groups of carriers of the Sredni Stog and ancient Yamnaya cultures were the most probable sources of the protoeuropeoid component.

Одержано 25.10.88

Кизил-кобинський посуд

VIII — першої половини V ст. до н. е.

© В. А. Колотухін

У публікації систематизується посуд VIII — першої половини V ст. до н. е. з передгірських та гірських пам'яток Криму.

Ліпна кераміка VIII — першої половини V ст. до н. е. представлена у Криму переважно з передгірських та гірських поселень і могильників, тобто із зони проживання осілого населення. Більшість дослідників відносять її до кизил-кобинської культури, розглядаючи останню як ранній етап таврської¹. Осібну позицію відстоює А. О. Щепинський який у таврах та кизил-кобинцях вбачає два самостійних етнічних формування: комплекси, котрі містять столовий посуд з рельєфним орнаментом, він вважає таврськими, комплекси ж із різьбленим геометричним орнаментом — кизил-кобинськими². Х. І. Кріс також поділяє населення із зазначеної території на дві етнокультурні групи. Але, на відзнаку від попереднього автора, весь місцевий ліпний посуд дослідниця співвідносить з двома етапами однієї (кизил-кобинської) культури; таврської кераміки, на її думку, не існує³.

У степових підкурганних похованнях, а також у шарах античних городищ, за винятком Німфею⁴, знахідки ліпної кераміки нечисленні. При її атрибутації спостерігається істотні розходження: одні дослідники пов'язують її з таврами⁵, інші — із скіфами⁶, треті — з аборигенним доскіфським населенням, що інтерпретується як кіммерійське⁷. Всі ці точки зору викладені в науковій літературі давно і те, що горячота дискусії досі не зменшилася⁸, свідчить про недостатність знань про склад керамічного комплексу кизил-кобинської культури та характер його еволюції.

Останнім часом досліджувався ряд передгірських поселень та могильників, на яких зібрано нові колекції кераміки, частина якої супроводжувалась датуючими виробами. Встановлено також, що культур-

¹ Бонч-Осмоловский Г. А. Доисторические культуры Крыма.— Симферополь, 1926.— № 2.— С. 74—94; Шульц П. Н. О некоторых вопросах истории тавров // ПИСПАЭ.— М., 1959.— С. 235—272; Стржелецкий С. Ф. Очерки истории Гераклейского полуострова и его округи в эпоху бронзы и раннего железа: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1954.— 15 с.; Дащевская О. Д. Раскопки Симферопольского поселения кизил-кобинской культуры // КСИИМК.— 1951.— Вып. XXXIX.— С. 110—119; Дащевская О. Д. Симферопольское раннетаврское поселение // СА.— 1958.— № 3.— С. 193—196; Лесков А. М. Горный Крым в первом тысячелетии до нашей эры.— К., 1965.— 195 с.

² Щепинський А. О. Населения південного берега Криму в епоху раннього заліза // Археологія.— 1977.— Вип. 21.— С. 26—39; Щепинський А. А. Красные пещеры.— Симферополь, 1983.— 76 с.

³ Крис Х. И. О таврах и кизил-кобинской культуре // ВДИ.— 1971.— № 4.— С. 156—169; Крис Х. И. Кизил-кобинская культура и тавры // САИ.— 1981.— Вып. Д1.— 7.— 126 с.

⁴ Скуднова В. М. Скифские памятники из Нимфея // СА.— 1954.— Т. XXI.— С. 306—318.

⁵ Шульц П. Н. О некоторых вопросах истории тавров.— С. 245; Лесков А. М. Об остатках таврской культуры на Керченском полуострове // СА.— 1961.— № 1.— С. 259—268.

⁶ Скуднова В. М. Скифские памятники из Нимфея.— С. 317; Яковенко Е. В. Ліпна кераміка VI—V ст. до н. е. з Німфея // Археологія.— 1978.— Вип. 27.— С. 36—43.

⁷ Масленников А. А. Этническая принадлежность погребений в каменных ящиках Восточного Крыма // КСИА АН СССР.— 1976.— № 145.— С. 22; Масленников А. А. О населении прибрежных районов Восточного Крыма в VI—I вв. до н. э. // СА.— 1980.— № 1.— С. 16; Кастанаян Е. Г. Лепная керамика боспорских городов.— Л., 1981.— С. 20.

⁸ Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации // Материалы II Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья.— Цхалтубо, 1979.— Тбіліси, 1981.— С. 205—211, 252—255, 277.

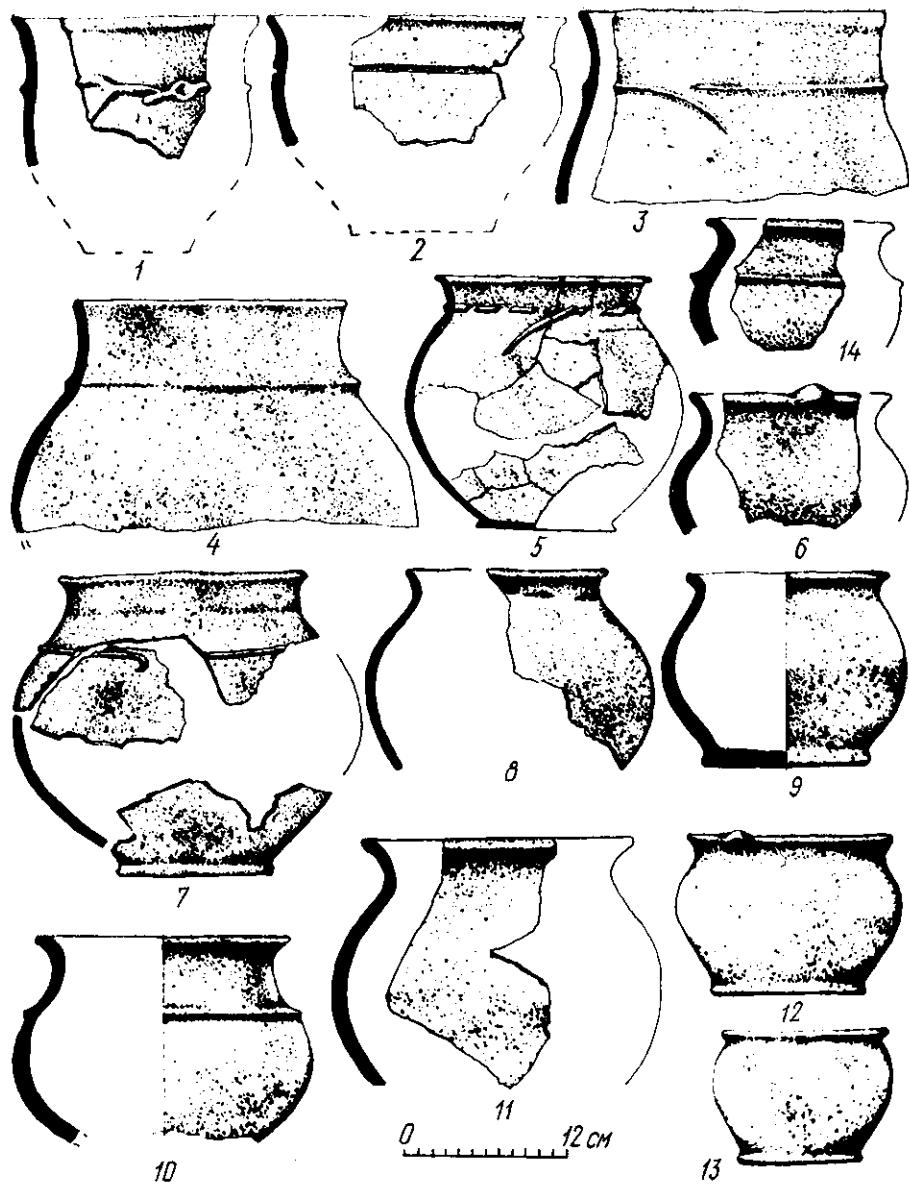

Рис. 1. Кухонні горщики з поселень: 1, 5 — Кизил-Коба; 2 — Таш-Джарган-2; 3 — Уч-Баш (за Х. І. Кріс); 4 — Ашлама-Дере (за Х. І. Кріс); 6, 14 — Дружнє-1; 7—9, 12, 13 — Холодна балка; 11 — Таш-Джарган-1 і 10 — могильника Дружнє-1.

ний шар більшості поселень, у тому числі поселення на Туфовому майданчику (Кизил-Коба) містить різночасовий матеріал, що стратиграфічно, як правило, не поділяється. За цих умов особливого значення набувають закриті комплекси, що походять із заповнення господарських ям.

Метою запропонованої праці є систематизація всього нагромадженого на сьогодні ліпного посуду VIII — першої половини V ст. до н. е. з передгірського та гірського Криму. Хронологічний відтинок відповідає першому та другому етапам розвитку кизил-кобинської культури, межу між якими ми визначаємо серединою VII ст. до н. е. В основу класифікації покладено функціональне призначення посуду. Характер матеріалу — нерівності різних категорій посуду в плані їх збереженості та кількісного співвіднесення — обмежує можливості застосування формалізовано-статистичних методів і зумовлює в цілому описовий рівень класифікації.

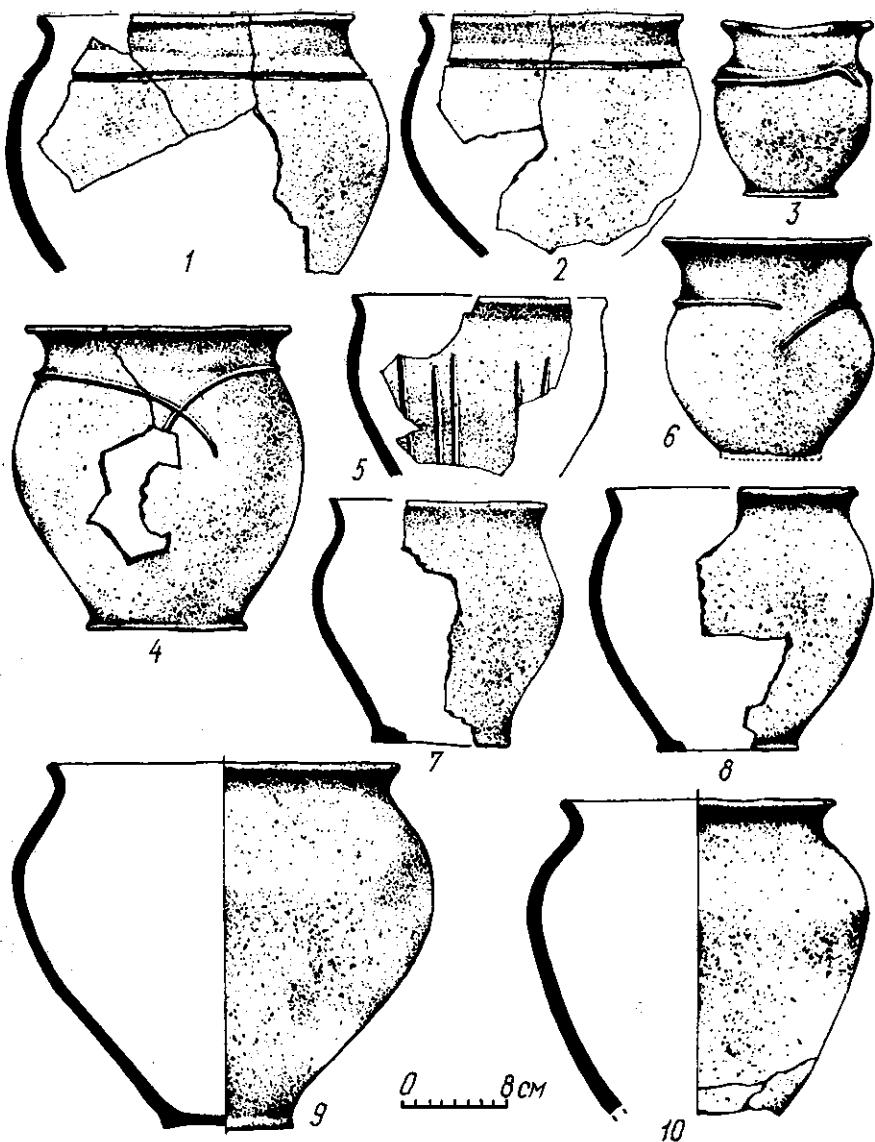

Рис. 2. Кухонні горщики з поселень: 1, 2, 8 — Таш-Джарган-2; 3, 4 — Кизил-Коба; 5, 7, 9 — Холодна балка; 10 — Карагач.

Класифікаційна схема Х. І. Кріс тут не використовується тому, що вона уявляється ще менш досконалою, ніж традиційна. Формалізація джерела, що декларується дослідницею, на ділі обмежує роботу тим, що різні за функціональним призначенням посудини (лощені корчаги, грушоподібні корчажки, миски з відігнутим краєм та ін.) зводяться до категорії горщиків, внаслідок чого виникає термінологічна плутанина. Так, горщики V—IX типів, на відміну від інших, називаються також корчагами та гальштатоподібними посудинами; II (3-й різновид) — на думку автора нагадують глибокі чащі; I (3-й різновид) — правили за чащі або миски. Зрештою лишається незрозумілим, чому посудина, яка має, наприклад, форму миски і використовувалась у цій якості, відноситься до класу горщиків. З іншого боку, штучне об'єднання асортименту, довільне групування матеріалу, введення нових термінів для форм, що мають загальноприйняті назви (гальштатоподібні посудини, посудини ріоподібної форми) сприяє виробленню хибного уявлення про особливості ізоляції місцевого керамічного комплексу та культури в цілому. Неприйнятним здається і сам метод реконструкції по-

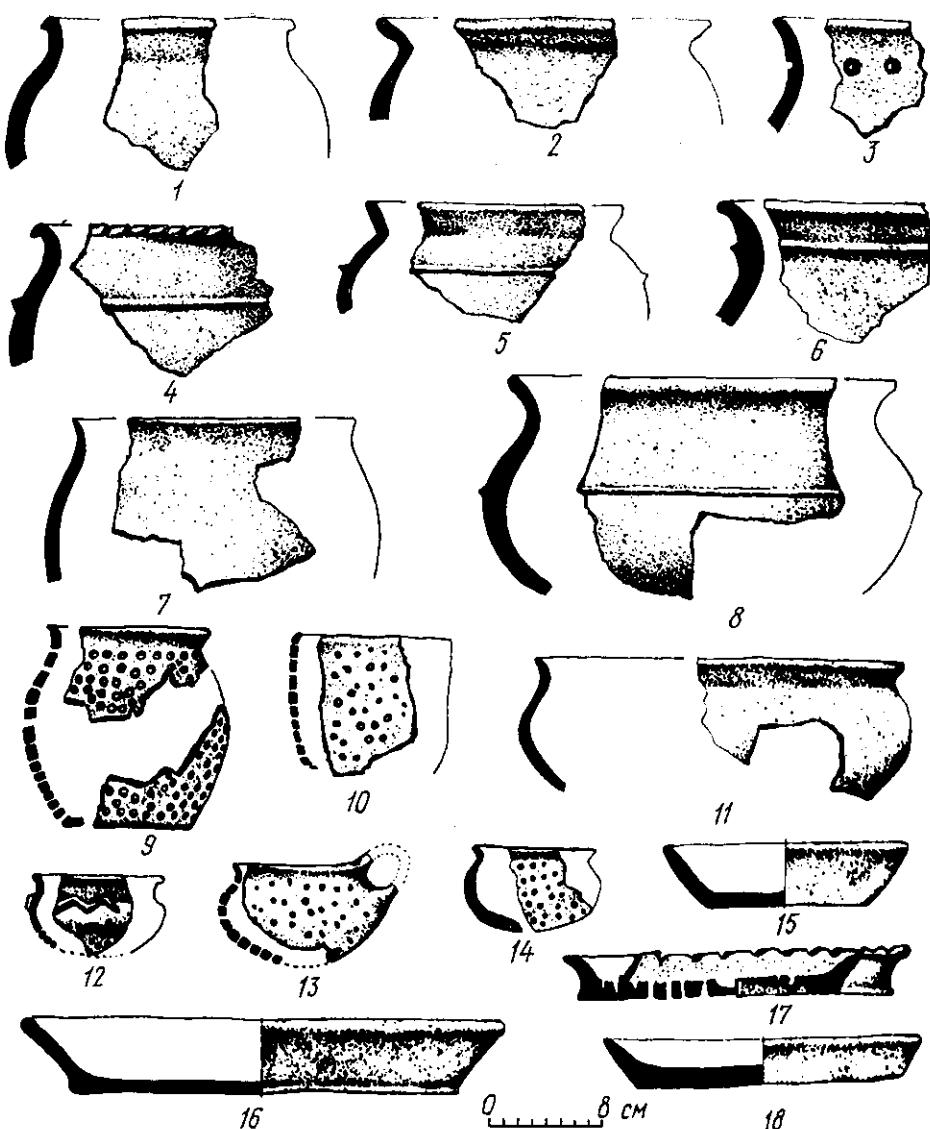

Рис. 3. Кухонний посуд з поселень: 1, 7 — Таш-Джарган-І; 2—6, 8 — Дружнє-І; 9, 11 — Холодна балка; 10 — Інкерманське; 12, 15, 17 — Кизил-Коба; 13 — Уч-Баи; 14 — Карагач; 16 — Лішлама-Дере; 18 — Балаклавське (10, 13, 15, 16, 18 за Х. І. Кріс).

суду, оскільки він базується на тому довільному посиленні, що найбільший діаметр майже всіх закритих посудин припадає на середину їх висоти⁹.

У нашому дослідженні ліпний посуд підрозділяється на дві великі групи — кухонний і столовий. До першої з них входять власне кухонні горщики малого та середнього розмірів (діаметр краю 12—27 см), великі горщики з аналогічним профілюванням (діаметр краю до 40 см), що правила, очевидно, за тару, грубі казаноподібні посудини, сковорідки, жаровні та друшляки. До другої — великі корчаги, маленькі грушоподібні корчажки, посудини у формі горщиків, столове призначення яких засвідчує характер орнаментації та ретельне лощіння, миски, чашки, кухлеподібні та кубкоподібні черпаки і кубки.

Тісто, з якого виготовлялися керамічні вироби першої групи, як правило, чорне, часто з дрібними природними домішками вапняку; як штучні домішки використовувався крупний пісок, дрібнотовчена черепаха.

⁹ Кріс Х. І. Кизил-кобинская культура и тавры.— С. 18, 21, 33.

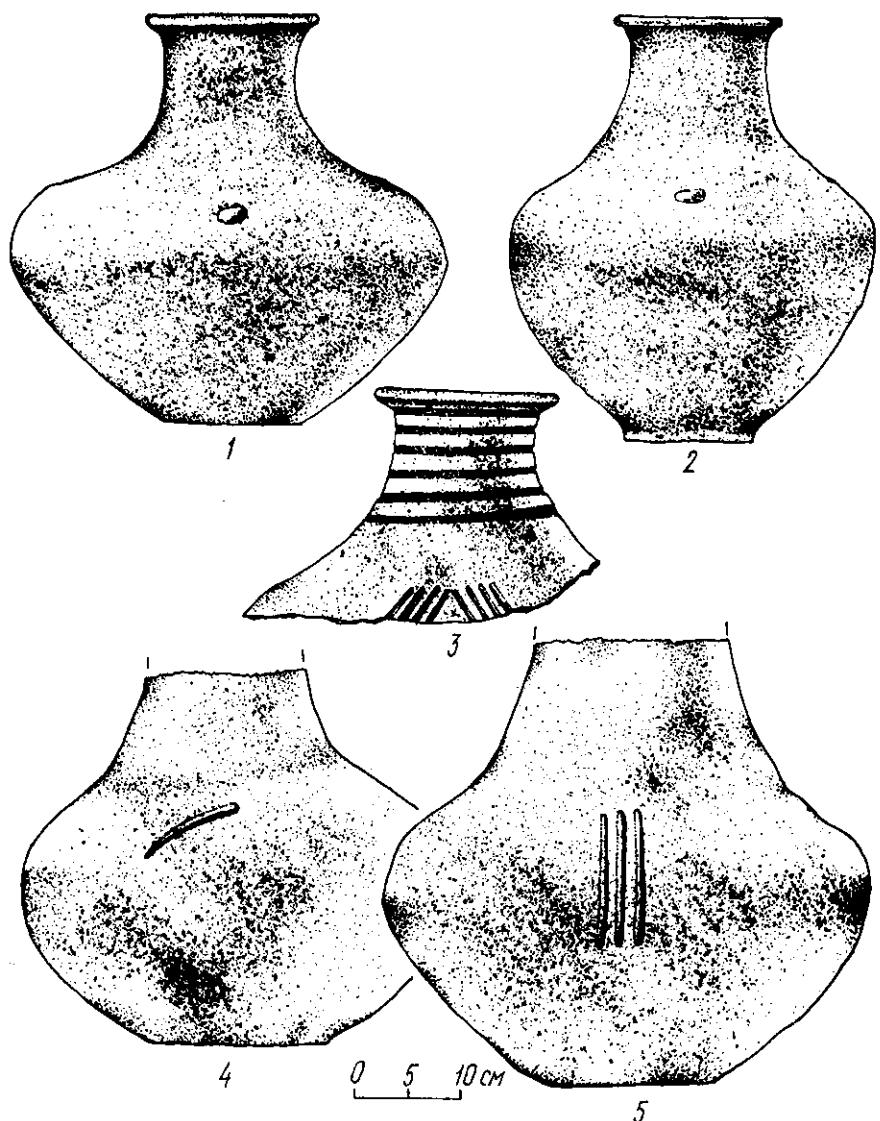

Рис. 4. Корчаги з поселень: 1, 2, 4 — Уч-Баш; 3 — Сахарна Голівка; 5 — Ашлама-Дере (за Х. І. Кріс).

пашка чи органічні речовини, випалення яких робило черепок пористим. Випалення рівномірне, переважають коричнево-чорний, бурий та чорний кольори.

Горщики підрозділяються на шість типів.

Type 1 (рис. 1, 1, 2). Слабопрофільовані горщики банкоподібної форми з відігнутим краєм та невиразними плічками.

Type 2 (рис. 1, 3, 4). Горщики з високою прямою шийкою і слабо-випуклим (1-й варіант) чи кулеподібним (2-й варіант) тулубом.

Type 3. Приземкуваті горщики з низько вигнутою шийкою і кулеподібним або сплющенокулеподібним тулубом; найбільший діаметр припадає на середину висоти посудини або зміщений до дна. Висота у горщиків 1-го варіанта більша від діаметра вінець (рис. 1, 5, 7, 8, 11), у 2-го — приблизно відповідає діаметру дна (рис. 1, 6, 9, 10, 12—14), у 3-го — дорівнює діаметру краю (рис. 2, 1, 2).

Type 4. Горщики з низькою дугоподібною шийкою та витягнутим кулеподібним тулубом. У горщиків 1-го варіанта найбільший діаметр припадає на середину висоти посудини, у 2-го — зміщений до верхньої половини; у перших покажчик висоти більший від діаметра тулуба

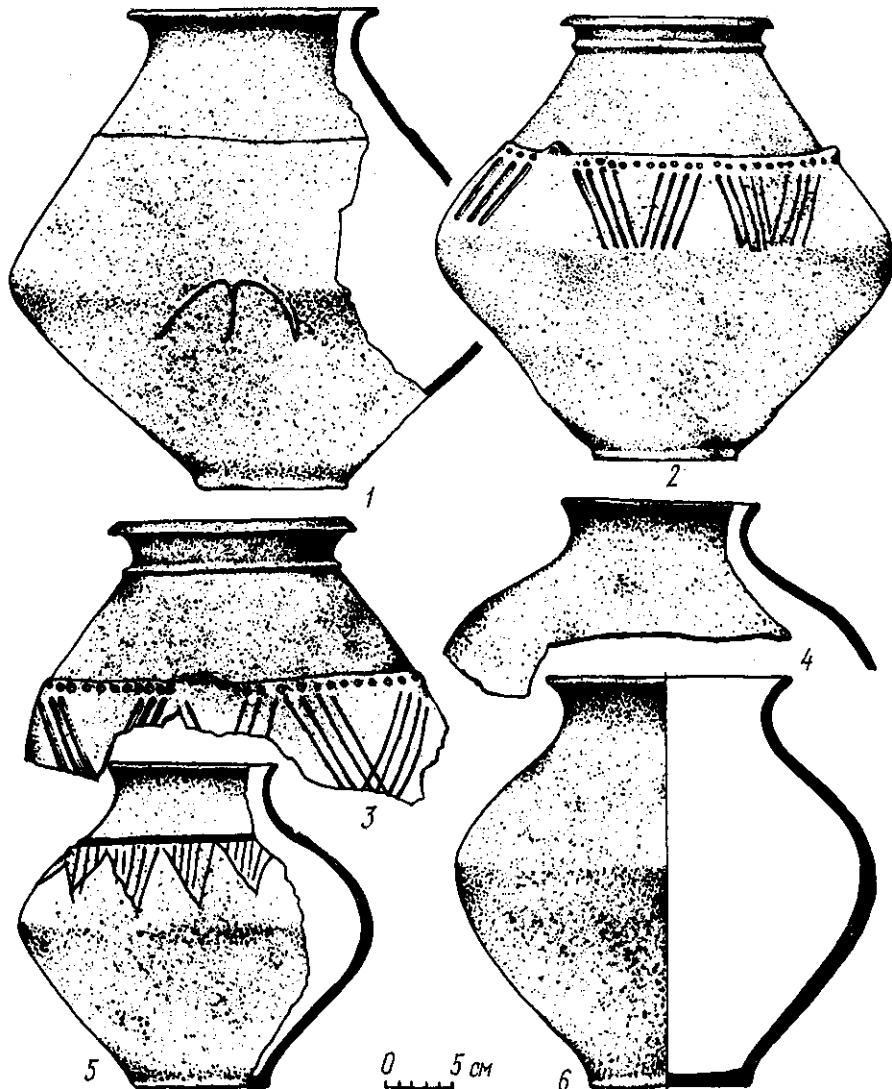

Рис. 5. Корчаги з поселень: 1 — Уч-Баш; 2, 3 — Холодна балка; 4 — Інкерманське; 5 — Таш-Джарган-2 і 5 — поховання I кургана 7. Сімферопольського водосховища (1, 4, 5 за Х. І. Кріс).

(рис. 2, 3, 4, 6), у других — дорівнює йому або трохи менший (рис. 2, 5, 7, 8, 10).

Тип 5. (рис. 3, 1, 4, 7). Горщики з короткою вертикальною або трохи відхиленою шийкою; вінця ледве загострені, відігнуті або косо зрізані і утворюють закраїну.

Тип 6. (рис. 3, 2, 5). Горщики з прямою шийкою, яка поставлена під кутом до плічок і утворює горловину у вигляді розтруба; тулуб куполоподібної або витягнуто-куполоподібної форми.

Деякі горщики мають на шийці нігтіві вдавлення, наколи або гладкий валик, вінця іноді розчленовані косими насічками (рис. 3, 3, 6). Через відсутність цілих екземплярів, або тих, що піддаються реконструкції, віднесення їх до якогось з виділених типів на підставі профілювання горловин уявляється передчасним. Слід лише відзначити, що за характером тіста та обробкою поверхні вони не різняться від інших.

Посудини казаноподібної форми відрізняються від кухонних горщиків своїми пропорціями — висота посудини складає близько 1/2 діаметра краю (рис. 3, 8, 11).

Друшляки представлені різними формами: горщко-, банко- та

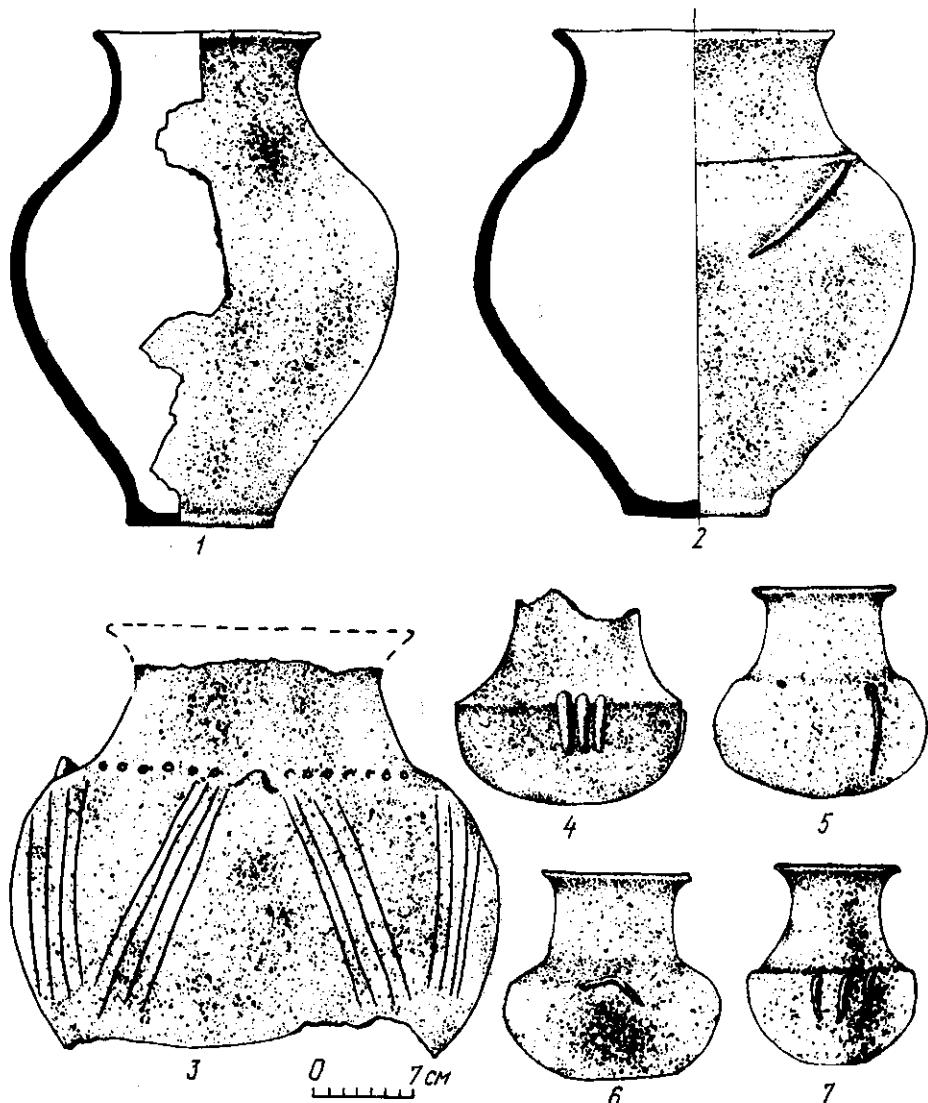

Рис. 6. Корчаги (1—3) та грушоподібні корчажки (4—7) з поселень: 1, 2 — Таш-Джерган-2, Карагач; 4, 6, 7 — Кизил-Коба; 5 — Уч-Баш (5, 6 за Х. І. Кріс).

кубкоподібні (рис. 3, 9, 10, 12—14); очевидно, за друшляк правила сковорода з Кизил-Коби із наскрізними отворами у дні (рис. 3, 17).

Сковорідки мають низькі конічні стінки висотою 5—10 см, діаметр краю становить 15—30 см (рис. 3, 15, 16, 18).

Жаровні відрізняються від сковорід великими розмірами (діаметр краю до 1 м), масивністю стінок (до 5—6 см завтовшки) та дна (до 10 см); характерними для них є пористе тісто з рослинними домішками та недбала обробка поверхні. На поселенні Сахарна Голівка знайдено цілу жаровню¹⁰, на інших — дрібні уламки.

Столовий посуд, за винятком деяких кубків, кухле- та кубкоподібних черпаків, має лощіння чорного, сіро-чорного, буро-жовтого кольорів; переважають сіро-чорні та бурі тони, які нерідко поєднуються в одній посудині. Черепок на зламі чорний, щільний з частими домішками дрібнопотовченої черепашки; у нелощених екземплярів глиняне тісто аналогічне тісту кухонного посуду.

¹⁰ Там же.— С. 111.— Табл. 31, 1.

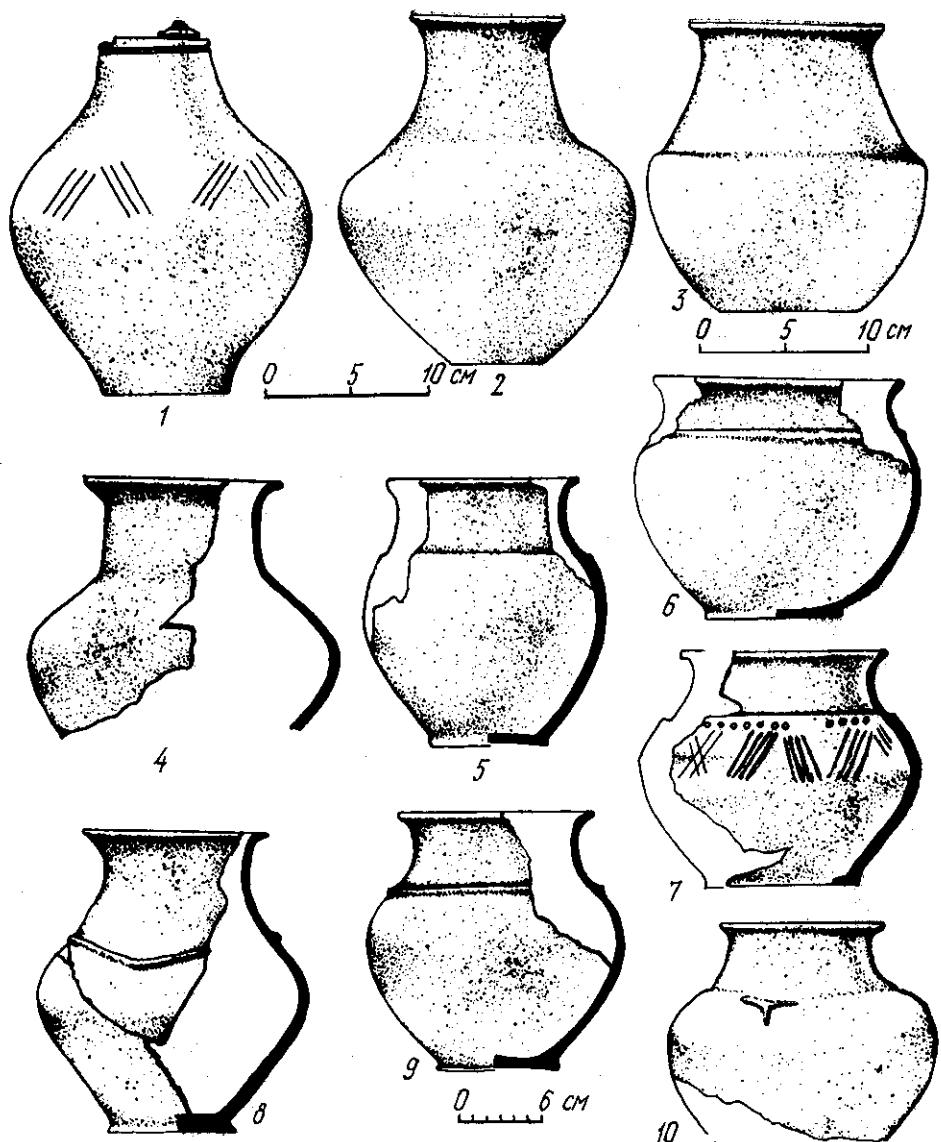

Рис. 7. Площені горщиковидні посудини з поселень: 1 — Сахарна Голівка; 2, 3 — Уч-Баш; 4—8 — Кизил-Коба; 9 — Холодна балка; 10 — Дружнє-1 (1—3 за Х. І. Кріс).

Корчаги являють собою великі плоскодонні посудини, висотою 30—35 см. Серед них виділяються три типи.

Тип 1. Корчаги з високим циліндричним горлом та роздутим тулубом; у посудин 1-го варіанта тулуб сплющенокулеподібної форми, найбільший діаметр зміщено до придонної частини (рис. 4, 1, 4, 5), у 2-го — тулуб кулеподібної форми, найбільший діаметр припадає на середину висоти (рис. 4, 2).

Тип 2. Корчаги біконічної форми; висота відповідає найбільшому діаметру, останній у ранніх екземплярів зміщений до придонної частини. У посудин 1-го варіанта біконічність виражена чітко (рис. 5, 1, 2), у 2-го — ребро згладжене (рис. 5, 3—6).

Тип 3. Корчаги з високою, плавно вигнутою шийкою та витягнуто-кулеподібним тулубом; висота більша від діаметра тулуба (рис. 6, 1—3).

Грушевидні корчажки мають високе циліндричне горло та низький стиснутий до дна тулуб; дно округле, з ямкоподібним заглиблennям, висота посудин 14—18 см (рис. 6, 4—7).

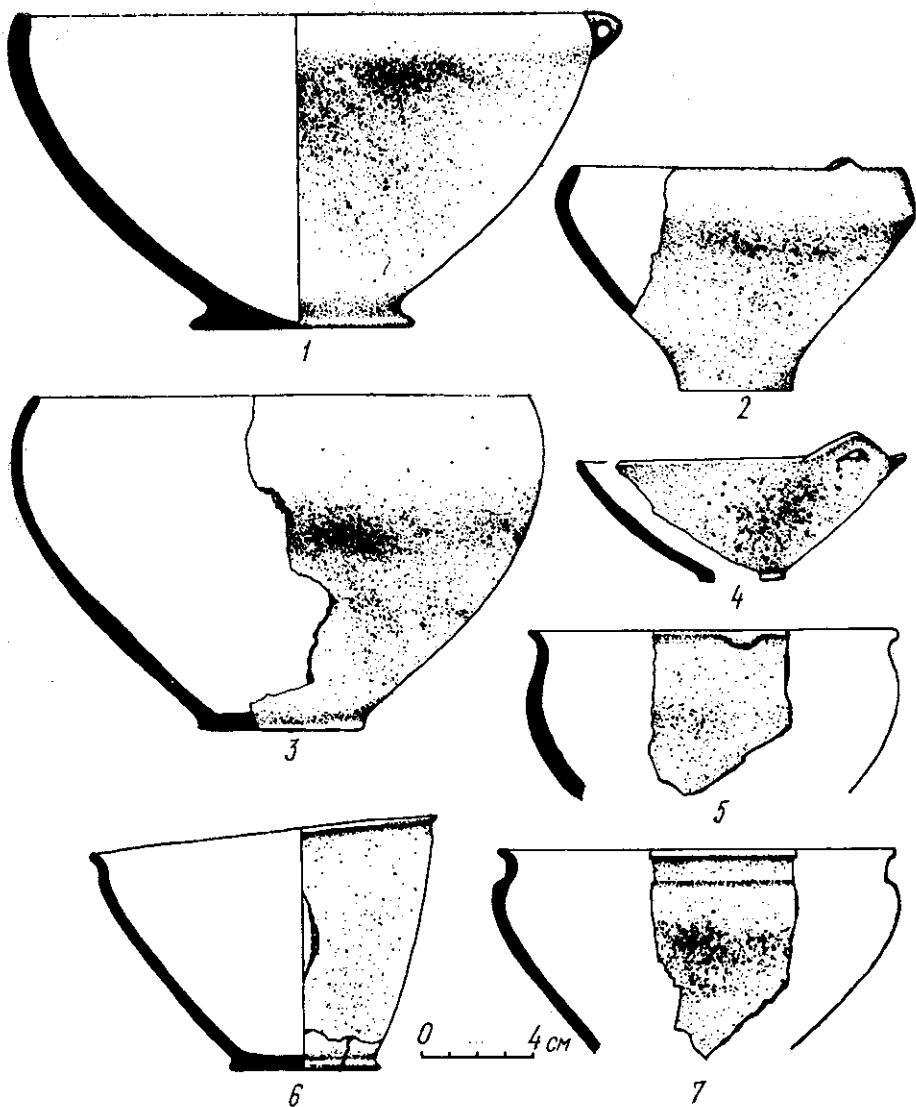

Рис. 8. Миски з поселень: 1 — Уч-Баш; 2, 7 — Дружне-1; 3, 4 — Таш-Джарган-2; 5 — Таш-Джарган-1; 6 — Карагач (1 за Х. І. Кріс).

Переважна більшість кераміки, особливо на поселеннях першого етапу, являє собою невеликі (висота 16—24 см) лощені посудини горщикоподібної форми. Наявність цілих екземплярів та великих фрагментів дозволяє виділити посудини з високою циліндричною шийкою та кулеподібним тулубом (1-й варіант), висота яких більша від максимального діаметра (рис. 7, 1, 2, 4); 2-й становлять присадкуваті посудини з низькою дугоподібною шийкою, виділеною уступом; висота менша від діаметра тулуба (рис. 7, 6, 9, 10). Посудини 3-го варіанта за своїми пропорціями посідають проміжне положення; висота у них відповідає найбільшому діаметру або трохи перевищує його, шийка висока, виділена відступом чи гладеньким валиком (рис. 7, 3, 5, 7, 8).

Миски являють собою плоскодонні відкриті посудини великих розмірів (діаметр краю 27—45 см, висота 18—25 см). Вони поділяються на три типи. Найчисленніші миски 1-го типу із дугоподібними стінками та прямим чи загнутим всередину краєм (рис. 8, 1—3). Миски 2-го типу — з відігнутим назовні краєм, деякі з них мають коротку шийку, іноді виділену відступом (рис. 8, 5—7). До 3-го віднесено фрагментовану миску з низькими конічними стінками та петлеподібною

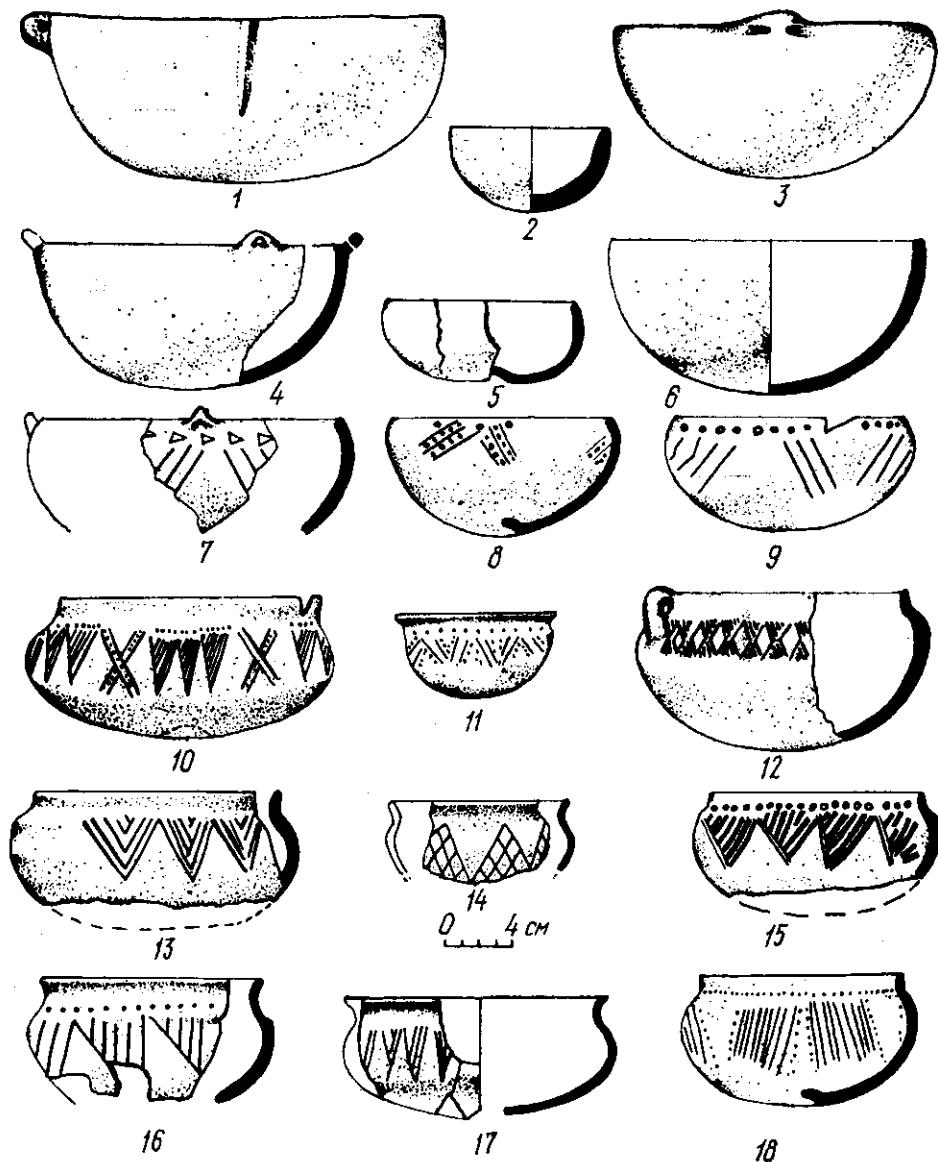

Рис. 9. Чашки (1—9) і чаші (10—18) з поселень: 1, 13 — Уч-Баш; 2, 4 — Дружнє-1; 3 — Кизил-Коба; 5 — Таш-Джарган-2; 6, 9, 14 — Карагач; 7 — Таш-Джарган-1; 8, 11 — Холодна балка; 12, 15 — Сімферопольського та 10 — кургану 12 Сімферопольського водосховища; 16, 17 — могильника Дружнє-2; 18 — печера Єні-Сала-II (1, 10, 12, 13, 15, 18 за Х. І. Кріс).

ручкою на вінцях (поселення Таш-Джарган 2) (рис. 8, 4). Поодинокі уламки відкритих посудин із стрічковими ручками на вінцях походять з інших поселень, але вони дрібні і надійній реконструкції не підлягають.

Чашки мають напівсферичну форму та округле дно з ямкоподібним заглиблennям у центрі; висота приблизно відповідає 1/2 найбільшого діаметра, який складає 12—21 см. Зустрічаються мініатюрні чашечки з аналогічним профілюванням (рис. 9, 1—9).

Черпаки підрозділяються на три типи, при цьому посудини перших двох із них — кухле- та кубкоподібні — різняться переважно абсолютними розмірами. Висота кухлеподібних — 9—14 см, діаметр краю 8—15 см; у черпаків 1-го варіанта діаметр вінець менший за висоту посудини (рис. 10, 3, 5, 7), у 2-го ці покажчики приблизно співпадають (рис. 10, 4, 6, 9, 11), у 3-го — діаметр краю більший за висоту (рис. 10, 8, 10, 12).

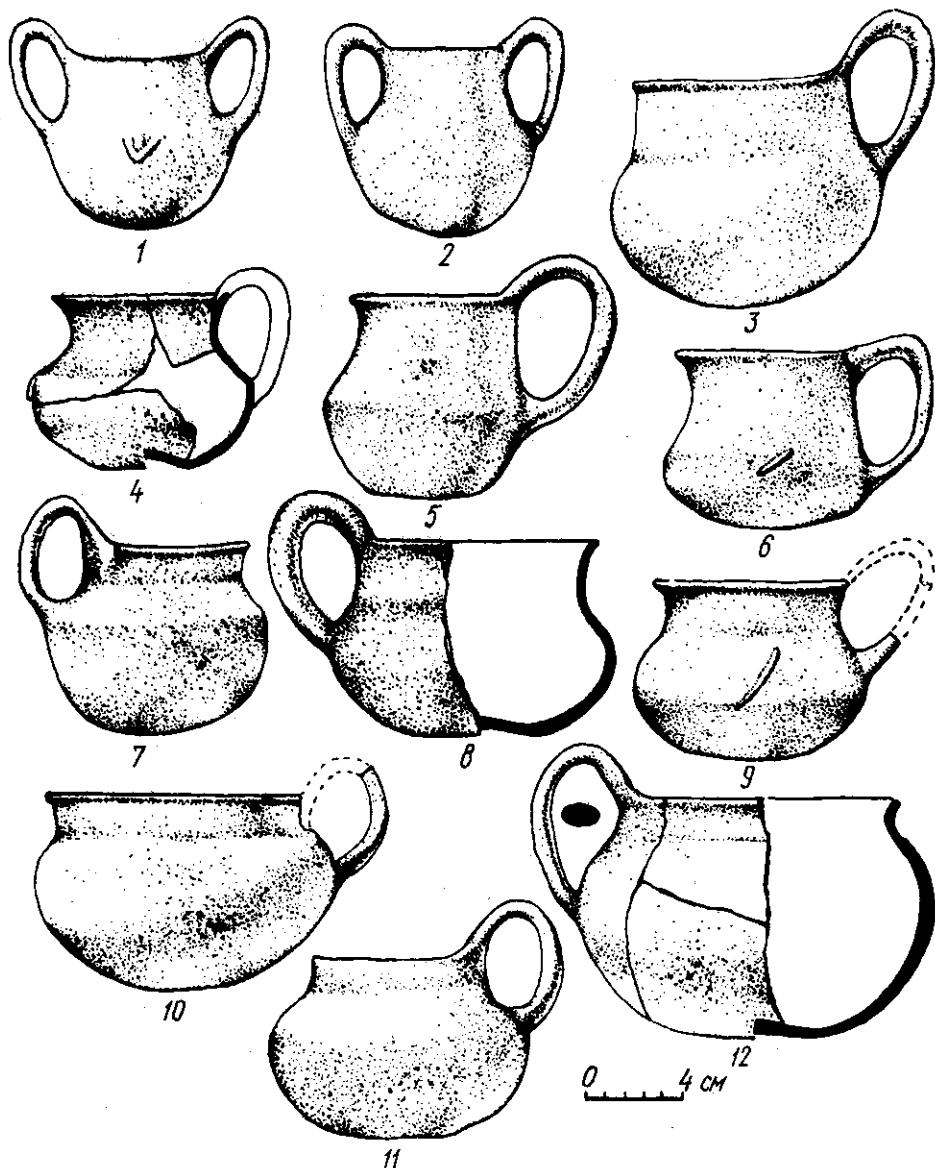

Рис. 10. Кухлеподібні черпаки з поселень: 1, 2, 5, 6 — Уч-Баш; 3, 4, 8, 9 — Кизил-Коба; 7 — Ашлама-Дере; 10 — Дружне-1; 11 — Інкерманське; 12 — Карагач (1—3, 5—7, II за Х. Г. Кр с.).

Висота кубкоподібних черпаків становить 5—7, діаметр вінець 6—7 см. Відхилення від цих розмірів незначні і зафіксовані в поодиноких випадках. Черпаки 1-го варіанта мають витягнуті пропорції (рис. 11, 3, 6), 2-го — присадкуваті (рис. 11, 4, 5, 7—12); у перших висота більша від діаметра вінець, у других — менша або дорівнює йому. До 3-го варіанта відносяться черпаки із сплющеним широким дном та слабо-профільованим тулубом у вигляді склянки чи баночки, висота менша від діаметра краю (рис. 11, 1, 2).

Черпаки 3-го типу відрізняються від чашок наявністю петлеподібної ручки (рис. 11, 13—15).

Кубки у групі столового посуду становлять найчисленнішу категорію. Вони підрозділяються на три типи. Кубки перших двох типів невеликих розмірів. Діаметр краю коливається у межах 5—8 см, проте у переважної більшості дорівнює 6—7 см.

Тип 1. Кубки з дугоподібною шийкою та куле- чи грушеподібним тулубом; висота відповідає діаметру вінець або перевищує його. Кубки

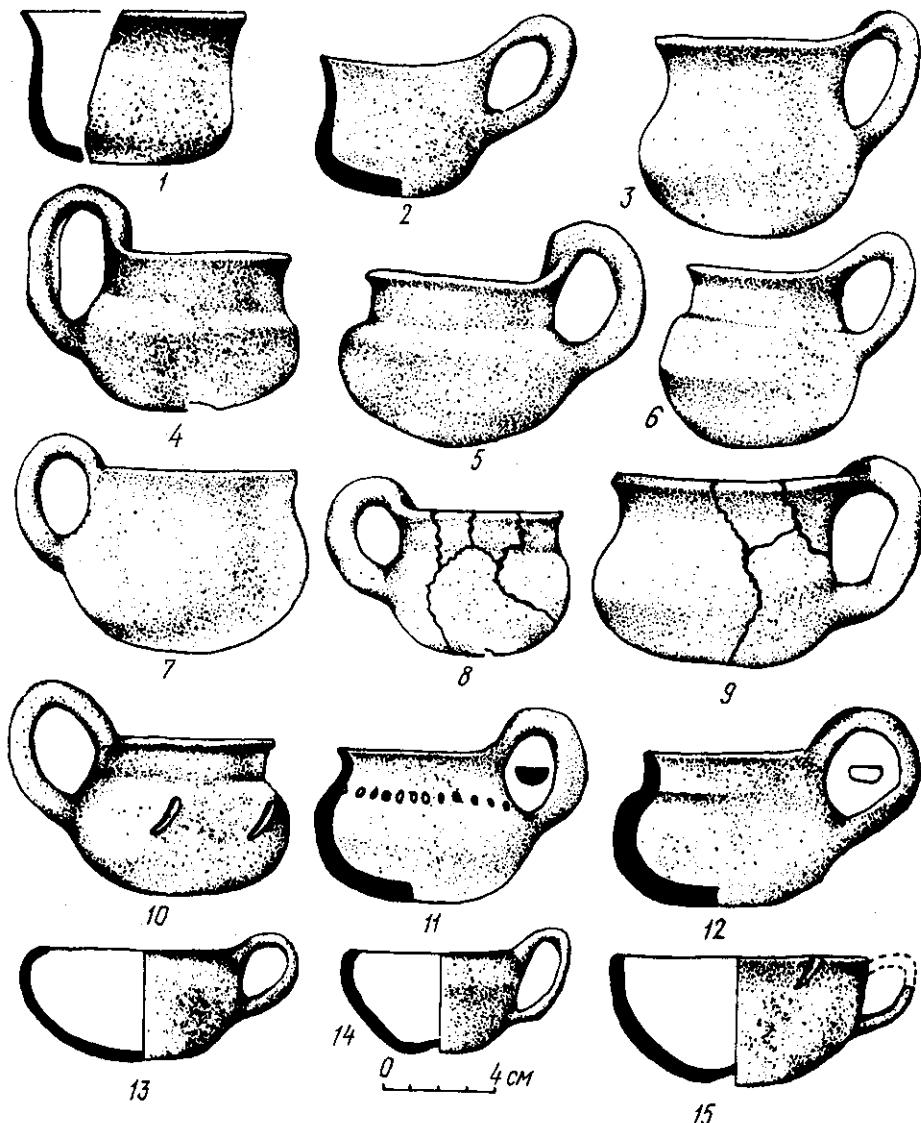

Рис. 11. Кубкоподібні черпаки з поселень: 1 — Дружне-1; 3—5, 8, 9 — Кизил-Коба; 7, 10 — Таш-Джарган-2; 11, 12 — Карагач та 2 — поховання 1 з кургану 2 поблизу с. Мар'їно; 13, 15 — могильника Чуюнча. (2 — за А. О. Шепінським, 6 — за Х. І. Кріс, 13—15 — за О. М. Лесковим).

1-го варіанта мають високу шийку та кулеподібний тулуб, найбільший діаметр зміщено до придонної частини (рис. 12, 1, 2, 5); 2-го — укорочену шийку та кулеподібний тулуб, найбільший діаметр припадає на середину висоти посудини (рис. 12, 3, 4, 6—8); 3-го — тулуб сплощено-грушоподібної форми, найбільший діаметр зміщений до придонної частини (рис. 12, 9, 10). У кубків перших двох варіантів найбільший діаметр відноситься до висоти як 1 : 1 — 1 : 0,85, у 3-го — як 1 : 0,8 — 1 : 0,75.

Typ 2. Кубки з низькою шийкою та сплощено-кулеподібним тулубом, висота менша від діаметра вінець. У кубків 1-го варіанта шийка плавно переходить у круті плічка, найбільший діаметр відноситься до висоти як 1 : 0,7 — 1 : 0,65 (рис. 12, 11—17), у 2 та 3-го — шийка виділена виступом, найбільший діаметр відноситься до висоти у кубків 2-го варіанта як 1 : 0,88 — 1 : 0,71 (рис. 13, 1—10), у 3-го — як 1 : 0,66 — 1 : 0,6 (рис. 13, 11—13).

Typ 3. Кубки 3-го типу відрізняються передусім більшими розміра-

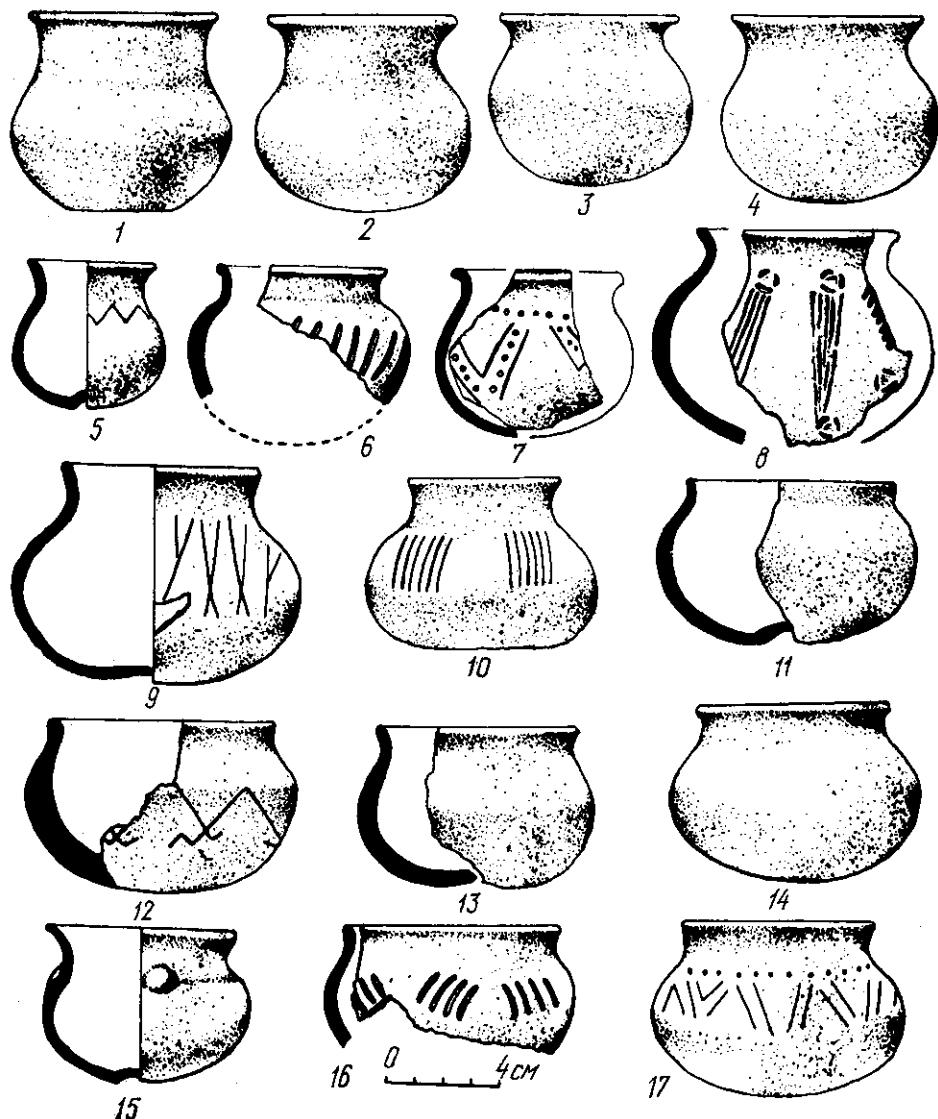

Рис. 12. Кубки з поселень: 1, 2 — Кизил-Коба; 6—8, 16 — Таш-Джарган-1; 9 — Планерське; 11, 13 — Дружне-1; 14 — Холодна балка; 17 — Сімферопольське та могильників: 3, 4 — Отар-Алан; 5 — Чуонча; 12 — Капак-Таш; 15 — Дружне-1; 10 — Сімферопольське водосховище (3—5 — за О. М. Лесковим).

ми. Якщо у перших висота рідко досягає 8 см, то в останніх вона дірівнює 12—15 см. Кубки 1-го варіанта з високою циліндричною шийкою, часто виділеною уступом (рис. 13, 14, 15); 2-го — грушоподібної форми (рис. 13, 16, 17).

Черпаки та кубки (крім кубкоподібних черпаків 3-го варіанта) мають округле дно, найчастіше з ямкоподібним заглибленням у центрі.

Чаші репрезентовані двома типами. У чаш 1-го типу висока шийка та сплющено-кулеподібний тулуб (рис. 14, 2, 4), у 2-го — низька, часто ледіб намічена шийка, тулуб має більш сплющений форму (рис. 9, 10—18). Діаметр краю у перших складає 18—22 см, у других — 9—15 см; найбільший діаметр відноситься до висоти у перших як 1 : 0,7—1 : 0,8, у других — як 1 : 0,5.

Розглянуті типи ліпного посуду не вичерпують всього розмаїття його форм * і не є одночасовим комплексом. Кухонні горщики 3-го ва-

* Деякі посудини, репрезентовані дрібними уламками, не підлягають реконструкції, разом з тим вони чітко різняться від описаних.

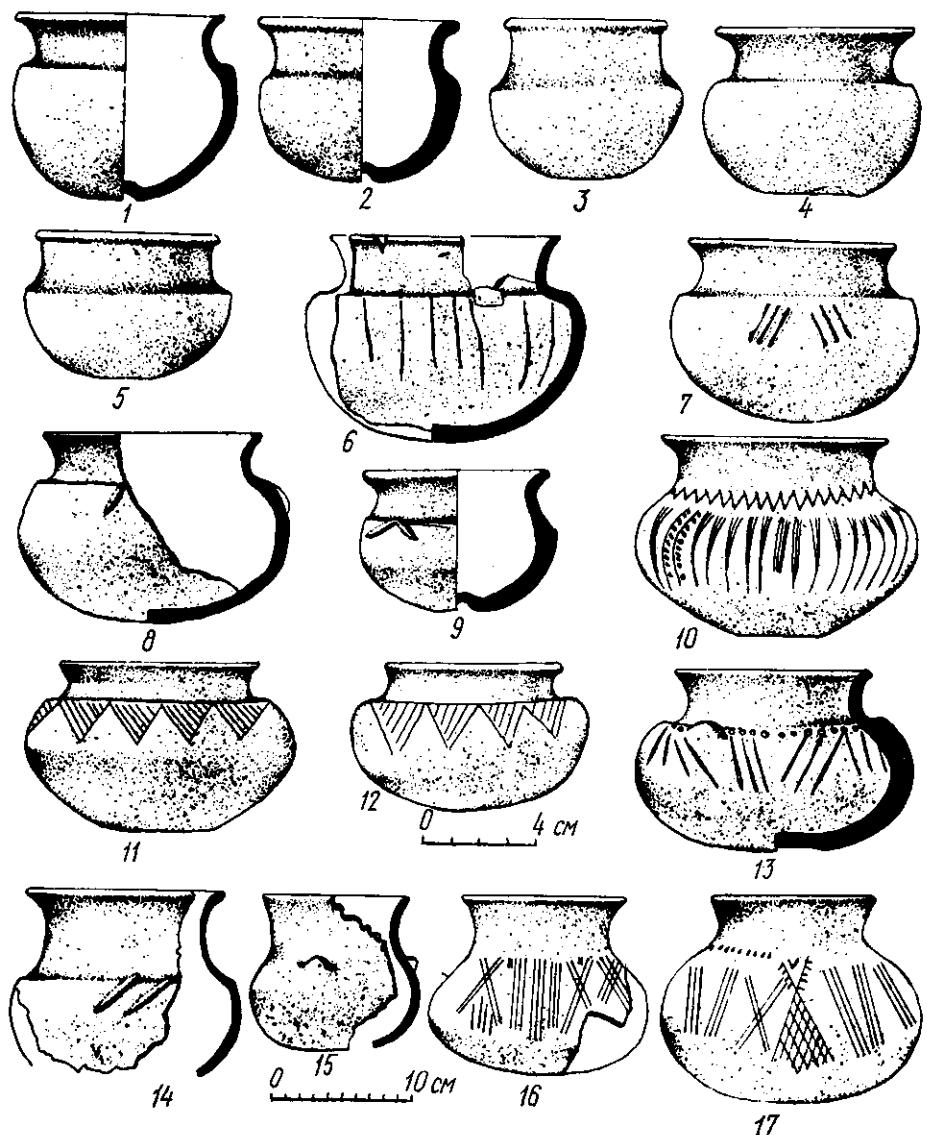

Рис. 13. Кубки з могильників: 1 — Черкес-Кермен, комплекс «Є»; 2, 4, 9, 11 — Дружне-1; 10 — Дружне-2; 17 — курган 14 Сімферопольського відсочовища та поселень: 3, 5, 14, 15 — Кизил-Коба; 6—8, 13 — Карагач (1 — за О. М. Лесковим, 12—16, 17 — за Х. І. Кріц.).

ріанта 3-го типу (рис. 2, 1, 2) і 1-го варіанта 4-го типу (рис. 2, 3, 4, 6) представлені на поселеннях першого етапу, горщики 1-го, 2-го типів та сковорідки з низькими бортиками (рис. 1, 1—4; 3, 15—18) репрезентовані невеликою кількістю знахідок тільки на найбільш ранніх з них. Горщики 5-го, 6-го типів, а також фрагменти горщиків з наколами, нігтьовими вдавленнями або гладким валиком на шийці та насічками на вінцях (рис. 3, 1—7) походять з поселень другого етапу та з шару поселення Дружне-1, який містив матеріали кінця першого етапу та VI ст. до н. е., що стратиграфічно не розділяються. У групі столового посуду тільки для пам'яток першого етапу характерні корчаги 1-го типу (рис. 4), грушоподібні корчажки (рис. 6, 4—7), лощені горщико-подібні посудини 1-го та 2-го варіантів (рис. 7, 1—5, 7, 8), кухлеподібні черпаки 1-го та 2-го варіантів (рис. 10, 3—7, 9, 11), кубки 1-го варіанта 1-го типу (рис. 12, 1, 2, 5), кубки з циліндричною шийкою 3-го типу (рис. 13, 14, 15) та чащі (рис. 14, 2, 4), тільки для пам'яток

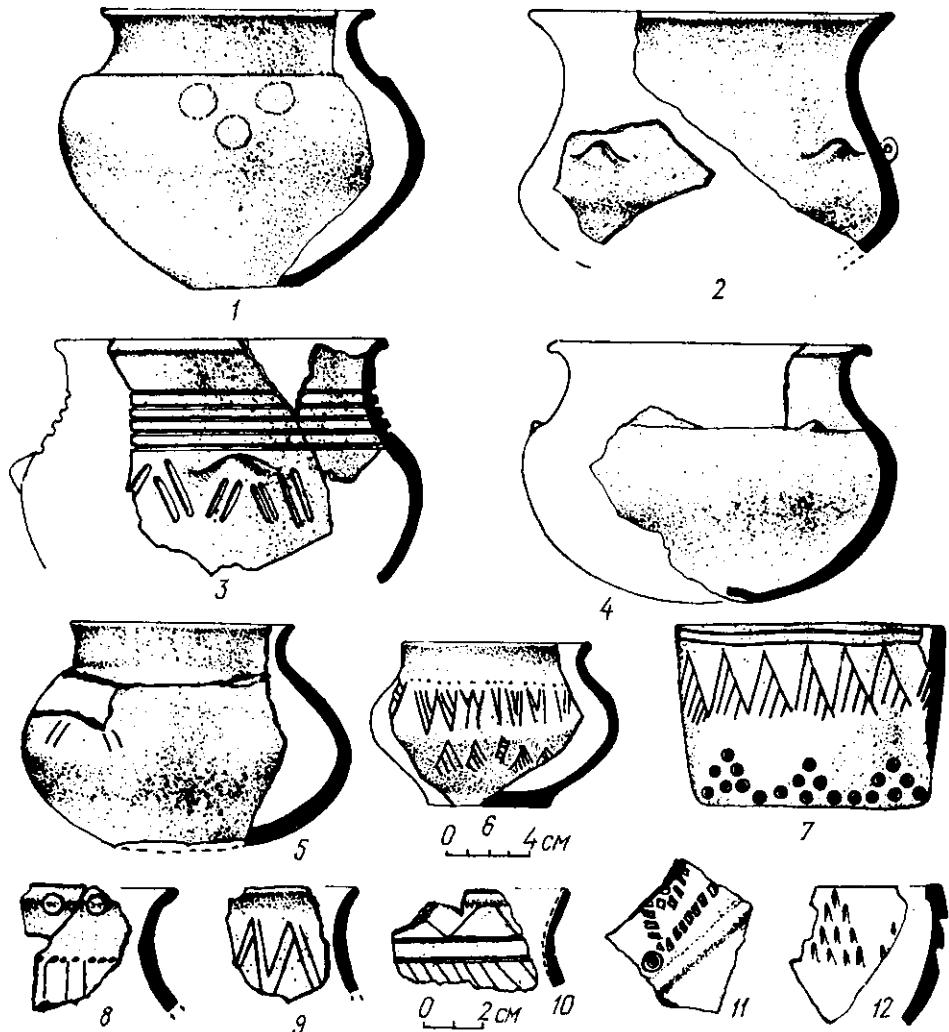

Рис. 14. Столовий лощений посуд з поселень: 1 — Уч-Баш; 2, 7, 11, 12 — Кизил-Коба; 3, 4 — Дружне-І; 5 — Ашлама-Дере; 6 — Сахарна Голівка та могильника 8—10 — Капак-Таш (1, 5, 6 — за Х. І. Кріс).

другого етапу — чащі 2-го типу (рис. 9, 10—18), кубки 3-го варіанта 2-го типу і 2-го варіанта 3-го типу (рис. 13, 11—13, 16, 17). Інші типи посуду побутували протягом усього періоду, який розглядається.

На початку першого етапу більшість кухонних горщиків (крім виділених у 2-й варіант 4-го типу) мають на плічках гладкий кружок або, рідше, різьблену лінію, яка його заміняє; знахідки горщиків з розчленованим валиком поодинокі. На кінець першого етапу кількість горщиків з валиком помітно зменшується, на ранніх поселеннях другого етапу вони зустрічаються спорадично і потім зникають, поряд з цим з'являються горщики з нескладним орнаментом.

Столовий посуд першого етапу здебільшого має рельєфний орнамент у вигляді коротких кружків або їх груп, овальних, підтрикутних, Т-подібних, соскоподібних та інших наліплень, розташованих на плічках, різного роду ручок-упорів (іноді з вертикальними або горизонтальними наскрізними отворами). Столовий посуд другого етапу звичайно має різьблений геометричний орнамент. На корчагах, за винятком найбільш пізніх, різьблений орнамент обов'язково поєднується з рельєфним, на кубках таке поєднання спостерігається часто, на мис-

ках — зрідка; для останніх геометричний орнамент не характерний. Найпростіші елементи різьбленого орнаменту — заглиблення у вигляді крапок та ліній. Закриті посудини мають ряди крапок, розташованих на плічках, відкриті — під вінцями, від них опущені групи нахиленіх ліній, що утворюють кути; іноді крапки розташовуються між лініями паралельно до останніх, внутрішнє поле кутів часто заштриховане. Для нанесення орнаменту поряд з вістрям використовувався великоузбачтій гребінець. Протягом другого етапу ускладнюються орнаментальні мотиви, вводяться нові елементи у вигляді «драбинок», ромбів, косих хрестів та ін., орнаментальне поле обмежується зверху двома — трьома рядами крапок, різьблених ліній або однією ламаною лінією (зигзаг). Розширяється зона орнаменту, який, крім плічок, нерідко вкриває також нижню половину посудини та шийку. Очевидно, наприкінці другого етапу набуває поширення орнамент, виконаний дрібнозубчастим гребінцем¹¹. Кераміка, прикрашена канелюрами, зустрічається рідко як на пам'ятках першого, так і другого етапів.

В цілому ліпний посуд VIII — першої половини V ст. до н. е. з передгірського та гірського Криму являє собою сталий культурний комплекс. Зміна його складу, а також самих керамічних форм відбувається за рахунок поступової втрати архаїчних елементів та формування або запозичення нових. Генетичний зв'язок з керамікою доби пізньої бронзи найбільш виразно виявляють матеріали ранніх поселень, для кухонного посуду яких характерні аналогічні або типологічно близькі білозерським горщики перших чотирьох типів, друшляки, сковороди та жаровні. На білозерських пам'ятках Криму та Північно-Західного Причорномор'я знаходять паралелі миски 1-го типу, кухлеподібні черпаки, кубки 1-го варіанта 1-го типу, грушоподібні корчажки, деякі лощені горщикоподібні посудини, а також корчаги¹². Від пізньозорубної доби успадковано в незмінному вигляді рельєфний орнамент. Проте всі ці типи посуду на кизил-кобинських поселеннях репрезентовані в іншому, ніж на білозерських, співвідношенні, а найбільш архаїчні з них виходять з ужитку вже наприкінці першого етапу.

Паралелі в синхронних культурах обмежуються типологічною подібністю окремих форм (кубки, черпаки, корчаги, миски), при цьому не завжди зрозуміло, з якого часу беруть свій початок ті чи інші елементи спільноті¹³. Нетиповою для місцевої кераміки є чашоподібна посудина, оздоблена канелюрами з шару поселення Дружне I (рис. 14, 3), кубкоподібні посудини з двома петлеподібними ручками з Уч-Баша (рис. 10, 1, 2), а також орнамент на чащі з Кизил-Коби у вигляді звернених до вінець трикутників, утворених овальними вдавленнями, що нагадують відбитки зерен (рис. 14, 12). Безперечними предметами імпорту є фрагментована банка та уламок стінки жовтолощеної посудини з Кизил-Коби (рис. 14, 7, 11) — зубчастий чекан та кольчастий штамп, використані при їх орнаментації, чужі кизил-кобинській культурі, але найбільш характерні для пам'яток типу Сахарна-Солончени та пізньочорноліськожаботинських, де вони виходять з ужитку не пізніше середини VII ст. до н. е.¹⁴

¹¹ Дащевская О. Д. О таврской керамике с гребенчатым орнаментом // СА.— 1963.— № 4.— С. 205—210.

¹² Лесков А. М. Кировское поселение // ДВК.— К., 1970.— С. 17.— Рис. 9, 1, 7.— С. 25.— Рис. 16, 3; Колотухин В. А. Обследование памятников предскифского и раннескифского времени в Крыму // СА.— 1982.— № 1.— С. 106.— Рис. 2, 10, 11, 13.— С. 107.— Рис. 3, 2, 6, 16—18; Ванчугов В. П., Черняков И. Т. Северо-Западное Причерноморье на рубеже эпох бронзы и железа // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья.— К., 1984.— С. 12.— Рис. 2, 6, 11—14, 18, 20, 23.

¹³ Мелюкова А. И. Памятники скифского времени Лесостепного Среднего Поднестровья // МИА.— 1958.— № 64.— С. 62.— Рис. 16, 3.— С. 68.— Рис. 20, 1, 2.— С. 72.— Рис. 23, 3; Смирнова Г. И. Материальная культура Григоровского городища // АСГЭ.— 1983.— Вып. 23.— С. 64.— Рис. 3, 11; Тереножкин А. И. Пред斯基фский период на днепровском Правобережье.— К., 1961.— С. 61.— Рис. 35, 1.

¹⁴ Смирнова Г. И. Основы хронологии предскифских памятников юго-запада СССР // СА.— 1985.— № 4.— С. 43; Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин.— К., 1975.— С. 121.

Поширення різьбленого орнаменту на кизил-кобинському посуді не супроводжувалося зміною керамічного комплексу або запозиченням нових форм, генетично не пов'язаних з ранніми. Разом з тим еволюція кизил-кобинської орнаментації ніби повторює еволюцію орнаменту на кераміці Лісостепового Подніпров'я, проте з хронологічним розривом у 50—100 років. Так, за рядом ознак (простотою геометричних композицій, поєднанням рельєфного та різьбленого орнаментів, розміщенням останнього біля основи шийки та на плічках, відсутністю обмеженого нижньою лінією поясу) місцевий лощений посуд другої половини VII—початку VI ст. до н. е. подібний до ранньочорноліського. Розширення орнаментального поля на кизил-кобинських посудинах VI і особливо V ст. до н. е., ускладнення орнаменту, поява нових елементів та композицій у вигляді кутів, звернених вершинами вбік, штрихування трикутників косою клітинкою, «щіточкою», позначення їх вершин крапками та колами характерне також для пізньочорноліської та жаботинської кераміки¹⁵. Однак ця подібність проявляється лише в загальних рисах. Пізньочорнолісько-жаботинський орнамент відрізняється пишністю та складністю, а також, як уже відзначалося, широким застосуванням зубчастого чекана та дрібнофігурних штампів.

Таким чином, ліпний посуд VIII — першої половини V ст. до н. е. з передгірського та гірського Криму свідчить, з одного боку, про сталість місцевих культурних традицій, започаткування яких сягає доби пізньої бронзи, з другого — поряд з кістяними вістрями до стріл та післяміями «кіммерійського» типу, а також скіфськими предметами зброї та кінської зброй¹⁶, — про наявність регулярних контактів із зовнішнім світом протягом усього періоду, що розглядається.

На закінчення вважаємо за необхідне зупинитись на німфейській ліпній кераміці.

В. М. Скуднова, атрибууючи її як скіфську, спиралась виключно на писемні свідчення, згідно яких Керченський півострів не входив до зони помешкання таврських племен. Разом з тим вона відзначала, що лощений посуд «дуже близький» до кизил-кобинського, а кухонний відрізняється від останнього лише відсутністю горщиків з рельєфним валиком¹⁷. О. М. Лесков на підставі порівняльного аналізу дійшов висновку, що основний керамічний комплекс з Німфею аналогічний будь-якому керамічному комплексу з таврського поселення VI—V ст. до н. е. Паралельно він виділив три банкоподібні посудини та фрагменти кухонних горщиків, прикрашені насічками та пальцевими вдавленнями. Перші, разом з крем'яним вкладишем від серпа та уламками крем'яних знарядь дослідник пов'язав із зрубною культурою, інші розглядав як результат проникнення скіфських керамічних форм у таврське середовище, вказуючи на знахідки аналогічних горщиків на кизил-кобинських поселеннях передгір'їв¹⁸.

З точки зору В. М. Скуднової останнім часом солідаризується Е. В. Яковенко. Не наводячи жодних нових аргументів, вона акцентує увагу на кухонних горщиках. Оскільки їх скіфська належність не викликає сумніву, а набір столового посуду з господарських ям становить з ними єдиний комплекс, то, значить, і столовий посуд є скіфським. Крім того, появу лощеного посуду з різьбленим геометричним орнаментом у таврів дослідниця пов'язує з впливом скіфського населення Керченського півострова. На жаль, Е. В. Яковенко не вдається до розгляду аргументації О. М. Лескова, а відзначає лише, що висновки

¹⁵ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин.—К., 1975.—С. 121.

¹⁶ Лесков А. М. Горный Крым в первом тысячелетии до нашей эры.—С. 21.—Рис. 2, 2—6, 9; 34; Крис Х. И. Кизил-кобинская культура и тавры.—С. 112 сл.—Табл. 32—44; Колотухин В. А. Обследование памятников ...—С. 111.—Рис. 7, 1—5; Колотухин В. А. К. вопросу о таврах и кизил-кобинской культуре // СА.—1985.—№ 2.—С. 38.—Рис. 4, 1—30.

¹⁷ Скуднова В. М. Скифские памятники из Нимфея.—С. 315.

¹⁸ Лесков А. М. Об остатках таврской культуры ...—С. 261, 262.

останнього відповідали тодішньому стану вивчення археологічного джерела¹⁹.

Кухонні горщики, аналогічні або типологічно близькі німфейським, репрезентовані в шарах античних городищ та селищ VI—V ст. до н. е. Північно-Західного та Західного Причорномор'я, де вони супроводжуються гето-фракійським посудом, а в Ольвії та на прилеглій до неї території, крім того, лощеним посудом з геометричним орнаментом²⁰. У ранньоскіфських похованнях Степового Причорномор'я ліпна кераміка зустрічається рідко²¹, при цьому, як і в античних центрах, вона не являє собою єдиного культурного комплексу; як вважає А. І. Мелюкова, в VI ст. до н. е. кочові скіфи користувалися посудом, виготовленим осілим населенням²². Керамічний посуд Степової Скіфії формується тільки у V ст. до н. е.²³ Скіфська атрибутація німфейської ліпної кераміки, що датується першою половиною VI ст. до н. е.²⁴, глибоко суперечить викладеним фактам та висновкам, які базуються на аналізі всього, в тому числі найновішого, матеріалу Північнопричорноморського регіону. Якщо прийняти тезу Е. В. Яковенко, то Керченський півострів слід визнати центром формування скіфського керамічного комплексу, а німфейський посуд — еталоном останнього. Однак ні те, ні друге не відповідає дійсності. Набір ліпного посуду з господарських ям Німфею знаходить повну відповідність виключно на синхронних поселеннях кизил-кобинської культури, де не пізніше VII або початку VI ст. до н. е. набувають поширення горщики, характерні для пам'яток VI—V ст. до н. е. всього Степового Причорномор'я, які в V—IV ст. до н. е. увійшли до складу власне скіфського керамічного комплексу.

B. A. Колотухин

КИЗИЛ-КОБИНСКАЯ ПОСУДА VIII — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ V В. ДО Н. Э.

В статье дается классификация и типология лепной посуды из предгорного и горного Крыма VIII — первой половины V в. до н. э., которая подразделяется на две группы — кухонную и столовую. Кухонная посуда представлена горшками, сковородами, дуршлагами. В группе столовой выделяется 8 категорий: корчаги, грушевидные корчажки, сосуды в форме горшков, о столовом назначении которых свидетельствует характер орнаментации и тщательное лощение, миски, чашки, чаши, кружковидные и кубковидные черпаки и кубки. В целом рассматриваемая посуда представляет собой единый устойчивый комплекс. Именно в горном и предгорном Крыму не позднее VII или начала VI вв. до н. э. получает распространение посуда, которая в VI—V вв. до н. э. становится характерной для всего Степного Причерноморья, а в V—VI вв. до н. э. входит в состав собственно скіфского керамического комплекса.

¹⁹ Яковенко Е. В. Ліпна кераміка VI—V ст. до н. е. з Німфея.— С. 36, 38, 41; Яковенко Е. В. Об этнокультурной принадлежности населения хоры Боспора Киммерийского // Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации. Материалы II Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья. Цхалтubo, 1979.— Тбилиси, 1981.— С. 254.

²⁰ Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир.— М., 1979.— С. 138.— Рис. 39; Марченко К. К. Лепная керамика Березани и Ольвии второй половины VII—VI вв. до н. э. // Художественная культура и археология античного мира.— М., 1976.— С. 66.— Табл. 8; Марченко К. К., Доманский Я. В. Комплекс вещественных находок на античном поселении Старая Богдановка 2 // АСГЭ.— 1983.— Вып. 24.— С. 158.— Рис. 1; Гаврилюк Н. А., Отрещко В. М. Лепная керамика археического поселения Большая Черноморка II // ДСС.— К., 1982.— С. 85.— Рис. 5.

²¹ Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 90.

²² Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации.— С. 187.

²³ Гаврилюк Н. А. Керамика степной Скифии: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— К., 1981.— С. 15.

²⁴ Скуднова В. М. Скифские памятники из Нимфея.— С. 311.

KIZIL-KOBINSKAYA MODELLED DISHES OF THE 8TH-FIRST HALF
OF THE 5TH CENTURY B.C.

Classification and typology of the modelled dishes from the foothill and mountainous Crimea of the 8th—first half of the 5th century B.C. which is subdivided in two groups—kitchen and table—are reported. The kitchen dishes are presented by pots, frying pans, colanders. There are 8 categories of table dishes: large earthenware pots, pyriform little earthenware pots, pot-shape vessels whose purpose may be traced by the character of ornamentation and thorough polishing, basins, cups, bowls, mug- and goblet-like scoops and goblets. On the whole the dishes under study present a united stable complex.

It is exactly the mountainous and foothill Crimea where not later than in the 7th or in early 6th cent. B.C. the dishes were widely used that became typical of the whole steppe Black Sea territory in the 6th-5th cent. B.C. and constituted the Scythian ceramic complex proper in the 5th-6th cent. B.C.

Одержано 14.05.88

Північне та Східне Причорномор'я в VI—I ст. до н. е.

[з історії торговельних відносин]

© Г. Р. Цецхладзе

У статті на основі вивчення всіх категорій археологічних і писемних джерел простежуються торговельні відносини між Північним і Східним Понтом.

Торговельно-економічні зв'язки між Північним та Східним регіонами Понта зародилися ще до колонізації греками Причорномор'я. Археологічні матеріали свідчать про існування міжплемінних зв'язків між Колхідою та Північним Причорномор'ям ще з II—I тисячоліть до н. е. Це насамперед римські знахідки колхідських бронзових сокир та браслета зі змійними голівками на кінцях, предмети, знайдені у Західній Грузії (бронзовий шестигранний кельт тощо), місце виготовлення яких локалізується на території Дніпровського Правобережжя. Однак на основі окремих знахідок не можна стверджувати існування будь-яких регулярних економічних відносин. Це був міжплемінний обмін, але, як зазначав А. А. Іессен, уже з використанням каботажних морських шляхів¹.

Регулярні торговельні взаємини Колхіди з північним регіоном Понта спостерігаються з середини VI—V ст. до н. е., коли Східне Причорномор'я включилося в орбіту грецької торгівлі.

У класичну добу торговельні зв'язки простежуються переважно між Пічвнарським городищем та містами Боспору (Пантікапей, Німфей, Фанагорія, Германасса). Колхідський імпорт у містах Боспору представлений керамічною тарою — піфосами. Так, в Пантікапеї у шарах VI—V ст.² до н. е. виявлено фрагменти 14 таких посудин, чимало їх уламків VI—IV ст. до н. е. відомі з Німфею та Германасси. Колхідська

¹ Гамбашидзе О. С. Тхморский клад.— Тбилиси, 1963.— С. 64—70 (на груз. яз.); Авалишвили Г. Б. Межплеменные связи Южной Грузии с Горным Крымом в I пол. I тыс. до н. э. // Труды Тбилисского госуниверситета.— 1972.— № 134(143).— С. 144; Кругликова И. Т. Разведка в Старо-Крымском районе // КСИИМК.— 1959.— Вып. 74.— С. 67; Лесков А. М. Горный Крым в I тыс. до н. э.— К., 1965.— С. 107; Иессен А. А. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— Л., 1947.— С. 31, 32.

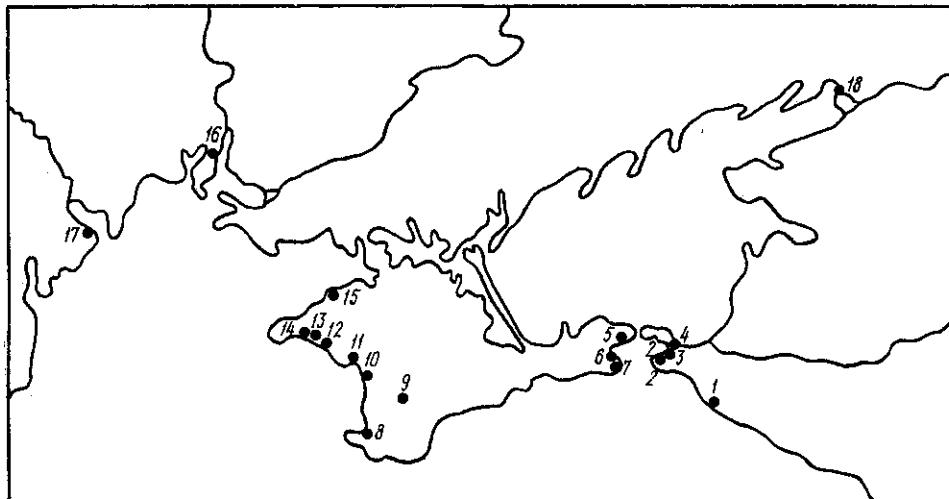

Рис. 1. Карта поширення колхідського імпорту в Північному Причорномор'ї:
1 — Горгіппія, 2 — Гермонасса, 3 — Фанагорія, 4 — Келіс, 5 — Мірмекій, 6 —
Пантікалеї, 7 — Кітей, 8 — Херсонес, 9 — Неаполь Скіфський, 10 — Карап-То-
бі, 11 — Чайка і околиці м. Євпаторія, 12 — Новоросійсько-Донузлавське, 13 — Бі-
ляус, 14 — Кульчукське, 15 — Масліни, 16 — Ольвія, 17 — Тіпа, 18 — Єлизаветинське.

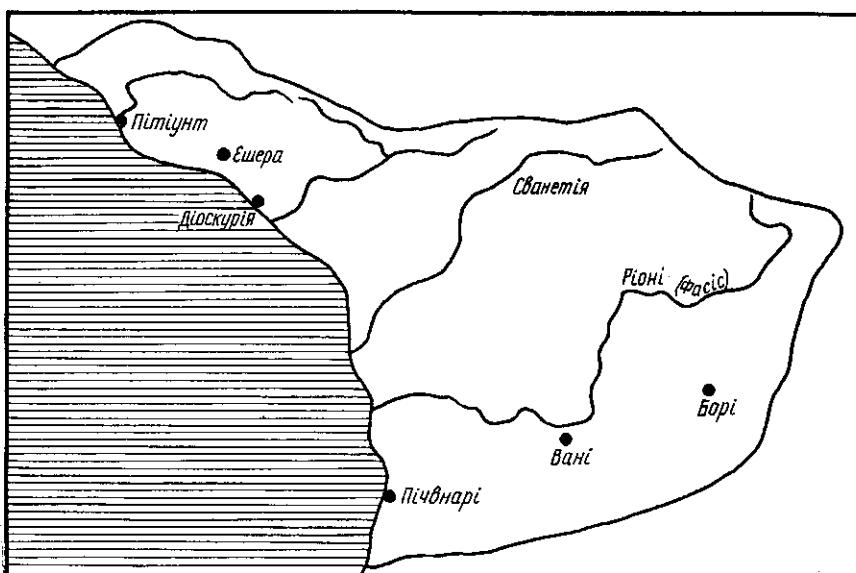

Рис. 2. Карта поширення північнопричорноморського імпорту
в Колхіді.

керамічна тара трапляється не лише в містах, а й у сільських поселеннях Боспору². Зазначимо, до речі, що деякі автори помилково визнають фрагменти колхідських амфор, як блюда (рис. 1)³.

Оскільки торгівля є двостороннім процесом, то, в свою чергу, на території давньої Колхіди виявлено північнопричорноморський імпорт, представлений столовим посудом, керамічною тарою, прикрасами та предметами туалету (рис. 2). Столовий посуд класичного періоду не-

² Зеест И. Б., Марченко И. Д. Типы толстостенной керамики из Пантикалея // МИА. — 1962. — № 103. — С. 154, 155; Скуднова В. М. Находки колхидских монет и лифосов в Нимфеи // ВДИ. — 1952. — № 2. — С. 238—242; Зеест И. Б. Раскопки Гермонассы // КСИИМК. — 1955. — Вып. 58. — С. 116, 117; Кругликова И. Т. Торговля в сельских поселениях Боспора // КСИА АН СССР. — 1972. — Вып. 130. — С. 26—28.

³ Блаватский В. Д. Отчет о раскопках Пантикалея в 1945—1949, 1952 и 1953 гг. // МИА. — 1962. — № 103. — С. 12. — Рис. 5; Зеест И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч. — С. 155; Зеест И. Б. Указ. соч. — С. 116.

численний — переважно це фанагорійські глиняні посудини IV ст. до н. е. з грецького некрополя в Пічвнарі⁴. Відома лише одна ніжка пантікапейської амфори V ст. до н. е. з Пічвнарського городища⁵.

Серед прикрас особливу увагу привертає бронзовий браслет з круглого дроту з потовщеними кінцями конічної форми, прикрашений гвинтовою нарізкою та скісними хрестиками з некрополя Гуадиху другої половини VI ст. до н. е.⁶ Він є повною аналогією боспорським виробам і не характерний для колхідської культури⁷.

Привертують увагу і боспорські спіралеподібні підвіски, відомі на Пічвнарському грецькому некрополі з V ст. до н. е. Серед предметів туалету відзначимо ольвійські прості дископодібні бронзові люстерки з грецького некрополя V ст. до н. е. в Пічвнарі та ольвійський лекіф IV ст. до н. е. з цієї ж пам'ятки⁸.

Цікаві матеріали дають нумізматичні знахідки. У Німфеї виявлено дві колхідські монети так звані «колхідки», що представляють найпоширеніший тип таких монет і датуються нині другою половиною V ст. до н. е. Статер колхідського карбування V ст. до н. е. відомий із Гермонасси. Знахідки «колхідок» у містах Боспору є унікальними, оскільки колхідські монети призначалися для внутрішнього обігу і не використовувалися за межами земель давніх колхів⁹.

У Східному Причорномор'ї північнопричорноморські монети трапляються в усіх регіонах Колхіди. Найраніші з них — срібні монети Пантікапея 30—20 рр. V ст. до н. е. та діобол Німфея останньої чверті V ст. до н. е. знайдено на Пічвнарському грецькому некрополі. Золоту монету Пантікапея V ст. до н. е. виявлено поблизу цього ж городища¹⁰.

Для IV ст. до н. е. відомі дві пантікапейські монети — одна мідна з Цихисძірі (370—340 рр. до н. е.), інша — з с. Борі. Крім монет Боспорських міст, в Сухумській фортеці знайдено діхалк Херсонеса (364—350 рр. до н. е.)¹¹.

Починаючи з елліністичної доби торговельні зв'язки між північним та східним регіонами розширяються, стають більш тісними і регулярними. У цей період продовжують надходити колхідські піфоси до Пантікапею, Німфею і Гермонасса¹². Фрагменти їх виявлено також у Мірмекії в шарах IV—III ст. до н. е., а в одному з приміщень цього міста III ст. до н. е., що належало рибозасольному господарству, знайдено майже цілий піфос. Ціла посудина II ст. до н. е. збереглася в розвалинах так званої заміської вілли поблизу Мірмекія¹³.

У містах Північного Причорномор'я повсюди трапляються не лише колхідські піфоси, але й амфори з так званої коричневої глини, дато-

⁴ Кахидзе А. Ю. Итоги полевых исследований Пичвнарского греческого некрополя IV в. до н. э. за 1976 г. // ПЮЗГ.—Тбилиси, 1979.—Вып. 8.—С. 51, 52 (на груз. яз.); Кахидзе А. Ю. Древнегреческий могильник Пичвнари // СА.—1979.—№ 1.—С. 178, 179.

⁵ Кахидзе А. Ю. Керамическая тара из Пичвнарского городища античного времени // ПЮЗГ.—Тбилиси, 1971.—Вып. 2.—С. 54 (на груз. яз.).

⁶ Трапиш М. М. Некрополь Гуадиху // Труды.—Сухуми, 1969.—Т. 2.—С. 41.

⁷ Гайдукевич В. Ф. Некрополи Боспорских городов // МИА.—1959.—№ 69.—С. 158, 163—166.—Рис. 2, 2.

⁸ Кахидзе А. Ю. Торгово-экономические связи Пичвнари с античными центрами Северного Причерноморья // Проблемы исследования Ольвии: Тезисы докладов и сообщений семинара.—Парутино, 1987.—С. 35; Кахидзе А. Ю. Древнегреческий могильник Пичвнари ...—С. 180; Скуднова В. М. Указ. соч.—С. 238—242.

⁹ Болтунова А. И. Колхида // ВДИ.—1973.—№ 4.—С. 94; Дундуа Г. Ф. Нумизматика античной Грузии.—Тбилиси, 1987.—С. 16.

¹⁰ Кахидзе А. Ю. Привозные монеты из могильника Пичвнари // ВДИ.—1974.—№ 3.—С. 90, 91.

¹¹ Лордкипанидзе Г. А. Колхида в VI—II вв. до н. э.—Тбилиси, 1978.—С. 116; Капанадзе Д. Г. К вопросу об экономических связях Северного и Восточного Причерноморья в античную эпоху по нумизматическим данным // ПИСПАЭ.—М., 1959.—С. 143, 144; Шамба С. М. О чем говорят монеты.—Сухуми, 1982.—С. 19, 20.

¹² Зеест И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч.—С. 154; Скуднова В. М. Указ. соч.—С. 238—242; Зеест И. Б. Указ. соч.—С. 117.

¹³ Гайдукевич В. Ф. Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг. // МИА.—1952.—№ 25.—С. 208—209; Лордкипанидзе Г. А. К истории древней Колхиды.—Тбилиси, 1970.—С. 94.—Прим. 5.

вані кінцем IV ст. до н. е. Питання про місце їх виготовлення донедавна лишалось дискусійним. І. Б. Зеест пов'язувала їх з Південним Причорномор'ям¹⁴, Ю. Г. Виноградов і Н. А. Онайко — вважали їх продукцією Гераклеї¹⁵. Б. Ю. Міхлін справедливо виділив кілька типів коричневоглинняних амфор. Перші два з них він відніс до центрів Південного Причорномор'я, а третій — до Колхіди¹⁶. Грузинські археологи довели колхідське походження цих амфор (третій тип за Б. Ю. Міхліним). Р. В. Путурідзе та А. Ю. Кахідзе дослідили загальну лінію розвитку колхідських амфор і дали загальну їх класифікацію¹⁷.

Колхідські амфори елліністичного періоду у містах Боспору зустрічаються всюди. Найраніші вироби відомі з Єлизаветівського городища на Нижньому Дону. Вони датуються останньою чвертю IV ст. до н. е.¹⁸ і за кількістю посідають третє місце серед амфор цього емпорію Боспору.

Фрагменти колхідських амфор і цілі посудини відомі із розкопок Кепі, Горгіппії, Кітей¹⁹. Лише в одній ямі в Горгіппії виявлено фрагменти шести колхідських амфор III—II ст. до н. е.

Колхідські амфори відомі і в інших центрах Північного Причорномор'я. Так, в Ольвії з шару II ст. до н. е. піднято нечисленні ніжки та ручки цих амфор²⁰, а в Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї зберігається ціла посудина, місце знахідки якої невідоме²¹. Є цікаві матеріали з Херсонеса та його хори. Найраніші ніжки колхідських амфор, знайдені в місті, його найближчі хори (Гераклейський півострів) та поселенні Маслини, датуються кінцем IV—III ст. до н. е. Всього виявлено п'ять знахідок. III ст. до н. е. датуються чотири ніжки і один тулуб; одне горло — кінцем III—II ст. до н. е.; чотири горла — II ст. до н. е. Чотири горла, чотири ніжки та вісім денець датовані I ст. до н. е. — I ст. н. е. На найближчій хорі Херсонеса виявлено і фрагменти колхідських піфосів III ст. до н. е.²² (рис. 3; 4).

З поселень Північно-Західного Криму (Чайка та його околиці, Південно-Донузлавське городище, Беляус, Кульчукське городище, Кара-Тобе) відомо понад 300 фрагментів колхідських амфор (ніжки, горла, вінця, ручки). Найранішу амфору (майже цілу) виявлено в некрополі городища Чайка поблизу с. Заозерне на околиці м. Євпаторія. Вона походить з кургану 32 і за супроводжуючими матеріалами (фасоська амфора, херсонеська амфора з тавром астинома Кратона) і аналогіями з Ванського городища датується останньою третиною IV ст. до н. е.²³

¹⁴ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— № 83.— С. 108.

¹⁵ Виноградов Ю. Г., Онайко Н. А. Об экономических связях Гераклена Понтийской с Северным и Северо-Восточным Причерноморьем в эллинистическое и римское время // СА.— 1975.— № 1.— С. 88.

¹⁶ Міхлін Б. Ю. Амфоры «коричневой» глины из Северо-Западного Крыма // СА.— 1974.— № 2.— С. 61—64.

¹⁷ Лордкапанідзе О. Д. Античный мир и древняя Колхида.— Тбіліси, 1966.— С. 138—140; Путурідзе Р. В. Колхидские амфоры из Вани // КСИА АН ССР.— 1977.— Вип. 151.— С. 69; Путурідзе Р. В. Колхидские амфоры эллинистического и позднеантичного времени // Тезисы докладов, посвященных итогам полевых археологических исследований в 1970 г. в СССР.— Тбіліси, 1971.— С. 197; Кахідзе А. Ю. Керамическая тара ... — С. 56—61.

¹⁸ Брашинский И. Б. Заметки о торговле Елизаветовского поселения на Дону // КСИА АН ССР.— 1976.— Вып. 145.— С. 70, 71; Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону.— Л., 1980.— С. 32.

¹⁹ Сорокина И. Т. Раскопки некрополя в Кепах в 1959—1960 гг. // КСИА АН ССР.— 1962.— Вып. 91.— С. 104; Алексеева Е. М. К изучению сельских поселений вокруг Горгиппии // Горгиппия.— Краснодар, 1980.— Вып. 1.— С. 34; Зу́ков Ю. В. Позднеэллинистический керамический комплекс из Горгиппии // КСИА АН ССР.— 1987.— Вып. 191.— С. 71—73; Молев Е. А. Боспорське місто Кітей IV—III ст. до н. е. (за матеріалами розкопок 1970—1981 рр.) // Археологія.— 1986.— Вип. 54.— С. 41.

²⁰ Леіпунская Н. А. Заметки о некоторых группах амфор из Ольвии // Северное Причерноморье.— К., 1984.— С. 115, 116.

²¹ Кахідзе А. Ю. Города Причерноморья Грузии в античную эпоху.— Тбіліси, 1971.— С. 115 (на груз. яз.).

²² Созник В. В., Цецхладзе Г. Р. Колхидские амфоры эллинистического периода в Херсонесе // НА ХГІАЗ.— Дело № 2680.— 12 л.

²³ Путурідзе Р. В. Колхидские амфоры из Вани ... — С. 68.

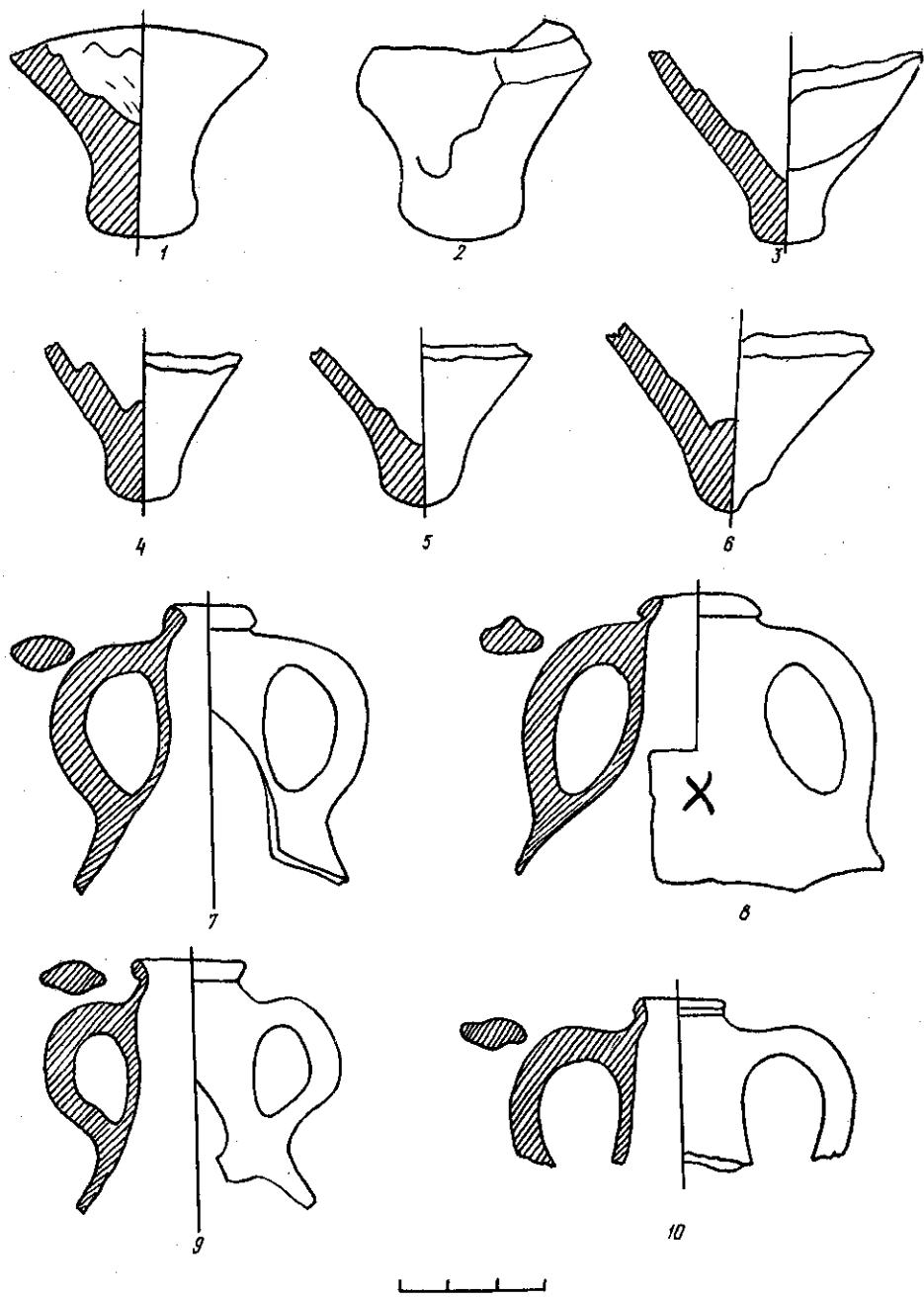

Рис. 3. Колхідські амфори із Херсонеса і хори (1—10).

Слід зазначити, що колхідський імпорт амфор до поселень Північно-Західного Криму не припинився і після захоплення скіфами (скіфський шар Чайки, Беляус та ін.). Навпаки, він збільшився. Так, у скіфському шарі городища Чайка коричневоглиняні амфори становлять близько 5% і посідають третє місце після керамічної тари Херсонеса та Сінопи²⁴. Колхідські амфори відомі також на Неаполі Скіфському²⁵.

В елліністичну добу торговельні зв'язки з Північним Причорномор'ям розширяють не лише міста, а й поселення Колхіди. Північно-

²⁴ Внуков С. Ю. Скифские слои городища Чайка // СА.— 1984.— № 2.— С. 62, 63.

²⁵ Высотская Т. Н. Неаполь — столица государства поздних скіфов.— К., 1979.— С. 130.

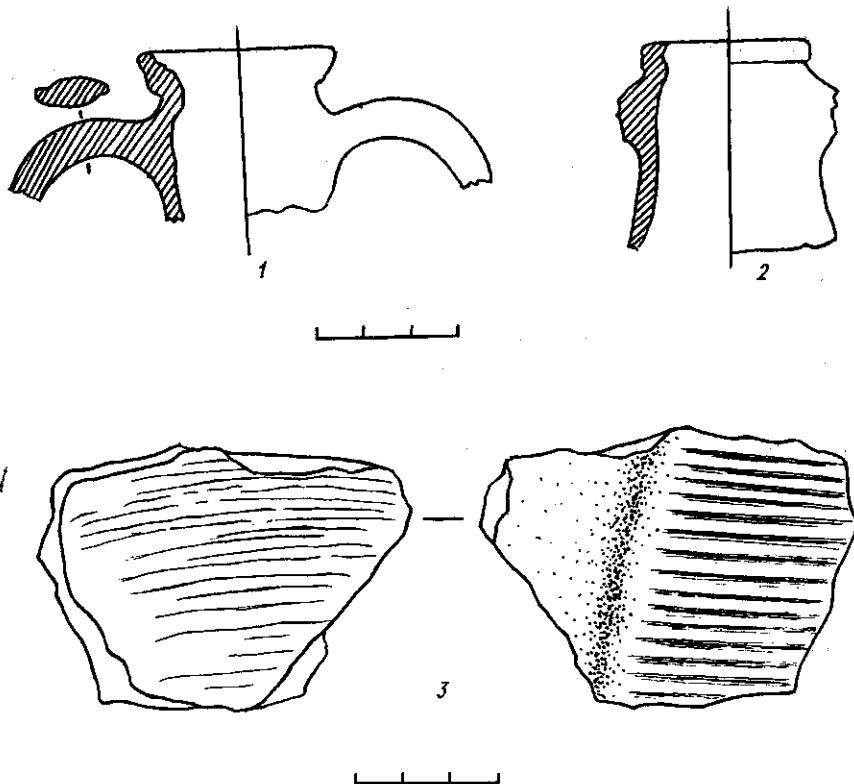

Рис. 4. Колхідський імпорт із Херсонеса: 1, 2 — амфори; 3 — фрагменти піфоса.

причорноморський імпорт представлений столовим посудом та керамічною тарою. Столовий посуд нечисленний і відомий лише з Ванського городища. II ст. до н. е. датуються фрагменти «мегарської» чаші, які є продукцією Боспора. Поодинокі знахідки ольвійського столового посуду датовані кінцем II — початком I ст. до н. е.²⁶

Кількість знахідок пантікапейських амфор збільшується — три ніжки IV—III ст. до н. е. виявлено в Пічвнарі, інші — в Даблагомі і Ешері, відомі ніжки херсонеських амфор й на інших городищах²⁷.

Зростає і кількість північнопричорноморських монет, виявлених у Східному Причорномор'ї, переважно як і в класичний період, пантікапейських. Відомі окремі їх знахідки (5 — Сванетія і Сухумі) та скарб із гірської Колхіди — Сванетії (30 монет). Слід виділити окремо знахідки ольвійських монет — мідної III ст. до н. е. у Сухумській фортеці та достоїнством у 3 драхми II—I ст. до н. е. в с. Борі, а також мідної херсонеської монети II ст. до н. е. (Пітіунт)²⁸.

²⁶ Вани VII: Археологические раскопки (под ред. О. Д. Лордкипанидзе). — Тбилиси, 1983.— С. 132 (на груз. яз.); Маташвили Н. Н. Сероглиняная керамика из Ванского городища // Проблемы исследования Ольвии: Тезисы докладов и сообщений семинара.— Парутино, 1985.— С. 52.

²⁷ Вашикадзе Н. В. Импортная керамическая тара из поселения «Намчедури» // ПИОЗГ.— Тбилиси, 1982.— Вып. II.— С. 92 (на груз. яз.); Вани VII ... — С. 114, 132; Кахидзе А. Ю. Восточное Причерноморье в античную эпоху (VI—I вв. до н. э.): Дис. ... докт. истор. наук.— Батуми, 1979.— С. 324.

²⁸ Шамба С. М. Указ. соч.— С. 21; Чартолани Ш. А., Табуева Н. И. Археологические памятники Сванетии античной эпохи // Тезисы докладов секции археологии античного периода Всесоюзной конференции, посвященной новейшим открытиям в области археологии и 100-летию археологического съезда в Тифлисе.— Тбилиси, 1981.— С. 51; Каланадзе Д. Г. Указ. соч.— С. 143; Дундуа Г. Ф., Дундуа Т. Г. Экономические связи Ольвии с Грузией по нумизматическим данным // Проблемы исследования Ольвии ... — С. 25, 26; Дундуа Г. Ф. Монетное обращение и торгово-экономические связи Бичвинта по нумизматическим данным во II в. до н. э.— IV в. н. э. // Великий Питиунт.— Тбилиси, 1975.— Вып. I.— С. 281 (на груз. яз.).

У період правління Мітрідата VI Євпатора торговельні відносини між Північним і Східним Причорномор'ям посилюються. Про це свідчить значне збільшення імпорту колхідських амфор в містах Боспора в II—I ст. до н. е. і в Херсонесі²⁹. В містах Північного регіону Понта знайдено численні монети Діоскуріади. Ця мідна монета має типове міське карбування. Виникнення карбованих монет відноситься до часу правління Мітрідата VI — кінця II ст. до н. е.³⁰ Поки що єдиний скарб цих монет зафіковано на території Колхіди (околиця Сухумі). Одну монету знайдено неподалік Анкари³¹. Всі інші знахідки походять із Північного Причорномор'я (49 монет)³²: на Боспорі — 14 монет, в Пантікапеї — 5, Тірітаці — 3, Мірмекії, Фанагорії, Німфеї, Кепах, Горгіппії, Кітей — по одній, Патреї — 2, Херсонесі — 28, на північному березі Гераклейського півострова — одну, в Судаці — одну, Ольвії — 5 монет.

Монети Діоскуріади, на думку деяких дослідників, формально виглядали як полісні, а практично призначалися для обслуговування ринків північної частини держави Мітрідата в якості дрібного розмінного номіналу. Інші вчені, наслідуючи А. М. Гілевич, пов'язують численні знахідки мідних міських монет Діоскуріади в містах Північного Причорномор'я з переміщенням частин армії Мітрідата з Колхіди до цих центрів. Не можна погодитися з А. М. Гілевич, що приватні знахідки монет Діоскуріади в Херсонесі навряд чи можна пояснити торговельними зв'язками, оскільки вони не підтверджуються іншими археологічними матеріалами. Знахідки колхідських амфор і піфосів в Херсонесі та його хорі, херсонеських амфор і монет у Східному Причорномор'ї підтверджують існування таких торговельних відносин, завдяки яким ці монети й потрапляли у Північне Причорномор'я. Не виключено, що частину їх привезли загони Мітрідата (серед херсонеських монет Діоскуріади трапляються такі, що не були в обігу), але більшість з них потерті і всі мають різні штампи³³.

Таким чином, розглянуті археологічні матеріали засвідчують регулярні торговельні зносини між Північним і Східним Причорномор'ям з середини VI ст. до н. е. У класичну добу їх підтримують переважно Пічвнарське городище та міста Боспору (Пантікапей, Німфей, Гермонасса, Фанагорія). В даний час спостерігаються також економічні контакти Колхіди з Ольвією, хоч колхідського імпорту в Ольвії не виявлено. Ймовірно, ці стосунки не були постійними.

З елліністичної доби торговельні зв'язки між Колхідою і античними містами Північного Причорномор'я розширяються, залучаючи до партнерства нові міста Боспору (Кепи, Кітей, Мірмекій, Тірітака, Горгіппія), Нижній Дон, Херсонес. Колхідський імпорт потрапляє до Ольвії, скіфських міст та поселень Криму. У цей період торговельні відносини з Північним Причорномор'ям розширяють і міста Колхіди. Крім Пічвнарі, північнопричорноморський імпорт надходить в Ешеру, Пітіунт, в ці зв'язки включаються і міста центральної Колхіди (Вані) та поселення гірської частини країни. Слід зазначити, що за доби еллінізму через Колхіду проходив один з великих торговельно-транзитних шляхів, який пов'язував країни Сходу та Заходу. Це шлях з Індії до Каспійського моря, далі через Закавказзя, по рр. Кура та Фасіс, що до берегів Понту поблизу міста Фасіс, а далі через морські шляхи пов'язував міста Малої Азії і Причорномор'я³⁴. Північнопричорноморські купці, прямуючи в країни Сходу через Колхіду, ймовірно, продавали частину своїх товарів у містах Східного Причорномор'я. На те, що цим шляхом

²⁹ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора ... — С. 108; Созник В. В., Цецхладзе Г. Р. Указ. соч.— 12 л.

³⁰ Голенко К. В. К датировке монет Диоскуриды // НС.— Тбіліси, 1977.— С. 60, 61.

³¹ Дундуа Г. Ф. Нумизматика античной Грузии ... — С. 107.

³² Цецхладзе Г. Р. Монеты Диоскуриды из Херсонеса Таврического // ВДИ.— 1989.— № 4.— С. 91—95.

³³ Там же.— С. 91—95.

³⁴ Лордкапанідзе О. Д. О транзитно-торговом пути из Индии к Черному морю в античную эпоху // Сообщения АН ГССР.— 1957.— Т. 19.— № 3.— С. 377—384.

користувалися північнопричорноморські купці, вказує знахідка ольвійської монети у Східній Грузії, неподалік від Мцхети, що стоїть на згаданому шляху³⁵.

За правління Мітрідата VI Євпатора торговельно-економічні зв'язки між Північним та Східним Причорномор'ям значно змініли. Цьому сприяло підкорення Мітрідатом VI Колхіди на рубежі II—I ст. до н. е.³⁶ Вона стала для царя Понту базою для забезпечення свого флоту небхідними матеріалами, на що вказує Страбон (*Strabo*, XI, 2, 18). Міста Східного Причорномор'я були і продовольчою базою для армії Євпатора³⁷.

Створення Причорноморської держави Мітрідата VI сприяло розширенню торговельно-економічних зв'язків між Колхідою і Боспором. У I ст. до н. е. з Колхіди на Боспор вивозиться багато вина, на що вказують численні фрагменти колхідських амфор саме в шарах I ст. до н. е. Боспор, мабуть, через воєнні операції не міг постачати вино з малоазійських володінь Мітрідата — Чорне море блокувалося римлянами. Слід зазначити, що Махар, правитель Боспора, наприкінці 71 р. до н. е. захопив Колхіду і приєднав її до Боспорського царства³⁸.

Цікавим є питання про статті експорту та імпорту з обох регіонів Понта. Спеціальні джерела повідомляють про наявність у Колхіді багатьох залізорудних родовищ, які відіграли важливу роль у розвитку місцевої металургії³⁹. Залізо було основним продуктом експорту Колхіди для греків, а, можливо, і для Північного Причорномор'я.

Греків у Колхіду вабив також корабельний та будівельний ліс, про наявність якого у Східному Причорномор'ї свідчать писемні джерела (*Ps., Hipp.*, 15; *Strabo*, XI, 2, 17). Страбон повідомляє, що «Країна (Колхіда — Г. Ц.) чудова не лише своїми плодами, але й усім необхідним для кораблебудування. Вона виробляє багато лісу і сплавляє його по ріках. Жителі виготовляють лляне полотно, коноплі, добувають віск і смолу» (*Strabo*, XI, 2, 17).

Разом з лісом для кораблебудування купували віск, смолу⁴⁰. Античні держави Північного Причорномор'я уславилися своїм морським ремеслом; тому їм потрібен був корабельний ліс. Хоч Боспор і мав свою базу (Керченський і Таманський півострови), але через погану якість боспорської деревини і обмежене її використання він змушений був завозити її з інших країн⁴¹. Ймовірно, колхідський ліс направлявся у міста Північного Причорномор'я — для суднобудування та виготовлення меблів.

В. Ф. Гайдукевич вважав, що Боспор завозив з Колхіди і золото⁴², хоч на думку І. Б. Зеест, воно не відігравало суттєвої ролі в господарстві Боспору⁴³. Останніми десятиріччями у похованнях Колхіди виявлено багато золотих предметів, особливо у Вані, навколо якого знайдено і золотий пісок — залишки видобування золота⁴⁴. Страбон також розповідає про багаті золотом колхідські ріки, в яких золото збирали за допомогою овечої шкури (*Strabo*, XI, 2, 19). Ці та інші дані обґрунтують твердження, що у Колхіді видобували цей коштовний метал у великій кількості. За висловом А. Н. Зографа «геологічні розвідки родовищ на Кавказі покажуть... що боспорські правителі могли мати більш реальні джерела золота, ніж Урал та Сибір, про які про-

³⁵ Капанадзе Д. Г. Указ. соч.— С. 143.

³⁶ Лордкіпанидзе Г. А. К истории ... — С. 92.

³⁷ Шелов Д. Б. Колхида в системе pontийской державы Митридата VI // ВДИ.— 1980.— № 3.— С. 33.

³⁸ Там же.— С. 33.

³⁹ Лоркапанізде О. Д. Древняя Колхида.— Тбіліси, 1979.— С. 79.

⁴⁰ Сокольский Н. И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах. Северного Причерноморья.— М., 1971.— С. 37, 38.

⁴¹ Там же.— С. 22.

⁴² Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— М.— Л., 1949.— С. 118.

⁴³ Зеест И. Б. Экономические связи Боспорских городов // ПИСПАЭ.— М., 1959.— С. 164.

⁴⁴ Лордкіпанидзе О. Д. Древняя Колхида.— С. 85—100.

довжують говорити західноєвропейські нумізмати»⁴⁵. Отже, можна вважати, що в Північне Причорномор'я золото експортувалося із Колхіди великими партіями.

Предметами вивозу із Колхіди були не лише природні багатства, а й вироби колхідського ремесла, які до VI—V ст. до н. е. досягли досять високого рівня розвитку. Серед ремісничих виробів слід зазначити лляні тканини, що про них повідомляють писемні джерела (*Herod.*, II, 105; *Strabo*, XI, 2, 17), з яких виготовляли вітрила.

У публікації про колхідські піфоси з Німфея В. М. Скуднова ставила запитання: «чому такі величезні посудини потрібно було доставляти із Колхіди?»⁴⁶. Н. Ю. Ломоурі вважає, що їх вивозили для продажу, як і інші гончарні вироби⁴⁷. На нашу думку, це не зовсім вірно, оскільки посудини господарського призначення виготовлялися і в Північному Причорномор'ї. Колхідські ж піфоси не мали переваги над місцевими, а перевозити порожніми величезні посудини було нелегко й невигідно.

М. П. Інадзе пов'язує знахідки піфосів з експортом вина із Колхіди в античні держави Північного Причорномор'я⁴⁸, однак колхідський піфос призначався для збереження сільськогосподарських продуктів. В них вино не перевозили, а лише зберігали⁴⁹, бо через величезні розміри піфосів рідину було незручно перевозити на великі відстані. Швидше піфоси потрапляли у Північне Причорномор'я як тара для перевезення воску, смоли.

Вино ж завозили у Північне Причорномор'я у колхідських амфорах.

Розглянемо ще одну статтю експорту з Колхіди. Це — робоча сила, раби. Рабів із Колхіди у Північне Причорномор'я, особливо на Боспор, привозили пірати, які, захопивши мешканців Східного Причорномор'я, продавали їх у містах Північного Понта. Про піратів зіхів, геніохів, ахейців — жителів Північної Колхіди — повідомляють писемні джерела (*Diod.*, XX, 25; *Strabo*, X, 2, 12). «Ці племена,— говорить Страбон,— бродять по країні вночі і вдень, щоб захопити людей у рабство» (*Strabo*, XI, 2, 12). Цікавою для нас є вказівка Страбона на те, що в цьому «буває, їм сприяють і правителі Боспору, надаючи стоянки, закупку провіанту і продаж награбованого» (*Strabo*, XI, 2, 12).

Клавдій Еліан повідомляє, що дехто, на ім'я Діонісій, за заняттям купець, через свою корисливість часто здійснював багато окремих плавань. Йому вдалося пробратися далі Меотіди, купити там колхідську дівчину, яку вкрали махлії, одне із тамошніх варварських племен⁵⁰. Піратством і продажем украдених людей займалися і таврські племена (*Diod.*, XX, 25). Слід зазначити, що вивіз рабів із Колхіди в Північне Причорномор'я був незначним⁵¹.

Колхіда не лише вивозила свої товари, а й ввозила їх із Північного Причорномор'я. Знахідки пантікапейських амфор у містах Колхіди свідчать, що з Боспору довозили хліб, що був для останнього основним товаром вивозу⁵². Проте знахідки таких амфор у Колхіді нечисленні. І це не випадково, адже через несприятливі природні умови (заболоченість, суровий клімат), описані у писемних джерелах (*Ps. Hipp.*, 15; *Strabo*, XI, 2, 17) у Східному Причорномор'ї майже не вирощували хліб. Археологічні, етнографічні і агроетнографічні дослідження за свідчують, що основною зерновою культурою Західної Грузії було про-

⁴⁵ Зоограф А. Н. Античные монеты // МИА.— 1951.— № 16.— С. 16.

⁴⁶ Скуднова В. М. Указ. соч.— С. 242.

⁴⁷ Ломоурі Н. Ю. Греческая колонизация побережья Колхида.— Тбилиси, 1962.— С. 75 (на груз. яз.).

⁴⁸ Інадзе М. П. К вопросу о торговле в древней Колхиде // КБС.— Тбилиси, 1962.— С. 96—99 (на груз. яз.).

⁴⁹ Вашикдзе Н. В., Лордкапанидзе Г. А. Колхидский пифос // ПЮЗГ.— Тбилиси, 1975.— Вып. 5.— С. 93 та наст. (на груз. яз.).

⁵⁰ SC, I, 3.— С. 608.

⁵¹ Braund D., Tsetskhadze G. The export of Slaves from Colchis // Classical Quarterly.— 1989.— № 39(1).— Р. 114—125.

⁵² Зеест И. Б. Указ. соч.— С. 162, 163.

со⁵³. Природні ж умови Колхіди були сприятливішими для продуктивного вирощування цього злаку (*Strafo.*, XII, 3, 15; V, 1, 2).

Хліб у Колхіду ввозили, що не раз відзначав більш пізній автор — Прокопій Кесарійський (*BG.*, II, 15, 20). Місцеве населення вживало просо, яке не могли їсти римляни (*BG.*, VIII, 13). Просо не вживали і греки — воно вважалося їжею варварів⁵⁴. Тому елліни, що жили у Колхіді, змушені були довозити хліб з Боспору. За класичної доби внаслідок нечисленності грецького населення ввіз у Колхіду боспурського хліба був незначним (одна ніжка пантікапейської амфори), в елліністичну — він зростає (6 пантікапейських ніжок), оскільки в містах Східного Причорномор'я з'являються нові грецькі переселенці.

Знахідки херсонеських амфор і монет у містах Колхіди є, ймовірно, також свідченням імпорту солі з Криму. Страбон повідомляє, що горці сходилися у Діоскуріаду «передважно заради солі» (*Strafo.*, XI, 3, 6). Але звідки вона довозилася, він не говорить. Сіль у Колхіді була привізною, бо її поклади в Західній Грузії невідомі⁵⁵.

Л. Н. Солов'йов вважав, що до появи греків місцеві племена добували сіль з морської води, випаровуючи її на вогні. Пізніше елліни захопили торгівлю сіллю в свої руки. Місцеві промисли під чинником імпортних, більш масових і порівняно дешевих товарів також скоро-чують виробництво⁵⁶.

В античну добу у Північному Причорномор'ї соляними промислами були знамениті Херсонес і Ольвія, про що повідомляють Геродот (*Herod.*, V, 53) і Страбон (*Strafo.*, VII, 4, 7). Тому одним із пунктів постачання солі в Колхіду могли бути Херсонес і Ольвія.

Крім сільськогосподарських продуктів, як свідчать археологічні матеріали, з Північного Причорномор'я завозили і предмети ремесла, хоч і в обмеженій кількості. З Боспору — браслети, підвіски, столову кераміку, з Ольвії — столову кераміку і предмети туалету (дзеркала, парфуми).

Торговельні зв'язки між містами Північного і Східного Понту здійснювалися через морські каботажні шляхи, про що також побіжно говорить Страбон (*Strafo.*, XI, 1, 4). У цих операціях брали участь переважно грецькі купці та грецьке населення Колхіди. Підтвердженням є виявлений у грецьких похованнях на Пічвнарському городищі північно-причорноморський імпорт. У похованнях місцевого населення він відсутній, хоч не виключено, що з елліністичної доби до торгівлі залучалося й місцеве населення. Деякі дослідники, розглядаючи епіграфічні джерела Боспору з іменем «Колх», доходять висновку про участь колхідських купців у торговельних операціях і навіть висловлюють припущення про наявність у боспурських містах колхідського етнічного прошарку⁵⁷. Ми не поділяємо цієї думки, бо в епіграфічних джерелах ім'я Колх слід сприймати як особисте ім'я грека, а не колха, і тому воно відображає етнічну принадлежність носіїв⁵⁸.

Знахідки колхідських монет у містах Північного Причорномор'я і північнопричорноморських (пантікапейських, німфейських, ольвійських і херсонеських) у містах Східного Причорномор'я свідчать, що торгівля між цими регіонами Понту мала грошовий характер. У спеціальній лі-

⁵³ Лордкапанидзе Г. А. Колхіда в VI—II вв. до н. э.—Тбіліси, 1978.—С. 92; Руходзе Д. А. Культура проса в Западной Грузии // Вопросы этнографии Грузии.—Тбіліси, 1960.—Вып. II.—С. 80—89 (на груз. яз.); Брегадзе Н. А. Очерки по аграрной этнографии Грузии.—Тбіліси, 1982.—С. 24, 45.—Прим. 18.

⁵⁴ Кругликова И. Г. Античная археология.—М., 1984.—С. 18.

⁵⁵ Лордкапанидзе Г. А. К истории ... — С. 96.

⁵⁶ Соловьев Л. Н. Селище с текстильной керамикой на побережье Западной Грузии // СА.—1950.—№ 14.—С. 277.

⁵⁷ Лордкапанидзе О. Д. Античный мир ... — С. 90.—Прим. 1; КБН.—С. 171.—№ 200.—С. 183.—№ 230; Лордкапанидзе О. Д. К вопросу о связях Колхиды с Северным Причорноморьем в VI—IV вв. до н. э. // История и культура античного мира.—М., 1977.—С. 113, 114.

⁵⁸ Цецхладзе Г. Р. К вопросу об этнической принадлежности носителей имени Колх в античном мире // ВХГУ.—История.—1988.—№ 316.—Вып. 22.—С. 82—87.

тературі зазначається, що торговельні відносини Боспору з приморськими містами Колхіди переважали над зв'язками з іншими полісами Північного Причорномор'я⁵⁹. В інші центри колхідський імпорт, мабуть, надходив через посередницьку торгівлю Пантікапея. У містах Боспору зафіковано велику кількість колхідського імпорту. В свою чергу у Східному Причорномор'ї боспорський імпорт переважає над всім північнопричорноморським. Це підтверджують нумізматичні матеріали.

Колхідський імпорт в Ольвії незначний. Амфори колхідського виробництва потрапляли сюди опосередковано, найпевніше через Боспор, а боспорські купці переправляли ольвійський імпорт у Східне Причорномор'я.

Порівняно тісні зв'язки простежуються між колхідськими містами і Херсонесом. Тут колхідський імпорт знайдений і в самому місті, і на його хорі. Через Херсонес він поширювався на поселення Північно-Західного Криму. Після захоплення хори Херсонеса скіфами колхідський імпорт на скіфські поселення потрапляв через торговельне посередництво Боспору.

Г. Р. Цецхладзе

СЕВЕРНОЕ И ВОСТОЧНОЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ В VI—I ВВ. ДО Н. Э. (ИЗ ИСТОРИИ ТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ)

Включение отдельных областей Причерноморья в общегреческую торговлю повлекло за собой установление торговых отношений между различными регионами Понта Эвксинского. В классический период экономические связи прослеживаются между городами Боспора (Пантикеи, Нимфей, Фанагория, Гермонасса) и единственным городищем Колхиды — Пичвиари.

Дальнейшее расширение колхо-северопричерноморских связей относится к эллинистическому периоду. В этот период вовлекаются новые города Боспора (Мирмекий, Китей, Кепы, Горгиппия), Нижний Дон (Елизаветовское городище), а также Ольвия, Херсонес и его хора. Колхидский импорт встречается также в скіфских городах и поселениях Крыма (Неполь Скифский, II слой поселения Чайка и др.).

В эллинистическую эпоху торговые связи с Северным Причерноморьем расширяют и города Колхида. Помимо Пичвиари северопонтийский импорт найден и в других центрах Восточного Причерноморья (Эшера, Питиунт). В эти взаимоотношения включаются и города Центральной Колхида (Вани), и поселения горной части страны (Сванетия).

Найдки колхидских монет в Северном Причерноморье (Нимфей, Гермонасса) и северопричерноморских в Колхиде (пантикеиские, нимфейские, ольвийские, херсонесские) указывают на денежный характер торговли. В торговых операциях принимали участие в основном только греческие куницы и греческое население обоих регионов.

Г. Р. Tsetskhladze

THE NORTHERN AND EASTERN BLACK SEA TERRITORY IN THE 7TH-1ST CENT. B.C. (FROM THE HISTORY OF TRADE RELATIONS)

Incorporation of some Black Sea territories into all-Greek trade impelled formation of trade relations between different regions of the Pont Euxinian. In the classical period trade relations are traced between Bosporus towns (Panticapei, Nymphaei, Phanagoria, Hermonassa) and Pichvnari, a single settlement of Kolkhida.

The further spread of Kolkho-North-Black-Sea relations proceeded in the Hellenistic period and embraced new towns of Bosporus (Mirmeky, Kitey, Kepy, Horhypppia), Lower Don (Elizavetian settlement), Olbia, Khersones and its chora. The Kolkhidian import reached Scythian towns and settlements of the Crimea Scythian Neapol, layer II of the settlement, Chaika and so on).

⁵⁹ Гайдукевич В. Ф. Указ. соч.— С. 92.

Towns of Kolkhida also expanded their trade relations with the Northern Black Sea Territories in the Hellenistic epoch. Besides Pichvnary the North-Pontian import was also found in other centres of the Eastern Black Sea territory (Eshera, Pitium). These relations embraced towns of the Central Kolkhida (Vani) and settlements of the mountainous part of the country (Svanetia).

Findings of Kolkhidian coin in the Northern Black Sea (Nymphaeum, Hermonassa) and those of the Northern Black Sea coin (from Pantikapei, Nymphaeum, Olbia, Khersones) in Kolkhida testify to the money character of trade. Only Greek merchants and Greek population of both regions were engaged in trade operations.

Одержано 12.10.87.

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ У 1990 р. КНИГА

Березанская С. С.

УСОВО ОЗЕРО. ПОСЕЛЕНИЕ СРУБНОЙ КУЛЬТУРЫ НА СЕВЕРСКОМ ДОНЦЕ.

13 арк.: іл. (в обкл.): 2 крб. 60 коп.

Монографія присвячена вперше повністю дослідженому, добре збереженому поселенню зрубної культури доби бронзи. Розглядається топографія, планування, влаштування жител, господарських будівель, культових споруд. Дається загальна характеристика домобудування. Пропонується реконструкція. Детально описується інвентар. Аналізуються дані відносно хронології, синхронізації, абсолютноого датування. Особливу увагу приділено господарській діяльності: землеробству, тваринництву, металургійному ремеслу. Використовуючи дані трасологічного, спектрального та ін. аналізів автор намагається зробити деякі палеоекономічні розрахунки. Характеризуються матеріали, пов'язані з духовною культурою — культові місця, жертвовники, поховання. Вперше в археологічній літературі поселення бронзової доби розглядається як особливе соціально-економічне явище. На широкому історичному фоні аналізується проблема етнічної належності.

Для археологів, істориків, музеїних працівників, викладачів і студентів вузів.

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

**Сергій Миколайович
Бібіков
і його час**

© П. Й. Борисковський

С. М. Бібіков народився 14 вересня 1908 р. в м. Севастополі. Його дід, Дементій Бібік був севастопольським боцманом, 1855—56 рр. під час героїчної оборони Севастополя хоробро захищав місто на Малаховому кургані, нагороджений кількома хрестами та медалями, а при звільненні з військової служби — спеціальною грамотою, в якій перелічувалися всі його подвиги, а також пільги і привілеї, що йому дарувалися. Найголовнішим з усіх привілеїв було право віддавати своїх синів на навчання за рахунок державної скарбниці до морського корпусу. Як відомо, в царській Росії морський корпус разом з пажеським і училищем правознавства вважалися найбільш привілейованими навчальними закладами. В них приймали не кожного дворянського сина, а лише дітей адміралів, генералів, титуловану знать. Навчалися там і великі князі. Для простого боцмана, вихідця із селян, право віддати сина на навчання до морського корпусу було аж занадто великою честю. Дементій Бібік не зміг цим скористатися. Навчання сина в морському корпусі навіть за рахунок державної скарбниці потребувало немалих грошей: щоб найняти візника, купити крісло в партері Маріїнського театру, дати чайові тощо. Звідки було взяти такі гроші синові нижчого чину? Тому батько Сергія Миколайовича М. Д. Бібіков працював скромним службовцем — представником петербурзької пивоварної фірми на півдні Росії.

Дитинство і отроцтво Сергія Миколайовича пройшли в Севастополі і Сімферополі. 1915 р. шестирічному Сергію, який гуляв з нянею по севастопольському Приморському бульвару, зустрівся командуючий Чорноморським флотом адмірал Колчак (той самий, що потім був одним із вождів російської контрреволюції). Колчак погладив Сергія по голівці і сказав: «Який гарненький хлопчик». Сергій Миколайович старанно приховував цей факт своєї біографії, через який в 20—30-ті роки він міг би мати неприємності. Але декому із близьких друзів він розповідав про свою велику таємницю.

У 20-ті роки в Криму вирувало наукове, і особливо археологічне, життя. У багатьох, навіть невеличких містах функціонували краєзнавчі та археологічні музеї і товариства, працювали археологи і краєзнавці. Зокрема, пошукаками і дослідженнями пам'яток кам'яного віку опікувалися М. Л. Ернст, С. І. Забнін, Є. І. Вісніовська та ін. Щорічно у Крим приїздили для проведення археологічних досліджень археологи із інших наукових центрів: В. Й. Равдонікас, І. Н. Бороздін, Г. А. Бонч-Осмоловський, Н. І. Рєпніков, М. О. Тиханова, Є. Є. Скржинська, С. О. Семенов-Зусер і багато інших. Крим на той час був одним із найбільших археологічних центрів Радянського Союзу. Характерно, що перша конференція археологів СРСР відбулася 1926 р. у Керчі, а друга — 1927 р. у Херсонесі.

Археологи, як місцеві, так і приїжджі, залучали на допомогу кримську молодь — студентів і насамперед школярів старших класів. Потрапив у цю орбіту і Сергій Миколайович. Він познайомився з Г. А. Бонч-Осмоловським, захопився його роботами, став одним із його найближчих помічників під час розкопок знаменитої Кіїк-Коби, де було виявлено поховання неандертальця, та інших палеолітичних та мезолітичних печер. За дорученням Г. А. Бонч-Осмоловського Сергій Миколайович провадив археологічні розвідки і 1927 р. відкрив мезолітичні печери Шан-Коба і Фатьма-Коба, а 1928 р. — мустєрську — Шайтан-Коба. В експедиції Г. А. Бонч-Осмоловського Сергій Миколайович познайомився з його найближчою помічницею ленінградкою Серафимою Олексіївною Трусовою. Вони покохали одне одного і одружилися. С. О. Трусова була серйозним археологом, прекрасним польовим працівником, дуже симпатичною людиною і до того ж красунею, яку можна було порівняти тільки з Т. С. Пассек.

1926 р. Сергій Миколайович закінчив школу у Сімферополі, вступив на географічний факультет (геофак) Ленінградського університету. Чому на географічний, а не на історичний (факультет мови і матеріальної культури, «ямфак»)? На факультеті мови і матеріальної культури археологію палеоліту викладав П. П. Єфіменко, з яким у Г. А. Бонч-Осмоловського були досить напружені стосунки. Отже, йому не хотілося віддавати останньому свого улюблена помічника. На географічному ж факультеті було етнографічне відділення, де Г. А. Бонч-Осмоловський викладав археологію палеоліту. Продовжуючи навчання у Г. А. Бонч-Осмоловського, Сергій Миколайович залишився його найближчим помічником. Тоді ж він почав спеціалізуватися в галузі етнографії кримських гатар, що було цілком природно для уродженця Криму.

На початку 30-х років, коли Сергій Миколайович закінчував навчання у Ленінградському університеті, комсомол взяв шефство над військово-повітряним флотом. Тисячі найкращих комсомольців були мобілізовані комсомолом до військової авіації. Потрапив туди і Сергій Миколайович. Невідомо, як він ставився до цього повороту своєї долі, однак, час тоді був суровий і вибирати не доводилося: або ж іди за комсомольською путівкою, або клади на стіл комсомольський квиток.

Сергія Миколайовича направили до Качинської авіаційної школи, що поблизу Севастополя. Це була знаменита школа, із стін якої вийшло багато видатних військових льотчиків. Серед них — Поліна Осипенко, яка навчалася одночасно з Сергієм Миколайовичем. С. М. Бібіков вчився на бортмеханіка, але перед самим випуском потрапив у тяжку аварію. Внаслідок сильного удару у нього розвинувся травматичний менінгіт. Тільки завдяки самовіданому догляду Серафими Олексіївні він залишився живим. На початку 1934 р., звільнений з авіації за станом здоров'я, він виписується з госпіталю. Становище було вкрай тяжким. Слабкість, головні болі, службова невлаштованість. Військове керівництво звинуватило Сергія Миколайовича у порушенні інструкції в момент аварії і відмовило йому у виплаті військової пенсії. Його вчителя і керівника Г. А. Бонч-Осмоловського наприкінці 1933 р. заарештували й заслали у табір до Воркути. Отже, чекати на допомогу, здавалося, уже було нізвідкіль.

Проте за тих років двері радянських наукових закладів були широко відчинені для здібної, обдарованої молоді, особливо комсомольців. Сергія Миколайовича відразу ж охоче зарахували до центральної археологічної установи країни, Державної Академії історії матеріальної культури (ДАІМК), що містилася у Ленінграді, лаборантом. Однак за кілька місяців він перейшов аспірантом до П. П. Єфіменка і з цього часу розпочалося його багаторічне навчання у Петра Петровича Єфіменка, з яким все життя Сергія Миколайовича єднала близька дружба.

Уже в 1935 р. Сергію Миколайовичу Академія виділила досить значні на той час кошти для самостійних розкопок мезолітичного гро-

ту Шан-Коба в Криму. Розкопки вдалися, і велику статтю, присвячену результатам цих робіт, С. М. Бібіковим було опубліковано у першому випуску щойно заснованого видання «Советская археология»¹. Така публікація в томі, який відкривав нове видання, котрому судилося велике майбуття, стало честю для молодого археолога.

Потім були нові розвідки і розкопки палеолітичних пам'яток Криму. 1938 р. у мезолітичній печері Мурзак-Коба Сергій Миколайович розкопав прекрасно збережені поховання двох кроманьонців — чоловіка і жінки. У жінки ще за життя було обрубано останні фаланги мізинців. Це нагадує настінне зображення рук людини із вкороченими пальцями у палеолітичних печерах Франції та Північної Іспанії. Це було справжнє відкриття століття, що уславило ім'я Сергія Миколайовича серед радянських і зарубіжних дослідників палеоліту.

Характерним для Сергія Миколайовича як дослідника була широчінь світогляду. Він ніколи не збивався на краєзнавство, не замикався у межах певної території чи епохи. У 1937—1938 рр. одночасно з результативними роботами з кам'яного віку в Криму він розгорнув пошуки палеоліту в печерах Південного Уралу. Пошуки увінчалися відкриттям кількох печер із залишками палеолітичної фауни і поодинокими обробленими кремінцями. Таким чином вперше було встановлено заселеність Уралу палеолітичними людьми. Тоді ж було відкрито і багаті неолітичні поховання. Сьогодні палеоліт Уралу репрезентований набагато багатше, ніж 50 років тому. Та все ж основоположником вивчення палеоліту на Уралі залишається С. М. Бібіков, публікації якого з цієї тематики зберегли свою цінність і в наші дні.

1940 р. Сергій Миколайович разом з Є. Ю. Кричевським провів розвідки пам'яток кам'яного віку на берегах Дністра. Це започаткувало його блискучі післявоєнні польові роботи у Подністров'ї.

Сергій Миколайович був не лише видатним вченим, а й видатним організатором науки. Його організаторські здібності повною мірою проявились уже в передвоєнні роки.

Дещо докладніше слід зупинитися на науковому оточенні С. М. Бібікова.

У грудні 1934 р. помер академік М. Я. Марр, творець і незмінний керівник Академії історії матеріальної культури. Одночасно він був і директором Ленінградської Публічної бібліотеки, директором Інституту мови і мислення Академії наук СРСР, професором Ленінградського університету, професором педагогічного інституту ім. Герцена, членом ВЦВК. Та найулюбленишим його дітищем, якому він віддавав більшу частину своєї сили і енергії, була Академія історії матеріальної культури. Після його смерті керівником ДАІМК був призначений заступник М. Я. Марра — Ф. В. Кипарисов, досвідчений марксист-теоретик, старий комуніст. На нас, комсомольців ДАІМК початку 30-х років, найбільше враження справляли розповіді Ф. В. Кипарисова про те, як у Женеві Н. К. Крупська зашивала йому під підкладку піджака партійні документи, котрі він нелегально перевозив через кордон, щоб вручити у Петербурзі за призначенням. Ф. В. Кипарисов не був археологом, та й не намагався зобразити археологічну компетентність. Жодного разу він не з'явився на археологічних розкопках. Влітку 1936 р. Ф. В. Кипарисова заарештували і стратили. Керівником ДАІМК став О. О. Крюгер, античник-папіролог. За кілька місяців його також заарештували як німця і вислали до Казахстану. ДАІМК очолив М. В. Левченко, відомий професор-візантініст.

Влітку 1937 р. ДАІМК реорганізували в Інститут історії матеріальної культури (ІІМК) і включили в систему Академії наук СРСР на правах всесоюзної академічної археологічної установи. Директором ІІМК був призначений академік Й. А. Орбелі, — блискучий учений, видатний науковий діяч, гордість радянської науки і культури. Йому на-

¹ Бібіков С. Н. Предварительный отчет о работе Крымской экспедиции 1935 // СА.— 1936.— № 1.

лежать основоположні праці з кавказознавства. Особливо велика його роль як багаторічного директора Ермітажу. За його часів Ермітаж отримав для своїх колекцій і виставок величезне приміщення Зимового палацу. Загальновідомі заслуги вченого при врятуванні скарбів Ермітажу від продажу за кордон. Всю страшну блокадну зиму 1941—1942 рр. І. А. Орбелі залишався на своєму посту у Ленінграді і зробив дуже багато для порятунку тієї частини колекцій Ермітажу, яка не була евакуйована на схід, а особливо для врятування життя багатьох співробітників Ермітажу від голодної смерті.

З листопада 1945 р. по жовтень 1946 р. у Нюрнберзі проходив процес над головними воєнними нацистськими злочинцями, на якому І. А. Орбелі виступив свідком звинувачення. Він свідчив суду про те, як фашистська артилерія планомірно, систематично обстрілювала Ермітаж. Ціла плеяда кращих німецьких адвокатів захищала нацистів. Один з них вирішив спантеличити Орбелі запитанням: «Як Ви можете стверджувати, що Ермітаж обстрілювали навмисне? Хіба Ви артилерист? Скажіть суду, яка у Вас артилерійська освіта?» Орбелі на це відповів: «Якщо з десяти випущених снарядів всі десятьпадають на приміщення Ермітажу, то я маю право говорити про навмисний обстріл. В таких межах я артилерист». Адвокат змовк, а слова Орбелі «в таких межах я артилерист» облетіли весь світ.

Особливою рисою І. А. Орбелі була готовність сміливо, самовіддано захищати цінних для науки людей, що потрапили в скрутне становище. Це стосувалося не тільки його учнів і людей, що були пов'язані з ним роботою. Якщо Орбелі бачив, що чесний, безкорисливий, навіть сторонній для нього працівник опинявся в скрутному становищі, він обов'язково захищав його. Так, 1931 р. під час «чистки» працівників Ермітажу звільнення з роботи загрожувало видатному нумізматові, 73-річному А. А. Ільїну. Захищати його було досить небезпечно, оскільки до революції він володів картографічною фабрикою і одного разу влаштував своїм робітникам локаут. Та це не зупинило Орбелі, він виголосив на захист Ільїна близку емоційну промову, що потонула в бурі оплесків робітниць-прядильниць, на зборах яких відбувалася чистка співробітників Ермітажу. Врешті-решт Ільїна залишили на роботі.

У довоєнні роки в Ермітажі працював учень П. П. Єфіменка Г. П. Гроздилов, видатний спеціаліст в галузі раннього залізного віку північного заходу СРСР, прекрасний польовий працівник, людина винятково скромна і тому безпорадна. У перші дні Вітчизняної війни він пішов на фронт, хоробро воював в артилерії, потрапив у полон. Повернувшись із полону, Гроздилов благополучно пройшов усі перевірки, але в Ленінграді, звідки він пішов на фронт і де жили його рідні, його не прописували. Орбелі дійшов до найвищих інстанцій, добився прописки Гроздилова, зарахував його на довоєнну посаду в Ермітажі, де той і працював усе наступне життя.

Видатний античник, відомий своїми дослідженнями античного Херсонеса, Г. Д. Белов багато років жив і працював у Херсонесі. З 1938 р. його почали переслідувати, справа йшла до звільнення з роботи і арешту. Орбелі простягнув йому руку допомоги, видлив кімнату в Ермітажному приміщенні, допоміг влаштуватися на роботу до Ермітажу, де Белов і працював до останнього дня.

Таким був І. А. Орбелі. Надзвичайно темпераментний, емоційний, він водночас був жорстоким і безжалісним з людьми, яких вважав своїми супротивниками або просто не поважав. На жаль, ці його риси також словна проявилися під час його керівництва ПМК.

З листопада 1937 р. в розпал «єжовщини» І. А. Орбелі видав наказ по інституту, згідно з яким «за неможливістю використання в подальшому на роботі в інституті» (тобто фактично з «вовчими білетами») звільнялася група провідних співробітників ПМК. Були звільнені М. М. Воронін, відомий спеціаліст з історії давньоруської архітектури, в майбутньому лауреат Ленінської премії, В. Ф. Гайдукевич, один

з найвідоміших археологів- античників, що вже тоді уславився своїми розкопками Боспорського царства, Н. І. Рєпніков, що працював ще за завданням Імператорської археологічної комісії, О. М. Карасьов, близький учень Б. Ф. Фармаковського, великий трудівник, дослідник Ольвії, С. І. Капошина — молода здібна античниця, Г. Ю. Кричевський, спеціаліст з трипільської культури. Через кілька років по тому відомий англійський археолог Гордон Чайлд напише про нього: «Загибель Кричевського в облоговому Ленінграді є, мабуть, найтяжчою втратою європейської доistorії в результаті ворожого нашестя».

Масові звільнення деморалізували співробітників інституту. Та справа не лише в цьому. Якщо Ермітаж був улюбленим дитям Орбелі, то ПІМК став його пасинком. Він рідко там з'являвся, не цікавився проблемами інституту і його співробітників, манірував. У першій половині 1938 р., коли закінчилася «ежовщина» і настало деяке політичне послаблення, звільнені співробітники наполегливо піклувалися про поновлення на роботі. В «Правді» з'явився фельетон Михайла Кольцова, де він різко критикував кадрову політику Орбелі. Звільнені співробітники були поновлені на роботі, а Орбелі взагалі припинив відвідувати інститут й авторитет його серед співробітників різко впав. Нарешті, восени 1938 р. співробітники ПІМК на загальних зборах після бурхливого обговорення одноголосно прийняли резолюцію: просити Президію Академії наук СРСР звільнити Орбелі з посади директора ПІМК. Можливе запитання: яку ж позицію обрала при цьому партійна організація? Справа в тому, що всі комуністи ПІМК поступово, один за одним були заарештовані у 1936—1938 рр. Єдиний комуніст — гардеробниця — звичайно ж у розв'язанні цих питань вирішальної ролі не відігравала. У Москві, у Президії АН СРСР резолюція зборів ПІМК спровокає ефект вибуху. Нішо подібне в ті роки не могло статись. До ПІМК прибули два представники Президії (академік А. М. Деборін і ще хтось), умовляли, маневрували, але все було безрезультатно: всі співробітники твердо відстоювали своє рішення. Наприкінці 1938 р. директором ПІМК було призначено М. І. Артамонова. Його найближчим помічником, вченим секретарем ПІМК став С. М. Бібіков. М. І. Артамонов давно помітив С. М. Бібікова, який у складі комсомольської організації ПІМК в секторі палеоліту давно виявив свої здібності організатора науки.

Довоєнні 1938—1941 рр. були періодом великих досягнень у роботі ПІМК, періодом широкого, успішного розгортання археологічної науки. Протягом цих років започатковано серії «Матеріали і дослідження з археології СРСР» (МИА), «Короткі повідомлення ПІМК», що відіграли велику роль у розвитку радянської археологічної науки. Розпочалася і широко розгорнулася робота з написання фундаментальних колективних праць: «Історія СРСР», т. I, «Всесвітня історія», т. I, «Історія первісної культури», «Історія культури Давньої Русі» та ін. Регулярно скликалися всесоюзні пленуми, присвячені різним проблемам археології. Особливо помітною була роль Сергія Миколайовича як засновника і відповідального редактора «Коротких повідомлень ПІМК» (КСИПІМК).

Основні принципи, якими керувався Сергій Миколайович при створенні «Коротких повідомлень» були такі: виділяти найважливіші, вузлові питання сучасної археології і досить грунтовно висвітлювати їх, організовувати гострі, злободені наукові дискусії, діяти швидко, оперативно, націленими, використовуючи і разі необхідності в інтересах справи своє службове становище,— одного з керівників центральної археологічної установи країни. Ось кілька прикладів редакційних акцій, що їх з успіхом здійснив Сергій Миколайович.

У 1936—1940 рр. О. П. Окладніков розкопав унікальне пізньопалеолітичне поселення Буреть із залишками 4 жител поблизу Іркутська. Сергій Миколайович буквально примусив Окладнікова, не відкладаючи, розробити реконструкцію поселення Буреть і ця реконструкція, яка потім фактично обійшла весь світ і стала хрестоматійною,

разом зі звітом про розкопки, відразу ж, 1941 р., була опублікована в «Коротких повідомленнях»². У 1937—38 рр. О. М. Рогачов розкопав групу пізньопалеолітичних жител на стоянці Костянки IV. Сергій Миколайович відразу ж добився реконструкції цих жител, яка разом зі звітом про розкопки була надрукована у 1940 р.³ Слід зазначити, що на відміну від теперішньої серії «Археологические открытия» в «Коротких повідомленнях» друкувалися не короткі (на 1, 2 сторінки і з 1, 2 фотографіями) нотатки, а грутовні, досить детальні звіти, які потім можна було використовувати як першоджерела.

О. П. Окладніков і О. М. Рогачов були штатними співробітниками ІІМК. Одержані їх матеріали для публікації в інститутському виданні в короткий строк було справою нелегкою, але цілком переборною. Інший приклад. У 1936—1940 рр. Б. О. Куфтін розкопав багатоючий могильник бронзового часу в Тріалеті (Грузія). У Тбілісі, де він працював, обстановка в археологічних установах була складною. Відразу ж по закінченні розкопок Б. О. Куфтін приїхав до Ленінграда, де зробив доповідь про свої роботи на засіданні сектора Середньої Азії і Кавказу у присутності найавторитетніших археологів-кавказознавців — О. О. Іессена, Б. Б. Піоторовського, О. П. Круглова, Б. Є. Деген-Ковалевського та ін. Доповідь і демонстрація матеріалів розкопок були оцінені дуже високо. Наступного дня Б. О. Куфтін прийшов до Сергія Миколайовича з тим, щоб отримати витяг з протоколу і резолюцію сектора стосовно його доповіді. Враховуючи неоднозначне ставлення деяких археологів у Тбілісі до роботи Б. О. Куфтіна, ці документи були для нього вкрай важливі. Сергій Миколайович запевнив його, що назавтра він отримає всі необхідні документи, але умовою буде публікація в «Коротких повідомленнях» його звіту про розкопки в Тріалеті і фотографій всіх найважливіших знахідок. Куфтін, таким чином, опинився в скрутному становищі. На розкопки його відрядили грузинські науково-дослідні установи і, звичайно ж, перша публікація мала б з'явитися в Тбілісі, але ж і резолюція Б. О. Куфтіну була конче потрібна. Врешті він погодився, і перша публікація Тріалеті з прекрасними фотографіями найкращих речей з'явилася у «Коротких повідомленнях»⁴. Згодом, 1942 р., за відкриття Тріалеті Б. О. Куфтін перший з археологів став лауреатом Державної премії.

1936 р. в одному з гротів Кам'яної Могили поблизу Мелітополя, на пісковиковій плиті О. М. Бадер натрапив на гравіроване зображення мамонта і доповів про це на засіданні сектора палеоліту ІІМК. Доповідь було оцінено позитивно, хоч і дещо стримано. Багатьох бентежив незвичайний характер зображення — мамонт, як відомо, мав опуклу «горбату» спину, а на зображеній спині злегка прогиналася, як у бика чи коня, та й хобот був дещо закороткий. Ale ж у палеолітичному мистецтві часто зустрічаються відступи від буквального реалізму. Через кілька тижнів після від'їзду О. М. Бадера з Ленінграда на секторі виступив Б. Ф. Земляков, який переконливо довів, що йдеться не про мамонта, а про бика з повернутою головою; таким чином, питання про палеолітичний вік зображення і його унікальність відпalo. Сергій Миколайович одразу ж замовив Б. Ф. Землякову статтю, що з'явилася в «Коротких повідомленнях» з креслениками і реконструкціями⁵. Не всі схвалювали характер дій Сергія Миколайовича в цій ситуації, адже спростування вийшло друком ще до того, як сам О. М. Бадер опублікував свою знахідку. Та спростування виявилося переконливим і вже за кілька років ніхто не згадував про зображення з Кам'яної Могили як палеолітичне.

² Окладников А. Н. Палеолитическое жилище в Бурети // КСИИМК.— 1941.— Вып. X.

³ Рогачев А. Н. Палеолитическое поселение Костенки IV // КСИИМК.— 1940.— Вып. VIII.

⁴ Куфтін Б. А. К вопросу о ранних стадиях бронзовой культуры на территории Грузии // КСИИМК.— 1940.— Вып. VIII.

⁵ Земляков Б. Ф. Об изображении мамонта из «Мамонтова грота» Каменной Могилы на Мелитопольщине // КСИИМК.— 1939.— Вып. II.

Наполегливість, оперативність, з якою Сергій Миколайович керував «Короткими повідомленнями», містила в собі часом і небезпеку. З листопада 1939 по березень 1940 р. йшла радянсько-фінська війна, в якій брали участь батальйони студентів-лижників, у тому числі й археологів. Деякі з них, серйозні хлопці, які вже досить успішно працювали в археологічних експедиціях і розпочали самостійну дослідницьку роботу, загинули. Як тільки надійшли похоронки на загиблих, Сергій Миколайович видрукував у «Коротких повідомленнях» некрологи з портретами. Вони вже були набрані, мали з'явитись у найближчому номері. Війна тим часом закінчилась і один із археологів, якого вважали загиблім, повернувся з полону. В останній момент вдалося притримати вихід випуску і вилучити некролог з портретом. Наслідки цього могли бути досить тяжкими і для «Коротких повідомлень», і особисто для Сергія Миколайовича. Та цей випадок не розхолодив Сергія Миколайовича, не змусив відмовитися від його оперативного стилю керівництва «Короткими повідомленнями».

Спалахнула Велика Вітчизняна війна. Під час блокади Ленінграда на початку 1941 р., ряд провідних співробітників ПМК — М. І. Артамонов, П. П. Єфіменко, В. Ф. Гайдукевич, Т. М. Кніпович, Г. А. Бонч-Осмоловський та ін. були евакуйовані з міста літаками. Керівництво Інститутом лягло на плечі Сергія Миколайовича. Це був аж занадто тяжкий тягар, але Сергій Миколайович виконував свій обов'язок з гідністю і честю. Як відомо, за блокади гинули у першу чергу чоловіки, як менш стійкі, а вже потім — жінки. Сергій Миколайович мав усі шанси загинути. Врятувало його значною мірою те, що, як він сам згадував, у найважчі місяці йому вдалося з'їсти 3-х собак і 22 кішки.

Влітку 1942 р. більшість ленінградських археологів виїхала з облогового міста через Ладогу на схід. Частина осіла в Ташкенті, а значна група (П. П. Єфіменко, І. І. Ляпушкін, В. Й. Равдонікас, М. І. Максимова, С. М. Бібіков та ін.) — в Єлабузі, де вони організували так званий «елабузький картопляний блок». Щоб прожити, вони вирощували картоплю, оскільки іншої їжі не було. Єлабужці за завданням урядових організацій також провадили широкі пошуки печер, в яких у разі необхідності можна було б розмістити запаси зброї та продовольства, техніку тощо. Адже 1942 і 1943 рр. ніхто не зінав, як далеко просунеться ворог, де саме стабілізується лінія фронту. Провадилися і деякі археологічні дослідження: П. П. Єфіменко, наприклад, працював над проблемами ананьїнської культури, С. М. Бібіков — над проблемами кам'яного віку Південного Уралу.

На прикінці війни співробітники ПМК повернулися до Ленінграда, розпочався новий етап наукової діяльності Сергія Миколайовича. Не залишаючи вивчення палеоліту Криму, у галузі якого він став великим спеціалістом, загальновизнаним главою, Сергій Миколайович почав серйозно опікуватися трипільською культурою. Підштовхнуло його до цього відкриття під час розвідки 1945 р., яку Сергій Миколайович провадив разом із П. П. Єфіменком та І. Г. Шовкоплясом у Подністров'ї, ранньотрипільського поселення Лука Врублівецька. Значення цієї пам'ятки відразу ж визначив П. П. Єфіменко. Сергія Миколайовича захопила проблематика Трипілля. З 1945 по 1950 рр., за 6 польових сезонів він на високому науковому рівні бездоганно розкопав Луку Врублівецьку. В процесі розкопок під керівництвом Сергія Миколайовича сформувався висококваліфікований колектив Середньо-Дністровської археологічної експедиції, до якої увійшли М. О. Тіханова і ще зовсім молоді Е. О. Симонович, К. В. Бернякович, І. Г. Шовкопляс, Г. М. Шовкопляс, Б. О. Тимощук, О. О. Векилова, К. В. Павлова, Л. Г. Кулініченко, М. Ю. Брайчевський, А. Т. Сміленко. Це була справжня школа археології і разом з тим дружна і весела сім'я, з якої вийшло багато відомих дослідників.

Розкопки Луки Врублівецької стали матеріалом докторської дисертації Сергія Миколайовича, фундаментальної праці, що ввійшла до

золотого фонду археологічної науки⁶. Не зупиняючись на детальній характеристиці цієї книги й інших розробок Сергія Миколайовича з проблем Трипілля, зазначимо лише, що в підготовці монографії велику роль відіграла В. І. Бібікова. 1947 р. померла перша дружина Сергія Миколайовича — Серафима Олексіївна Трусова. Через два роки Сергій Миколайович одружився з Валентиною Іванівною, відомим палеозоологом, випускницею Московського університету, де вона навчалася у І. І. Шмальгаузена. Висока наукова школа, яку вона пройшла, безсумнівно, позначилася на підготовці праць Сергія Миколайовича, на самперед його докторської дисертації.

У 1955 р. Сергій Миколайович переїжджає з Ленінграда до Києва, заступивши свого вчителя П. П. Єфіменка на посту директора Інституту археології АН УРСР. Вирішальним у переїзді Сергія Миколайовича на Україну було те, що палеоліт Криму і трипільська культура безпосередньо пов'язані з територією України і він як дослідник одержував найкращі можливості для поглибленої розробки цієї проблематики. Okрім того, на новій посаді найкраще могли виявитися близькучи науково-організаторські здібності Сергія Миколайовича. Був ще один момент. За тих років ми всі, ленінградські археологи, як і Сергій Миколайович, мешкали в комунальних квартирах і були твердо переконані, що проживаємо в них до кінця своїх днів. 1950 р. О. П. Окладніков за відкриття залишків неандертальця в гроті Тешик-Таш отримав Державну премію, що було тоді досить великою рідкістю. Незадовго до цього він близькуче захистив докторську дисертацію і на віддяку за ці заслуги Академія наук замість десятиметрової кімнати, в якій він мешкав із сім'єю, надала йому дві великі гарні кімнати в густонаселеній комунальній квартирі. На щось більше не міг розраховувати і Сергій Миколайович, а переїзд до Києва відразу ж вирішував квартирну проблему.

Я візьму гріх на душу, якщо скажу, що 14 років, протягом яких Сергій Миколайович керував Інститутом археології АН УРСР, були безхмарними. Спокійними, мабуть, можна назвати лише перші 4 роки (1955—1958 рр.). Далі інститут лихоманило від конфліктів, сварок, протистояння різних угруповань співробітників. Сергію Миколайовичу доводилося нелегко. Наведу лише один приклад, про який він розповів мені сам. Кілька тижнів він тяжко хворів, прикутий до ліжка. В цей час в інституті мали відбутися звітно-виборчі партійні збори, на яких Сергій Миколайович через хворобу не міг бути присутнім. Він написав текст свого виступу, де визначив завдання інституту і ті вузькі місця, які слід було подолати. Текст виступу було передано до інституту, зачитано на зборах, в цілому оцінено позитивно. Та згодом на великих зборах в Києві один з керівних товаришів заявляє з трибуни: є в нас ще такі керівники, як С. М. Бібіков, котрі вважають нижче своєї гідності прийти на партійні збори, а замість цього посилають для зачитання письмовий виступ (Сергій Миколайович тоді тяжко хворів). Зрозуміло, що керівний товариш не сам все це придумав, а отримав відповідну інформацію. Тому, коли Сергій Миколайович одужав і прийшов до нього, все стало на свої місця. Все ж подібний факт яскраво демонструє, за яких умов доводилося довгі роки працювати Сергію Миколайовичу.

Все це заважало плідній діяльності вченого. Та Сергій Миколайович продовжував напружено працювати і в таких несприятливих умовах, добився видатних наукових успіхів як керівник і організатор української археології і як дослідник. Він зростив цілу плеяду вчених: Ю. Г. Колосов, С. В. Смирнов, В. М. Гладилін, В. Г. Збенович, С. С. Березанська, О. М. Лесков і багато інших. Він здійснив випуск надзвичайно цінного тритомника, присвяченого археології України, за

⁶ Бібиков С. Н. Ранні трипільське поселення Лука Врублевецька на Днестре. К істории ранніх землеробсько-скотоводческих племен на Юго-Востоке Европы.—М.—Л., 1953.

Який разом з групою своїх співробітників був удостоєний Державної премії Української РСР. Інститут археології АН УРСР під керівництвом С. М. Бібікова розгорнув широкомасштабні і високопродуктивні розвідки і розкопки у всіх кінцях України, які збагатили вітчизняну археологію і музеї цінними матеріалами, видав багато десятків монографій, збірників. Чимало зробив Сергій Миколайович і в плані особистої дослідницької роботи. Слід назвати серію його досліджень, присвячених первісному заселенню палеолітичними людьми території СРСР. Його роботи в цьому напрямку стимулювали жваву дискусію в радянській і зарубіжній літературі з палеоліту і значно просунули розробку цієї проблеми вперед. Мабуть, ще більшу роль відіграла серія досліджень з палеоекономіки і палеодемографії кам'яного віку. Вони отримали гучний резонанс, і жодна робота цієї теми не виходить в наші дні без посилань на відповідні праці Сергія Миколайовича. Нарешті, слід назвати досить своєрідну книгу Сергія Миколайовича, присвячену Мізинському музичному комплексу із кісток мамонта. Напружену плідну дослідницьку роботу Сергій Миколайович продовжував до останніх днів свого життя.

Науково-дослідницька і науково-організаційна діяльність Сергія Миколайовича одержала високу оцінку. Його було обрано членом-кореспондентом Академії наук УРСР, а до 70-річчя від дня народження нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Сергій Миколайович був сином свого часу. Він прожив довге життя, в якому було багато крутих поворотів, важливих подій, багато хорошого, та не менше й тяжкого. Це було плідне життя, наасичене відкриттями, досягненнями, науковими успіхами, перемогами в оточенні вірних друзів і відданих учнів.

Багатьох, очевидно, не влаштує мій нарис: про одне сказано надто багато, про інше — маже нічого; та й Сергій Миколайович, скажуть, був зовсім іншим, кращим чи гіршим, ніж тут написано. Це — нормально. Один у захваті від «Еду ли ночью по улице темной». Інший визнає лише «Русских женщин» і «Кому на Руси жить хорошо». У кожного свій Некрасов. Один визнає лише «Облако в штанах» и «Про это». Інший — тільки «Хорошо» и «Стихи о советском паспорте». У кожного свій Маяковський. Так само у кожного є свій Сергій Миколайович. Я не прагнув у цих своїх нотатках спогадів запропонувати увазі читачів щось вичерпне і обтічне, що могло б задовольнити всіх.

Одержано 18.09.89

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ У 1990 р. КНИГА

Буйских С. Б.

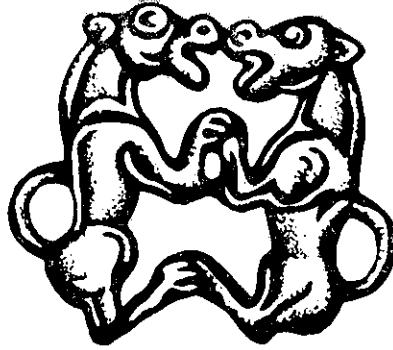
ФОРТИФИКАЦИЯ ОЛЬВИЙСКОГО ГОСУДАРСТВА В ПЕРВЫЕ ВЕКА НАШЕЙ ЭРЫ.

12 арк.: іл. [в обкл.]: 2 крб. 50 коп.

Монографія є першим спеціальним історіографічним дослідженням, в якому на основі комплексного вивчення джерел розглядаються основні аспекти розвитку фортифікації та організації оборони Ольвії в перші століття н. е. В праці проведено класифікацію типів укріплень та основних елементів фортифікації, виявлено закономірності розвитку і специфічні риси фортифікації Ольвії та її сільської округи.

Для істориків, археологів, мистецтвознавців, архітекторів, викладачів та студентів вузів.

ДИСКУСІЇ

Нотатки з латинської епіграфіки Херсонеса і Харакса

© В. М. Зубар

У статті аналізуються три латинських написи з Херсонеса і одна з Харакса, знайдені у дореволюційний період. На підставі палеографії написів, а також порівняльного матеріалу автор робить спробу дати нове датування та інтерпретацію цих пам'яток.

Перевидання латинських написів Херсонеса Таврійського, здійснене нещодавно Е. І. Соломоніком,— безумовно, важлива подія у вітчизняній історіографії¹. Автором були не тільки зведені воєдино всі латинські епіграфічні пам'ятки, знайдені у різні роки і опубліковані у малодоступних виданнях, але й дана їх інтерпретація, а також короткий коментар до кожного напису, що повернуло до них увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Невдовзі по виходу у світ корпусу Е. І. Соломоніка ряд латинських написів став предметом нового поглибленого вивчення, що призвело у ряді випадків до оновлення їх інтерпретації². Разом з цим нагромадження матеріалу і подальше вивчення як загальних, так і окремих питань, пов'язаних з римською військовою присутністю у Таврії, дає можливість продовжити цю роботу і переглянути тлумачення деяких неодноразово опублікованих написів, а іноді й уточнити їх дату. Метою нотаток є спроба звернути увагу дослідників на деякі добре відомі епіграфічні пам'ятки, знайдені в Херсонесі і Хараксі ще до революції, які є важливим джерелом для дослідження якісного складу римських вексиляцій і цивільного населення, пов'язаного з ними.

1. 1907 р. К. К. Косцюшко-Валюжиничем у фундаменті оборонної стіни Херсонеса було знайдено плиту білого мармуру з епітафією вільнозвідпущеників Цинція Басиліса та Ведія Трепта, вбитих таврами. Згідно напису надгробок ім було поставлено співвідпущеником Цинцієм Епіктетом (рис. 1). Уперше напис видано М. І. Ростовцевим, який відновив текст епітафії і запропонував датувати його часом правління імператора Нерона. При цьому М. І. Ростовцев вважав за можливе пов'язувати пам'ятку з періодом діяльності Т. Плавтія Сільвана, легата Мезії, котрий, як це відомо з його надгробної епітафії, надав допомогу Херсонесу і відкінув скіфів від міста³. Датування пам'ятки серединою I ст., запропоноване М. І. Ростовцевим, увійшло в літературу, і Е. І. Соломонік не намагалась його уточнювати або переглядати⁴.

¹ Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического.— М., 1983.— 96 с.

² Alföldy G. Рец.: Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического.— М., 1983 // Гномон.— 1984.— № 56.— С. 784—786; Снейдел М. П. Капитаны и центурионы в Херсонесе Таврическом // ВДИ.— 1988.— № 3.— С. 119—123; Зубарь В. М. По поводу одного латинского надгробия из Херсонеса // Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н. э.— перв. половина I тыс. н. е. на Юго-Западе УССР и сопредельных регионах. Тезисы.— Львов, 1988.— С. 26, 27; Зубарь В. М. К пониманию IOSPE, I², № 550 // ВДИ.— 1989.— № 2.— С. 123—127.

³ Ростовцев М. И. Новые латинские надписи с юга России // ИАК.— 1908.— Вып 27.— С. 55—57; IOSPE, I², № 562.

⁴ Пор.: Белов Г. Д. Херсонес Таврический.— Л., 1948.— С. 132; Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры.— Харьков, 1981.— С. 51; Зубарь В. М. Про поход Плавтія Сільвана в Крим // Археологія.— 1988.— Вып. 63.— С. 23; Соломонік Э. И. Указ. соч.— С. 43, 44.

Рис. 1. Надгробок вільновідпущеніків (фото).

Рис. 2. Надгробок Марка Мецилія (фото).

Однак відносити напис беззаперечно до часу правління Нерона навряд чи можна. Важко погодитися з Е. І. Соломоніком у тому, що датування напису саме цим часом підтверджується формuloю *D. M.* (*Dis Manibus*), з якої починається епітафія. Формула *D. M.* в надгробних епітафіях з'являється у Римі лише наприкінці I ст. до н. е.⁵, а в провінціях вперше фіксується не раніше періоду правління Флавіїв і широко представлена у надгробках тільки з середини II ст.⁶ Слід звернути увагу також на те, що у написі слова розділено «листочками» (*hederae distinguentes*) (рис. 1). Такі розділювачі — порівняно пізне явище у латинській епіграфіці⁷. Спеціальні дослідження латинських епіграфічних пам'яток довели, що I ст. вони надто нечисленні. Так, Дж. і А. Гордоні вказали лише на два написи I ст. з такими розділювачами: один з них датується часом правління імператора Тіберія, другий

⁵ CIL, VI, 1956; Cagnat R. Cours d'Epigraphie latine.—Paris. 1914.—P. 282.

⁶ Златковская Т. Д. Мезия в I—II вв.—М., 1951.—С. 88; Kraft K. Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten au Rhein und Donau.—Bern, 1951.¹ S. 19, Calabi-Limentani I. Epigraffia latina.—Milano, 1968.—P. 176; Alföldy G. Die Personennamen in der römischen Provinz Dadmatia.—Heidelberg, 1969.—S. 28; Alföldy G. Die Römischen Inschriften von Tarraco.—Berlin, 1975.—S. 471; Speidel M., French D. Bithynian Troops in the Kingdom of the Bosporus // Epigrafica Anatolica.—1985.—Helt 6.—P. 99.—Note 11.

⁷ Gagnat R. Op. cit.—P. 28; Calabi-Limentani I.—Op. cit.—P. 149; Федорова Е. В. Латинская эпиграфика,—М., 1969.—С. 62.

гий — Веспасіана⁸. У Північному Причорномор'ї такі розділювачі з'являються не раніше II ст.⁹ Отже, виходячи із усього сказаного, розглянутий надгробок не може бути пов'язаний з експедицією Т. Плавтія Сільвана і його слід датувати часом не раніше II ст.

На користь такого висновку свідчать і певні паралелі шрифту надгробка з написами часу правління Траяна та Антонінів¹⁰, а також характер воєнної експедиції Т. Плавтія Сільвана, під час якої римське військо обмежений термін перебувало у Таврії¹¹. В таких умовах присутність римських вільновідпущеників у Херсонесі та їх участь у сутичках з таврами дуже проблематичні.

В першій половині II ст. регулярних римських військ у Херсонесі не було¹². В середині ж II ст. тут розміщено римську залогу, до складу якої входили легіонери і солдати допоміжних військ, а також базувалися римські військові кораблі і штаб римського військового командування у Таврії¹³. За таких умов появу у місті римських вільновідпущеників, один з яких був лікарем, цілком природна і не викликає сумніву. Виходячи з того, що в епітафії вказано вік небіжчиків, а також повні їх імена, вона, імовірно, не може бути віднесенена до періоду пізніше кінця II — рубежу II—III ст., бо саме з цього часу латинські епітафії, знайдені на території римських провінцій, стають більш лаконічними¹⁴. При цьому цікаво, що, виходячи з когноменів, вільновідпущенники, згадані в епітафії, були греками: принаймні двоє вищих римських командирів, Аррій Алквіад та Флавій Сергіан Сосібій, також були грецького або східного походження¹⁵.

Це якоюсь мірою може правити ще одним посереднім аргументом для датування вказаного надгробка саме другою половиною II ст., оскільки відпущенники, найімовірніше, потрапили до Херсонеса разом із своїм патроном, який, судячи з усього, посідав досить високе місце у римській військовій ієрархії¹⁶. Можливо, що й убито їх було під час виконання ними його доручення. Але як би там не було, у нас є всі підстави передатувати розглянутий надгробок і віднести його до другої половини II ст.

2. 1908 р. у насипу некрополя в Карактинній бухті М. І. Репніков знайшов вапняковий надгробок Марка Мецилія, якого на підставі абревіатури СНО і BRA, представлений в епітафії, М. І. Ростовцев вважав солдатом I когорти Бракаравгустанів (рис. 2; 3)¹⁷. Вслід за

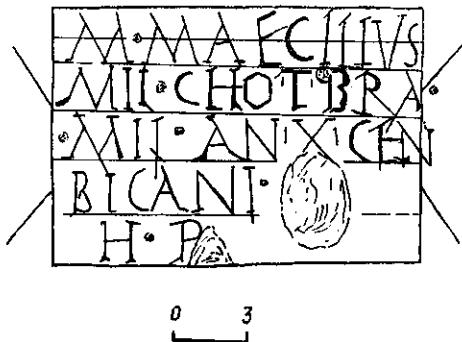

Рис. 3. Епітафія Марка Мецилія (прорис).

⁸ Gordon J. and A. Contributions to the palaeography of Latin Inscriptions.— Berkeley and Los Angeles, 1957.— P. 183, 227.— Note 3.

⁹ IOSPE, I², №№ 236, 547; Соловоник Э. И. Указ. соч.— С. 58, 59.— № 31; С. 66, 67.— № 41.

¹⁰ Cagnat R. Op. cit.— Pl. I; Huguet P. Epigrafia Latina.— Barcelona, 1946.— P. 115.— Fg. 38.

¹¹ Зубарь В. М. Указ. соч.— С. 19—27.

¹² Граков Б. Н., Виноградов Ю. Г. Новые надписи из Херсонеса Таврического // ВДИ.— 1970.— № 3.— С. 127, 128; Кадеев В. И. Указ. соч.— С. 25, 26.— Прим. 14.

¹³ Кадеев В. И. Указ. соч.— С. 26—31.

¹⁴ Kraft K. Op. cit.— P. 19; Holder P. The Auxilia from Augustus to Trajan.— Oxford, 1980.— P. 144.

¹⁵ Kajanto J. The Latin cognomina // Commentaciones Humanarum Litterarum.— 1965.— Vol. 36.— N 2.— P. 155; Devijver H. Prosopografia Militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum.— Leuven/Louvain, 1976.— Vol. I.— P. 120, 378.

¹⁶ Пор.: Авдеев А. Г. К пониманию надписи ЛНХТ, 13 (=IOSPE, I², № 562) // История и археология Нижнего Подунавья. Тезисы докладов.— Рени, 1989.— С. 65.

¹⁷ Ростовцев М. И. Новые латинские надписи с юга России // ИАК.— 1909.— Вып. 33.— С. 20—22; IOSPE, I², № 553.

М. І. Ростовцевим це відновлення прийняла більшість дослідників: вважалося, що саме військовослужбовці названої когорти входили до складу римської залоги Херсонеса у II — на початку III ст.¹⁸ Щоправда, Е. І. Соломонік, посилаючись на Б. Герова, зауважила, що серед римських військових частин, розквартириваних на Дунаї, було дві когорти, назви яких починалися на *Bracoh I Brac(ar) aug(ustanorum)* та *Coh. I Bracarum*. Але, незважаючи на це, вона вважає Марка Міцилія солдатом саме I когорти Бракаавгустанів¹⁹.

I когорта Бракаавгустанів у першій половині I ст. перебувала в Далмації, пізніше ж її було передислоковано на територію Нижньої Мезії, де вона фіксується військовим дипломом 99 р.²⁰ Судячи з епіграфічних пам'яток, 114 р. вона ще перебувала на території Нижньої Мезії. В період правління Адріана (117—138 рр.) її було переведено у Нижню Дакію²¹. На території Дакії когорта перебувала аж до першої половини III ст., отже її солдати не могли увійти до складу Мезійської армії, із підрозділів якої комплектувалася херсонеська вексилляція.

I когорту Бракарів зафіксовано у Нижній Мезії військовими дипломами 134, 138 і 157/158 рр. Вона дислокувалася тут до другої половини III ст.²², тому є всі підстави припускати, що саме її солдати входили до складу херсонеської вексилляції. Основний табір I когорти Бракарів міг міститися у Дуросторумі, який також був місцем основної стоянки XI Клавдієвого легіону, командуванню якого когорту було підпорядковано в оперативному відношенні²³. Виходячи з цього, у другому рядку епітафії Марка Міцилія має бути відновлено *mil(es) c(o)ho(rlis) I Bra(carum)*.

Таким чином, з'ясовується, що до складу римської залоги Херсонеса входили солдати не I когорти Бракаавгустанів, а I когорти Бракарів. Вони дислокувались у Херсонесі разом з солдатами XI Клавдієвого легіону починаючи з кінця II — початку III ст.²⁴ Сказане добре узгоджується із шрифтом надгробка, який датується саме цим часом.

3. У різні роки в Херсонесі знайдено три фрагменти, що становили уламки одного напису. У повному обсязі їх було видано М. О. Шангіним, потім перевидано Е. І. Соломонік (рис. 4)²⁵. Обое дослідників вважали, що напис слід відносити до часу спільногоправління Діоклетіана і Максиміана. Г. Альфольді не погодився з таким датуванням і вказав, що напис, коли в ньому відновити *Max[imis]* замість

¹⁸ Белов Г. Д. Указ. соч.— С. 109; Блаватский В. Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья.— М., 1954.— С. 132; Тудор Д. Киликийская когорта в Малой Скифии и Тавриде // МИА ЮЗ ССР и РНР.— Кишинев, 1960.— С. 247; Голенко В. К., Шеглов А. Н. О культе Асклепия в Херсонесе Таврическом // Дасія.— 1965.— С. 380; Кадеев В. И. Указ. соч.— С. 27 та ін.

¹⁹ Соломоник Э. И. Указ. соч.— С. 60, 61.— № 33.

²⁰ CIL, III, 1773; CIL, XVI, 44. *Cichoriorus C. Cohors* // RE.— 1900.— В. VII.— Sp. 255, 256; Wagner W. Die Dislocation römischer Auxiliarformationen in der Provinzen Noricum, Pannionien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus.— Berlin, 1938.— S. 97—100; Kraft K. Op. cit.— S. 170; Beneš J. Auxilia Romana in Moesia autem in Dacia.— Praha, 1978.— S. 18, 19.— N 52/15; Vladescu C. Armata in Dacia Inferior.— Bucureşti, 1983.— P. 33, 34; Vladescu C. Fortificatile Romane in Dacia Inferior.— Craiova, 1986.— P. 152.

²¹ Beneš J. Op. cit.— S. 19.

²² Beneš J. Bracares (Bracari) im römischen Neer ander unteren Donau // Listy Filologicke.— 1970.— N 93.— S. 239—245; Beneš J. Auxilia Romana ...— S. 19, 20.— N 54/17. У 88 р. вона зафіксована у Мавретанії. Див. CIL, XVI, 159.

²³ Beneš J. Auxilia Romana...— S. 20; Пор.: Cheesman C. The Auxilia of the Roman imperial army.— Oxford, 1914.— P. 49; Radnoti A. Legionen und Auxiliens am Oberrhein im I Jh. n. Chr. // Roman Frontier Studies.— 1969; Eighth International Congress of Limesforschung.— Cardiff, 1974.— Tabl. II—III; Luttwak E. The Grand strategy of Roman Empire. From the First Century A.D. to the Third.— Baltimore and London, 1976.— P. 24.

²⁴ Див.: Соломоник Э. И. Указ. соч.— №№ 8, 10, 29, 31, 32.

²⁵ Шангин М. А. Некоторые надписи Херсонесского музея // ВДИ.— 1938.— № 3.— С. 79, 80.— № 9; Соломоник Э. И. Указ. соч.— С. 74, 75.— № 53. Слід зазначити, що Е. І. Соломонік помилково під № 68-а вдруге опублікувала фрагмент цього ж напису (№ 53-в). На це звернув увагу М. Д. Соломатін.

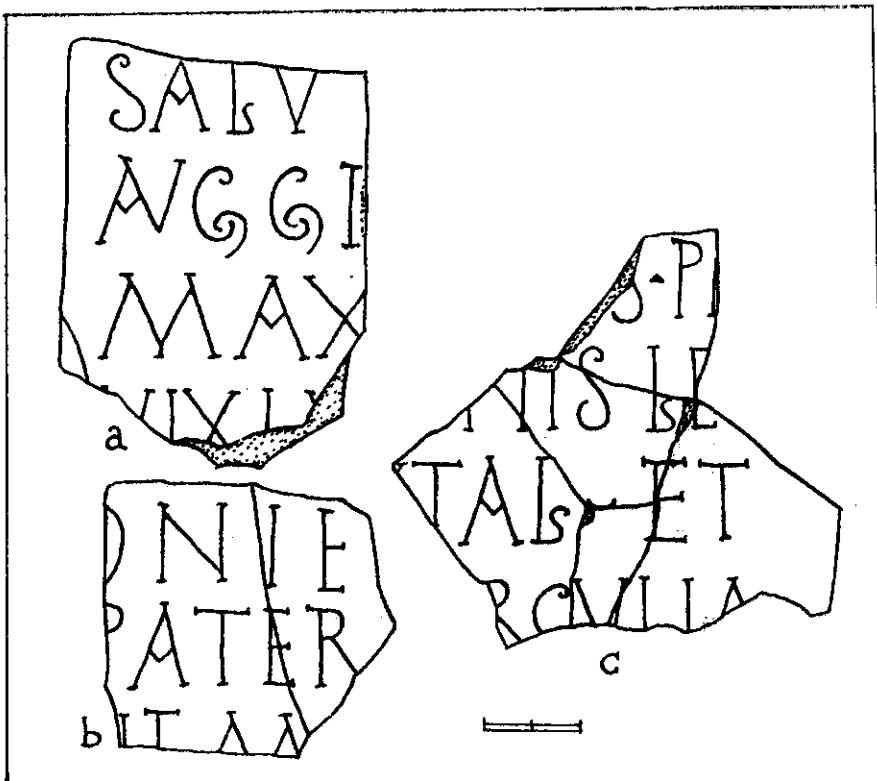

Рис. 4. Латинський напис пізньоантичного часу з Херсонеса (прорис).

Max[imiano] можна віднести і до часу спільногоправління Валантініана і Валента²⁶. Однак таке датування не прийняв Т. Сарновський. Він вважає, що цьому висновку суперечать дані керамічної епіграфіки пізньоантичного часу з прикордонних районів Дунайських провінцій імперії²⁷.

Г. Альфольді запропонував також кілька доповнень до напису. Так, посилаючись на CIL, III, 14704, він вважає, що *vixi* можна відновити як *vixi[llatio]*. Більше того, частина напису, котра збереглася на фрагменті С, на його думку, має читатися не як [...legionis legatus] / [...] Ital(iae) et / [Pann]onii(a)e [...civis] R(omanus) cui! A²⁸, а як [...le/giones ...] Italica et [...II He]rculia²⁹.

Однак запропоновані Г. А. Альфольді виправлення і доповнення навряд чи можуть бути беззастережно прийняті. У своїй реконструкції він спирається на відновлення ITAL, як на беззаперечне. Але це не зовсім так. На фрагменті С перед TAL добре видно тільки частину апексу літери, котру не обов'язково слід відновлювати як I. Для порівняння можна навести дані палеографії того ж напису, де у третьому та четвертому рядках фрагменту А є літери X, а також у четвертому рядку фрагменту С — літера V з таким самим закінченням (рис. 4)³⁰.

Якщо це спостереження правильне, питання про присутність у написі назви I Italійського легіону слід вважати відкритим. Сумнівне і відновлення у написі назви другого легіону, бо літери, що збереглись у четвертому рядку, не дозволяють робити такого впевненого висновку. Більше того, одночасна присутність солдатів вказаних легіонів у Херсонесі в пізньоантичний період навряд чи могла мати міс-

²⁶ Alföldy G. Рец.: Соломоник Э. И. ... — S. 785.

²⁷ Sarnowski T. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na Północnym wybrzeżu morza Czarnego. — Warszawa, 1988. — S. 164. — Прим. 17.

²⁸ Соломоник Э. И. Указ. соч. — С. 75.

²⁹ Alföldy G. Рец.: Соломоник Э. И. ... — S. 785.

³⁰ Пор.: Соломоник Э. И. Указ. соч. — С. 74, 75. — № 53.

це. Незважаючи на те, що обидва легіони були розквартировані на Дунаї, вони перебували у різній підлегlosti: I Італійський легіон — дукса Дакії, а II *Herculiae* — дукса Скіфії³¹, що вже саме по собі робить малоймовірним об'єднання солдатів цих підрозділів для оборони Херсонеса. Що ж до відновлення у написі *vixī* від *vixillatio*, то й воно не може бути прийняте, оскільки з кінця III ст. вексиляціями у римській армії стали називатися спеціальні кавалерійські підрозділи, припускати наявність яких у Херсонесі немає жодних підстав³².

Звичайно, говорячи про присутність у Херсонесі римських військ наприкінці III — в IV ст., дослідники посилаються на вказаний напис, у якому М. О. Шангін відновив *legionis legatus*³³. Першим на неправомірність такого відновлення вказав Т. Сарновський, який запропонував іншу реконструкцію напису (*S(ub)p(rae)p(osito)...*)³⁴. Щоправда, повністю з його відновленням погодитися не можна, оскільки вчений, наслідуючи Г. Альфольді вважає за можливе говорити про присутність у Херсонесі у пізньоантичний період вексиляції I Італійського легіону та легіону II *Herculiae*, що, як було показано вище, неймовірно.

Однак заслуговує на увагу висновок Т. Сарновського про те, що у згаданому написі не можна відновити посаду легата легіону. Справа в тому, що з часу правління імператора Гелліена (253—268 рр.), який активно провадив реформу римської армії, на зміну легатам легіонів сенаторського рангу приходять префекти легіонів із середовища старших центуріонів³⁵. Отже, на чолі херсонеської залоги у цей період мав перебувати не легат, а префект, що також необхідно враховувати при відновленні напису. Таким чином, все сказане не дозволяє погодитися із відновленням цього напису, запропонованим у літературі. А це в свою чергу не дає можливості використовувати його як надійне епіграфічне джерело і будувати на його підставі далекоссяжні висновки.

4. Слід спинитися також на посвяті Юпітеру від імені М. Гемінея Фортіса, бенефіціарія Уммідія Квадрата, знайденій на Ай-Тодорі. М. І. Ростовцев датував її серединою II ст., висловивши припущення про те, що Уммідій Квадрат був намісником Нижньої Мезії між 149 і 151/152 рр.³⁶ Спираючись на інтерпретацію М. І. Ростовцева, В. І. Кадеев нещодавно дійшов висновку, що айтодорський віттар може свідчити про одночасність дарування прав елевтерії Херсонеса і введення в Тавріку римських військ³⁷. Однак зараз із цим погодитися не можна.

Свого часу А. Штейн відніс час намісництва Уммідія Квадрата до більш широкого хронологічного діапазону і запропонував датувати його періодом між 145 і 155 рр.³⁸ Таке датування підтримав Е. Фіц,

³¹ *Not. Dig.*, XXXIX, 2—10; *Grosse Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*.— Berlin, 1920.— S. 174, 178; *Zuhariane M. Moesia Secunda, Scuthia și Notitia Dignitatum*.— București, 1988.— P. 55—58, 61—66.

³² *Nischer E. The Army reforms of Diocletian and Constantine and their modifications up to the time of the Notitia Dignitatum* // *JRS*.— 1923.— Vol. 13.— Part 1, 2.— P. 13—17; *Parker H. The legions of Diocletian and Constantine* // *JRS*.— 1933.— Vol. 23.— Part 2.— P. 189; *Grant M. The Climax of Rome. The Final Achievements of the Ancient World 161—337 A.D.*— Boston-Toronto, 1968.— P. 40, 41; *Grant M. The Army of the Caesars*.— London, 1974.— P. 277—280.

³³ *IOSPE*, 1², N 731; Шангін М. А. Указ. соч.— С. 79; Соломоник Э. И. Указ. соч.— С. 75.

³⁴ *Sarnowski T.*— Op. cit.— S. 164.— Прим. 179. Пор.: Alföödy G. Peg. Соломоник Э. И. ...— S. 785.

³⁵ *Vegeti, II, 10; Grosse R. Op. cit.*— S. 150, 151; *Nagy T. Lommanders of the legions in the age of Gallienus* // *AAH*.— 1965.— Vol. 17.— P. 293—295, 300, 301, 304; *Oiser J. The Emergence of Third Century Equestrian Military Commanders* // *Latomis*.— 1977.— Т. 36.— Fasc. 3.— P. 674, 680—682.

³⁶ *IOSPE*, 1², N 674.

³⁷ Кадеев В. И. Указ. соч.— С. 27.— Прим. 15.

³⁸ *Stein A. Die Legaten von Moesien*.— Budapest, 1940.— S. 70, 126.

який присвятив легатам Нижньої Мезії спеціальну працю³⁹. Однак із цим висновком не погодився Р. Сайм. Ретельно проаналізувавши роздовід Уммідієв Квадратів, він дійшов висновку, що згаданий в написі з Харакса Уммідій Квадрат був 118 р. консулом, причому не ординарним, а вибраним додатково замість консула, який вибув (*consul saffectus*)⁴⁰. Згідно Р. Сайма, на посту легата Нижньої Мезії Уммідій Квадрат перебував десь на початку 20-х років II ст.⁴¹ Цей висновок Р. Сайма добре узгоджується з білінгвою з Том, яка датується за третьим консулатом Адріана 120 р. Уммідія Квадрата в ній названо легатом⁴². Отже, вівтар із Харакса має бути віднесений до часу близько 120 р., коли, імовірно, на території Ай-Тодора і було знов розташовано римський військовий загін⁴³. Це мало статися не раніше закінчення війн Траяна, коли в імперії з'явилася можливість розміщувати свої війська у таких віддалених пунктах, як Харакс. Показово, що саме з цього часу римська залога фіксується в Тірі⁴⁴, що в свою чергу дозволяє говорити про цілеспрямованість політики римської адміністрації не тільки у Північно-Західному, але і в Північному Причорномор'ї. Створення опорних пунктів трохи раніше мало місце і на Кавказі, де на узбережжі розміщувалися римські залоги для охорони морських шляхів і спостереження за поведінкою васальних царів⁴⁵.

Слід підкреслити, що, на відміну від більш пізніх написів із згадками про бенефіціаріїв із Херсонеса та Харакса, М. Геміней Фортіс був бенефіціарієм легата провінції⁴⁶. Тому є підстави припускати, що він обіймав посаду командира посту, який на той час функціонував на Ай-Тодорі⁴⁷. Порівняно високий ранг М. Гемінея Фортіса свідчить про те, що римська адміністрація розглядала Харакс як територію, котра безпосередньо входила до складу провінції Нижня Мезія⁴⁸. Таким чином, є всі підстави зробити висновок, що обстановка у Тавріці в перший четверті II ст. перебувала під контролем римської влади. У разі необхідності вона могла втрутатися у внутрішні справи Херсонеса і Боспора і регулювати відносини між ними в інтересах імперії.

Огляд чотирьох відомих латинських написів з Херсонеса Таврійського і Харакса, таким чином, засвідчує, що не всі питання, пов'язані з їх датуванням та інтерпретацією, остаточно розв'язані. У зв'язку з нагромадженням нового епіграфічного матеріалу та його вивченням, до них доведеться ще неодноразово повернутися. Тому, імовірно, назріла потреба на сучасному науковому рівні почати підготовку до видання корпусу латинських написів, знайдених у різні роки на території нашої країни.

³⁹ Fitz J. Die Laufbahn der Statthalter in der Römischen Provinz Moesia Inferior.— Weimar. 1966.— S. 15; Пор.: Fitz J. Ummidio Quadrato Covertatore della Moesia Inferiore // Epigraphica.— 1964.— N 26.— P. 45—58.

⁴⁰ Syme R. Ummidii // Historia.— 1968.— Bd. 17.— P. 89, 91, 97.

⁴¹ Пор.: Rădulescu A., Munteanu M. Unveröffentlichte Inschriften aus Tomis und Callatis // Epigraphica (VII, congrès international, d'Epigraphie Grecque et Latine) — Bucureşti, 1977.— S. 107—110.

⁴² Згідно з останньою працею, присвяченою легатам, Уммідій Квадрат був легатом Мезії у 118/119—121/122 р.— Див.: Eck W. Jahres— und Provinzialfasten der senatorischen Statthalter von 69—70 bis 138/139 // Chiron.— 1983.— Bd. 13.— S. 150.— Прим. 338.— S. 224.

⁴³ Sarnowski T. Op. cit.— S. 141.— Прим. 62.

⁴⁴ Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира.— К., 1985.— С. 98; Сон Н. А. Новая латинская надпись из Тиры // ВДИ.— 1986.— № 4.— С. 98.

⁴⁵ Ростовцев М. И. Новые латинские надписи с юга России // ИАК.— 1909.— Вып. 33.— С. 9, 10.

⁴⁶ Domaszewski A. Die Rangordnung des Römischen Heeres.— Köln, 1981.— S. 32—34; Breeze D. The organisation of the career structure of the immunes and principales of the Roman army // Bonner Jahrbücher.— 1974.— Bd. 174.— P. 274.

⁴⁷ Пор.: Mann J. Legionary recruitment and Veteran Settlement during the Principate.— London, 1983.— P. 38, 66.

⁴⁸ Пор.: Domaszewski A. Op. cit.— S. 33.

B. M. Зубарь

ЗАМЕТКИ ПО ЛАТИНСКОЙ ЭПИГРАФИКЕ ХЕРСОНЕСА И ХАРАКСА

В статье рассмотрены три латинских надписи из Херсонеса и одна из Харакса, которые были найдены в дореволюционный период и неоднократно публиковались рядом исследователей. На основании анализа времени появления в латинских надгробных эпитафиях формулы *D. M.* и разделителей в виде «листиков», автор приходит к выводу о том, что надгробие вольноотпущенников, убитых таврами (*IOSPE*, 1², № 562), следует датировать не серединой I в., а второй половиной II в. Исходя из мест дислокации I когорты Бракаравгустанов и I когорты Бракаров, В. М. Зубарь считает, что солдат Марк Мецилий служил в I когорте Бракаров (*IOSPE*, 1², № 553), а когорта I Бракаравгустанов во второй половине II в. находилась на территории Дакии и из ее состава не могли откомандировываться солдаты для несения службы в Херсонесе. В статье также анализируется латинская надпись, новое чтение которой недавно было предложено Г. Альфельди (*IOSPE*, 1², № 572; Шангин М. А. ВДИ, 1938, № 3). На основании изучения палеографии, а также сравнительного материала, автор приходит к выводу о том, что в ней нельзя восстанавливать название легиона II *Herciliae* и использовать указанные памятники в качестве доказательства присутствия регулярных римских воинских подразделений в Херсонесе в конце III—IV вв. На базе новых исторических разработок Р. Сайма и билингвы из Томи в статье рассматривается также новая датировка алтаря с посвящением Юпитеру от имени М. Геминея Фортиса в тесной связи с политикой Рима в Северном Причерноморье.

V. M. Zubar

NOTES CONCERNING LATIN EPIGRAPHY OF KHERSONES AND KHARAX

The paper deals with three Latin inscriptions from Khersones and one from Kharax which were found in the prerevolutionary period and published for many times by some researchers. Coming from the analysis of a period when a formula *D.M.* and dividers shaped as “leaves” appeared in Latin epitaphs, the author concludes that the gravestone of freedmen killed by tauri (*IOSPE*, 1², № 562) should be dated by the second half of the 2nd cent., rather than by the mid of the 1st cent. Proceeding from the dislocation places of cohort I of the Brakaraugustans and cohort I of the Brakars, V. M. Zubar considers that soldier Mark Mecylij served in cohort I of the Brakars (*IOSPE*, 1², No. 553) and cohort I of the Brakaraugustans in the second half of the 2nd cent. was in the territory of Dakiya and soldiers who served in it could not be sent for service to Khersones.

A new reading of the Latin inscription suggested recently by G. Alföldi (*IOSPE*, Shangin, 1938, No. 9) is analyzed. Proceeding from the study of paleography and comparative data, the author makes a conclusion that the title of legion II *Herciliae* must not be restored in that inscription and so the mentioned monuments must not be used as a proof of the presence of regular Roman military subunits in Khersones in late 3d-4th cent. Basing on new historical studies of R. Saim and bilingua from Tomhi a new dating of altar with dedication to Jupiter from M. Heminey Fortis is considered as tightly related to the Rome policy in the Northern Black Sea territory.

Одержано 06.01.89.

АРХЕОЛОГІЯ В СРСР І ЗА РУБЕЖЕМ

Категорії «процесуальної археології»

© М. А. Колесніков

Пропонується загальна характеристика нової або процесуальної археології — одного з яскравих напрямків англо-американської археологічної науки. Проаналізовані базові поняття, основні методи та пошуки на шляху створення археологічної теорії (теорії середнього рівня).

У поданий статті розглядаються поняття, що лежать в основі методології «нової археології» — одного з напрямів англо-американської археологічної науки. Він здобув найбільшу популярність по обидва боки Атлантики в 1960—70 рр. і зараз ще зберігає свою популярність. Сама назва цієї наукової школи — «процесуальна археологія» — видається крашою саме зараз, у 80-ті рр., коли «новизна її значно зменшилась»¹.

Процесуальна археологія є надзвичайно складним та концептуально неоднорідним напрямом в археології, тому межі її не завжди досить чітко визначаються критиками, а єдність часто трактується як «сухо механічна, а не органічна»² й пояснюється на традиційних дифузіоністських схемах або впливом на американську археологію з боку логічного позитивізму³, або наслідками НТР, що позначилося на стилі мислення археологів повоєнного покоління⁴, або зв'язком цього напряму з ідеями марксизму і неоеволюціонізму⁵, або ж простим посиленням на авторитет лідера американської «процесуальної археології» Л. Р. Бінфорда⁶.

Тому ми не подаємо тут визначення основних понять, що окреслюють головні методологічні принципи «процесуальної археології». У центрі уваги постає лише сама проблема характеру зв'язків цих понять, можливості висловлення їх у більш-менш систематизованому вигляді, що дає змогу визначити на теоретичному рівні межі «процесуальної археології» як об'єкта подальшого дослідження. Таким чином, пропонована стаття має швидше структурно-логічний, аніж історичний характер.

Центральне місце у науковому лексиконі «нової археології» займає категорія «процес». Тому виникає необхідність розшифрувати назву цього археологічного напряму. В англійській та американській культур-

¹ Renfrew C. Preface // Binford L.R. In Pursuit of the Past.—L., 1983.—P. 8.

² Trigger B. Gordon Childe: Revolutions in Archaeology.—L., 1980.—P. 183.

³ Brruggemann J. More on Socio-archaeology // Curr. Anthr.—1976.—17(1).—P. 147—148.

⁴ Piggott S. Summary and conclusions // Toward a History of Archaeology / Ed. by G. Daniel.—L., 1981.—P. 186—189; Wilson D. The New Archaeology.—N.Y., 1975.—349 p.

⁵ Dunnell R. Evolutionary Theory and Archaeology // Advances... — 1980.—Vol. 3.—P. 35—99; Willey G., Sabloff J. A History of American Archaeology.—San-Francisco, 1974.—252 p.

⁶ Klein L. A Panorama of Theoretical Archaeology // Curr. Anthr.—1977.—1(1).—P. 1—42.

но-соціальній (загальній) антропології, що являє собою сплав чотирьох дисциплін — археології, фізичної антропології, етнології та антропологічної лінгвістики⁷ — поняття «процес» охоплює увесь діапазон людської діяльності на всіх її рівнях (від поведінки індивіду до еволюції цілих суспільних систем) і у всіх сферах (екологічній, технологічній, соціальній, релігійній та ін.). Археологія, як і інші науки антропологічного кола, покликана вивчати ці соціокультурні процеси, а відмінність між нею і антропологією існує лише в галузі операціональних процедур: антрополог безпосередньо спостерігає власні процеси, археолог — лише наслідки їх дій, які постають перед ним у вигляді статичних матеріальних об'єктів. На більш високому операціональному рівні — описі — відмінності між археологією і антропологією стають ще більш відносними: на цьому етапі відбувається виділення «одиниць археологічного дослідження», класифікації, таксономії і типології⁸. Оскільки метою типології є «максимальне наближення до реальності поведінки»⁹, то й одиниці археологічного опису частково відповідають одиницям структури людської діяльності. Завдання наступного, вищого, рівня пояснити формальне розмаїття культурних явищ, що спостерігаються й описуються, — саме цей рівень визначається американськими вченими як етап «процесуальної інтерпретації», або власне «процесуальна археологія»¹⁰. На стадії пояснення археолог не може уникати питань, які стосуються причин та закономірностей прояву суспільних форм діяльності, і тут практично зникає межа, що відокремлює археологію від культурно-соціальної антропології¹¹. Таким чином, з точки зору логіки дослідницької процедури в археології поняття «процесуальна археологія» характеризує етап переходу науки від опису культурних явищ до пояснення їх формальної різноманітності і створення на цьому шляху нової картини людської культури як цілісності, що функціонує та розвивається. Отже, і методологічні принципи «процесуальної археології» необхідно розглядати сuto у контексті цієї цільової установки, і саме тут повинна виявитися з найбільшою виразністю стиль теоретичного мислення і внутрішній зв'язок наукових категорій, які загалом і створюють основу методологічної цілісності цього археологічного напряму.

Одна з найбільш поширеніших помилок, яку допускають критики «нової археології», полягає в тому, що цей напрям розглядають як цілісну теорію, тоді як послідовники «нової археології» вбачають у ній насамперед метод, «систему питань, спрямованих у минуле»¹². Починаючи приблизно з 40-х рр., коли західна археологічна наука почала вивчати соціокультурні процеси, з'явилися праці, автори яких намагались встановити, які процеси повинна вивчати археологія і на якому рівні соціологічного узагальнення може бути вичерпано її компетенція¹³. З точки зору «процесуальної археології» будь-які міркування з приводу того, що повинна і чого не повинна вивчати археологія, будуть мати спекулятивний і, зрештою, передчасний характер. Ми можемо розширити межі об'єкта науки до рівня процесів суспільної еволюції й етногенезу, або, навпаки, звузити їх до завдань реконструкції окремих істо-

⁷ Бромлей Ю. В. О предмете культурно-социальной антропологии и этнографии в трактовке англо-американских и советских ученых // Этнография за рубежом.— М., 1979.— С. 7—22.

⁸ Willey G., Phillips Ph. Method. and Theory in American Archaeology.— Chicago. 1958.— Р. 2—4.

⁹ Ibid.— Р. 13.

¹⁰ Ibid.— Р. 4.

¹¹ Ibid.— Р. 6.

¹² Renfrew C. Preface...— Р. 8; див. також: Clarke D. Archaeology: the loss of innocence // Antiquity.— 1973.— 47.— Р. 12.

¹³ Chang K.-C. Rethinking archaeology.— N.Y., 1967.— 167 p.; Clark D. Archaeology and Society.— Cambridge, 1957.— 2d. ed.— 272 p.; Gessing G. Socio-archaeology // Folk.— 1963.— 5.— Р. 103—112; Gessing G. Socio-archaeology // Curr. Anthr.— 1975.— 16(3).— Р. 323—332; Taylor W. A study of archaeology // Amer. Anthr. Assoc.— Memoir, 1948.— 69; Trigger B. Settlement Archaeology— Its Goals and Promise // AA.— 1967.— 32 (2).— Р. 149—160; Willey G. Prehistoric Settlement Patterns in the Viru Valley, Peru // Bureau of American Ethnology.— 1953.— Bull. 155.

ричних подій, структур розселення, технології і т. ін.¹⁴ — в усіх випадках визначення об'єкта залишається надто розширеним, а сам він — непосильним для археології, доки не буде з'ясовано, які саме аспекти минулих соціокультурних процесів може вивчати археологія, не виходячи при цьому за межі власних пізнавальних засобів. Попервах археолог повинен визначити специфіку та загальне коло питань, з якими він може звертатися до свого матеріалу, а цього досягають у ході баґаторазових дослідницьких перевірок, а не споглядальними висновками.

Гіпотетико-дедуктивний метод. Вивчаючи природу соціокультурних процесів, «процесуальна археологія» (як і будь-який інший різновид соціоархеології) за необхідністю повинна осмислювати результати досліджень інших наук суспільного кола (соціології, економіки, демографії та ін.). Очевидно, що на цьому етапі метою археології є перевірка й уточнення емпіричних узагальнень і теоретичних положень цих наук на суто археологічному матеріалі. Вся сукупність позитивних знань, що складають зміст цих наук, повинна бути переформульована таким чином, щоб ці знання мали вагу у контексті археології. Реально ця мета досягається лише дедуктивним способом, у ході якого виводиться основоположне твердження однієї чи кількох гіпотез, що в принципі можуть бути перевірені на тому матеріалі, яким безпосередньо операє археолог. Таким чином, дедуктивний (гіпотетико-дедуктивний) метод дослідження є найбільш сприятливим для вирішення завдань, пов'язаних з переходом до вивчення соціокультурних процесів, тому що дозволяє виділити археологічно значущі аспекти з потоку різноманітної інформації, властивої суспільним наукам*.

Універсальні закони (дедуктивно-номологічний підхід). Специфіка археології як суспільної науки полягає в тому, що вона повинна пояснювати різноманітність соціокультурних процесів минулого, звертаючись до археологічної пам'ятки, яка є, по суті, явищем сучасним. Включаючи до процесу археологічного пізнання дані наук, що вивчають переважно сучасність, археологія мимоволі змушенна зосереджувати увагу на створенні пояснень більш-менш універсального характеру, оскільки ключова гіпотеза, виведена зі знання про сучасність, узгоджується з картиною минулого, одержаною внаслідок археологічних спостережень, тільки в тому випадку, коли вихідне твердження є істинним незалежно від умов місця й часу, тобто коли ці твердження є універсальними законами. Археологія на цьому шляху фактично переставала бути науковою, що вивчає виключно минуле, оскільки орієнтація на універсальні, позачасові характеристики досліджуваних процесів підводила археологів до переконання, що «діяльність людини як у минулому, так і нині керується подібними законами та правилами, отже, будь-які закони, сформульовані археологом і перевірені на його матеріалі, можуть бути пристосовані й до сучасності»¹⁵. Методика археологічного дослідження, побудована на цій основі, схематично відображенна у вигляді сукупності чотирьох «стратегій»¹⁶ вивчення: 1) процесів минулого за матеріальними залишками минулого; 2) закономірностей процесів минулого за даними сучасної матеріальної культури¹⁷; 3) сучасних суспільних процесів на основі закономірностей опредмечування минулих суспільних процесів; 4) сучасних процесів за їх матеріальними проявами¹⁸.

¹⁴ Klein L. // Curr. Anthr.—1975.—(16)3.—P. 333.

* У радянській археології лише останніми роками стало зрозумілим, що проблема переходу археології до завдань соціологічних реконструкцій нерозривно пов'язана з проблемами розробки спеціальних методів цього переходу на дедуктивній основі (Деревянко А. П., Симанов А. Л. Методологические и философские проблемы археологического исследования // Методологические и философские проблемы истории.—Новосибирск, 1983.—С. 251—260).

¹⁵ Woodbury R. Archaeology in Anthropology // AA.—1972.—37.—P. 338.

¹⁶ Schiffer M. Behavioral Archaeology.—N.Y., 1976.—P. 4—9.

¹⁷ Ascher R. Experimental archaeology // Amer. Anthr.—1961.—63.—P. 793—816; Watson P. The Idea of Ethnoarchaeology // Ethnoarchaeology : Implications of Ethnography for Archaeology / Ed. by C. Kramer.—N.Y., 1979.—P. 286—292.

¹⁸ Rathje W. Modern Material Culture Studies // Advances...—1979.—Vol. 2.—P. 2—37.

Це спрямування у методологічній орієнтації «процесуальної археології» на завдання пошуку універсальних законів навряд чи доречно пояснювати впливом ідей К. Гемпеля¹⁹. У даному випадку сама специфіка археології як науки, об'ектом якої є минуле, виявилася таким чином, що прийняття дедуктивного методу неминуче призводило до наступного прийняття найбільш твердого його різновиду — дедуктивно-номологічної моделі, яка визнає пояснення істинним лише тоді, коли правила дедукції дозволяють вивести досліджуване явище з формулювання вихідного закону (т. зв. «модель пояснення охоплюючим законом»)*. Відповідно й установка «процесуальної археології» на використання цієї моделі пояснення неминуче «ліквідувала найбільш цінну якість археологічної науки — її часову перспективу, якої позбавлена більшість суспільних наук»²⁰.

Загальна археологічна теорія. Результатом дедуктивно-номологічної процедури дослідження є деяка сукупність законів, що описують вже не сам конкретний об'єкт, а його ідеалізований образ; подальше дослідження здійснюється шляхом операцій з цим «ідеалізованим об'єктом». Як приклад такого типу досліджень, у західній археологічній літературі часто згадуються праці Дж. Дітця і У. Лонгакра, в яких абстрактним, умоглядним, шляхом встановлюються обов'язкові кореляції між формами післяшлюбного поселення і структурою розподілу керамічних стилів у зоні розселення²¹. В контексті досліджень, що провадяться на дедуктивно-номологічній основі, вихідні твердження повинні формулюватися якомога ясніше й однозначніше в одній певній системі понять (принцип експліцитності). Очевидно, що цього принципу можна буде цілком дотримуватися лише, коли вихідні твердження постають органічною частиною цілісної теорії. Це пояснює, чому саме «процесуальна археологія», як жоден інший напрям в англо-американській археології, наблизилася до розуміння важливого місця, що посідає загальна археологічна теорія в дослідженні соціокультурних процесів. Це пояснює й заклики до створення такої теорії. Проте у середовищі «нових» археологів і досі немає повної узгодженості з приводу того, чим саме є ця загальна теорія і якими повинні бути способи її побудови. Деякі послідовники «процесуальної археології» вважають, що функції загальної археологічної теорії може виконувати будь-яка досить струнка соціологічна теорія²². При цьому одинак прихильники такого підходу добре усвідомлюють, що, приміром, марксистська теорія суспільно-економічних формаций, «теорія цивілізацій» А. Дж. Тайнбі або «стадіальна теорія» Е. Сервіса не є рівнозначними як за обґрунтуванням, так і за потенційною можливістю пояснення. Однак вибір зasad для порівняння цих теорій має, загалом, випадковий характер. Так, Чжан Гуанчжі описав один з наукових напрямів китайської археології, що певною мірою є еквівалентом «нової» археології. Цей напрям визнав загальною марксистську теоретичну концепцію суспільно-економічних формаций. Та зіставляючи цю теорію з концепцією Е. Сервіса, що встановлює стадії суспільної еволюції за ступенем соціально-політичної інтеграції суспільства²³, Ч. Гуанчжі доходить несподіваного висновку, що концепція Сервіса більш придатна для мети, переслідуваної археологічною наукою, бо характеризує три стадії суспільної еволюції (приблиз-

¹⁹ Watson R. The “new archeology” of the 1960s // Antiquity.—1972.—46.—P. 210—215.

* Літ. див.: Clarke D. Analytical Archaeology.—L., 1978.—2d ed.—P. 487—488; Klein L. A Panorama...—P. 22—23.

²⁰ Roper D. The Method and Theory of Site Catchment Analysis : A Review // Advances...—1979.—Vol. 2.—P. 136.

²¹ Binford L. Methodological Consideration of the archaeological Use of Ethnographic Data // МН.—1968.—P. 268—273; Hodder I. Simple correlations between material culture and society: A Review // The Spatial Organization of Culture / Ed. by I. Hodder.—L., 1978.—P. 3—24.

²² Clarke D. Archaeology: the loss...—P. 16.

²³ Див.: Service E. Origins of the State and Civilization : The Process of Culture Evolution.—N.Y., 1975.—P. 326—331.

но «група», «плем'я», «потестарність») там, де формаційна теорія віділяє їй описує тільки одну (первісна економічна формація)²⁴.

Труднощі «процесуальної археології» у питанні про загальну теорію посилюються ще й зростанням популярності гіпотетико-дедуктивного методу. Це зосередило увагу археологів переважно на завданнях перевірки гіпотез і зробило їх досить байдужими до питання про джерела, за допомогою яких вони перевіряються. Втім, сам досвід теоретичного розвитку «нової археології» показує, що пояснюючі закони аж ніяк не утворюють загальної археологічної теорії, коли підконтрольні положення не ґрунтуються на цілісній теоретичній побудові. Таким чином спростовується твердження визнаного методолога «нової» школи Дж. Хілла, що «тільки перевірка гіпотез відкриє шлях до формулювання законів і створення теорії високого рівня»²⁵.

Системний підхід. Парадоксальним є те, що однією з найсерйозніших перешкод на шляху до побудови загальної археологічної теорії став системний підхід — один з найефективніших засобів «процесуальної археології», її справжнє «кредо». Ледве не весь оптимізм лідерів і засновників «процесуальної археології» стосовно пізнавальних можливостей археологічної науки ґрутувався на вірі у майже безмежні можливості системної теорії. У перспективі системного підходу археологічний матеріал не менш інформативний, ніж, наприклад, етнографічний, тому що він, хоча і є лише одним з компонентів соціокультурної системи (матеріальною культурою), в той же час відбиває структуру цілої системи²⁶. Формальні зміни, що відбуваються в одному компоненті соціокультурної системи, пов'язані з відповідними змінами в інших її компонентах; отже, знання законів внутрішньосистемного зв'язку і взаємодії відкриває принципову можливість передбачити й розрахувати реакцію кожного компоненту системи на структурні зміни системи в цілому²⁷. У своїй ранній статті, що стала згодом своєрідною програмою «нової археології», Л. Бінфорд писав: «Звичайно ж, ми не можемо викопати систему спорідненості або філософію, та ми викопуємо речі, що функціонували в одній системі і з відношеннями спорідненості, і з філософіями»²⁸. Безперечно, системна теорія має могутній пізнавальний потенціал і багато якостей загальної конкретно-наукової теорії. Проте можливості системного підходу як засобу теоретичного пояснення у межах даних наук повністю зумовлюються характером окремих наукових теорій, що складають зміст системного аналізу і обґрунтовують, зокрема, принцип організації системного об'єкта дослідження. Це питання заслуговує розгляду, тому що більшість лідерів і послідовників «процесуальної археології» сприйняли ідею системного підходу з культурно-соціальної антропології у контексті загальносоціологічної теорії американського антрополога-еволюціоніста Л. А. Уайта²⁹. Уайт розглядав культурну еволюцію як космічний процес, змістом якого є концентрація та організація вільної енергії Всесвіту. Людська культура трактувалася Уайтом як засіб організації зростаючого обсягу людської енергії, що «приборкується», і в той же час як надбіологічну здібність адаптації людини до мінливих умов свого існування. Відповідно, культура як механізм адаптації підрозділяється на три компоненти: технологічну підсистему, функція якої полягає у безпосередньому оволодінні енергією зовнішнього середовища; соціальну, що є формою організації технологічних процесів, адекватною даному розвитку технології; ідеологічну (когнітивну), що кодує інформацію про дві нижчі під-

²⁴ Chang K.-C. Shang Civilization.— New Haven etc., 1980.— P. 63.

²⁵ Hill J. Seminar of the explanation of prehistoric organizational change // Curr. Anthr.— 1971.— 78.— P. 407.

²⁶ Binford L. Archaeology and Anthropology // AA.— 1962.— 28 (2).— P. 217.

²⁷ Ibid.— P. 218.

²⁸ Ibid.— P. 220.

²⁹ White L. Evolution of Culture.— N. Y., 1959; див. також: Binford L. An Archaeological Perspective.— N.Y., etc., 1972.— P. 105—113.

системи³⁰. Багато положень «культурного еволюціонізму» Уайта, такі як адаптивна функція культури чи розуміння технології як моменту зв'язку між суспільством і природним середовищем, безперечно, імпонували засновнику «процесуальної археології» Бінфорду, однак багато що у цій теорії йшло в розріз з уявленнями «нових» археологів про характеристики, які повинна мати загальна археологічна теорія. З точки зору «процесуальної археології», найсерйознішим недоліком культурного еволюціонізму Уайта було те, що теорія не була «теорією» у вузькому значенні слова, а являє собою величезне емпіричне узагальнення, що не містить «механізму», який пояснює ці узагальнення, так само як механізм «відбору» в еволюційній біології пояснює всю різноманітність фактів прогресивної еволюції³¹. Таким чином, з культурного еволюціонізму Уайта «процесуальна археологія» запозичила лише системний підхід, але в цілому відмовилась від теорії, що лежить у його фундаменті, і, таким чином, фактично обмежила археологічну систематику завданнями сутто описового характеру³². Сказане зовсім не означає, що системний аналіз у «новій археології» абсолютно позбавлений теоретичного змісту. Прихильників цього напряму об'єднують деякі загальні теоретичні положення сучасної еволюційної антропології, яка вважає техніко-економічний компонент культурної системи визначальним у розвитку соціальних та ідеологічних сфер³³. У цьому значенні «археологічною теорією справді є еволюційна антропологія»³⁴. Однак ці теоретичні елементи присутні у працях «нових» археологів неявно, структурно невиділені, що суперечить вимозі експліцитності теоретичних заход дослідження, яка висувається самими ж прихильниками «нової» школи.

Пояснення. Відсутність експліцитної загальної теорії внесла у процедуру системного аналізу небезпечну довільність (безпідставність), коли вибір зasad для виділення компонентів системи (технологія, торгівля, фортифікація і т. ін.) зумовлюється, по суті, суб'єктивним ставленням до предмету дослідника³⁵. У сучасній «процесуальній археології» діє, фактично, тільки один критерій порівняння різних принципів археологічної систематизації — більша чи менша можливість використання математичного формалізму під час розрахунку динаміки культурної системи. Така ситуація не могла не викликати, в свою чергу, деякої «аберації» категорії пояснення. Згідно раннього формулювання Бінфорда³⁶, «пояснення полягає у виявленні стійких зв'язків між змінними системи та вимірюванні цих змінних». Інакше кажучи, пояснення є дещо іншим, ніж системний опис. Згодом Бінфорд розширив визначення пояснення і трактував його як теоретичний (у формі законів) опис явищ, що спостерігаються³⁷. Не дискутуючи з приводу правомірності такого трактування природи наукового пояснення, відзначимо важливий момент, що не завжди належним чином враховується критиками: з точки зору «процесуальної археології» ні казуальне, ні функціональне пояснення окремого явища або окремої події самі по собі не мають теоретичного змісту, навіть якщо стосуються таких глобальних історичних проблем, як причини виникнення землеробства чи роль технологій металообробки у розвитку стародавніх суспільств. Найбільш виразно з цього приводу висловився К. Ренфро, який підкреслив, що археолога повинне в першу чергу хвилювати питання «як» проходять соціокультурні процеси, що моделюються під час системного аналізу,

³⁰ Аверкиева Ю. П. История теоретической мысли в американской этнографии.— М., 1979.— 288 с.

³¹ Dunnell R. Evolutionary...— P. 34—45.

³² Joshim M. Breaking Down the System // Advances...— 1979.— Vol. 2.— P. 77—117.

³³ Willey G., Sabloff J. A History...— P. 183.

³⁴ Watson P., LeBlank S., Redman C. Explanation in archaeology: an explicitly scientific approach.— N.Y., 1971.— P. 164.

³⁵ Jochim M. Op. cit.— P. 77—81.

³⁶ Binford L. Archaeology...— P. 218.

³⁷ Binford L. On Covering Law and Theories in Archaeology // Curr. Anthr.— 1978.— 19 (3).— P. 631—632.

а не питання «чому» вони відбуваються, тому що останнє належить до сфери історичних випадковостей³⁸. Таким чином, розбіжності у поглядах «нових» археологів на причини виникнення історичних подій загалом не свідчать про розходження у теоретичних принципах. Проте найсерйозніші суперечності та найважкі проблеми «процесуальної археології» зосереджені саме у сфері завдань побудови загальної археологічної теорії, і саме з розв'язанням цих проблем лідери напрямку пов'язують можливість конституування археології як повноцінної соціальної (антропологічної) науки³⁹.

Теорія «середнього рівня». У процесі теоретизації археології послідовники «нової» школи зіткнулися з низкою нових проблем, головні з яких були пов'язані з особливостями застосування дедуктивної моделі міркувань в археологічному дослідженні. Виявилося, що ефективність дедуктивного методу залежить від надійності соціологічних інтерпретацій пам'ятки, інакше кажучи — від вірогідності кореляцій між формальними характеристиками археологічного матеріалу і процесами, що зумовили його появу і сучасний вигляд. Як ілюстрація до суті цієї проблеми є посилання на одну з ранніх статей Дж. Хілла⁴⁰, яку часто наводять як класичний зразок дедуктивної методики в археологічному дослідженні⁴¹. Досліджаючи 46 споруд, виявленіх під час розкопок індіанського пуебло XIII ст. в Аризоні, Хілл здійснив статистичний аналіз їх розмірів і встановив, що формально вони розподіляються на три типи — «великі», «малі», «нетипові». Це дозволило йому висунути припущення про різне функціональне призначення споруд різного типу. Спираючись на дані етнографії індіанців хопі, Хілл далі припустив, що «великі» будівлі з вогнищами призначенні для повсякденної діяльності і приготування їжі, тоді як «малі» — для збереження запасів, а «нетипові» — для громадських церемоній. Інакше кажучи, він висунув гіпотезу про функціональну ідентичність пуебло XIII ст. і пуебло сучасних індіанців хопі. З цієї гіпотези Хілл вивів 16 припущень і перевірив їх на археологічних матеріалах, використовуючи для цього лише ті дані, що не були пов'язані з розмірами споруд та наявністю вогнищ (тобто ті, що не залежали від даних, використаних для побудови гіпотези). Перевірки містили функціональний аналіз типів кераміки й знарядь (так, більші кімнати повинні вміщувати і більше розмаїття категорій археологічного матеріалу відповідно до різноманітності форм діяльності; у більших кімнатах повинно знаходитися більше емностей, пристосованих для збереження води, отже, більше великого вузькогорлого декорованого посуду і т. ін.).

Оскільки ці припущення формулювались у математичних термінах, зберігалася можливість повторної чи додаткової перевірки результатів.

Як уже згадувалося, цю роботу Хілла часто наводять як зразкове застосування гіпотетико-дедуктивного методу міркувань в археології. Проти такого трактування рішуче виступив вчитель Хілла Л. Бінфорд: «На мою думку, це нонсенс. Хілл продемонстрував нам класичний зразок індуктивного доказу на основі етнографічних аналогій!»⁴². Мабуть, і сам Хілл не вважав своє дослідження зразком дедуктивного методу⁴³. Причиною непорозуміння, що викликало такі протилежні оцінки праці Хілла, є специфіка предметного відображення процесів минулої діяльності в археологічній пам'ятці. У дедуктивному за формою аналізі, проведенню Хіллом, є одна суттєва прогалина: його автор зробив кілька несуперечливих припущень, що стосуються характеру і видів діяльності (збереження запасів, приготування їжі і т. ін.), а перевіряв їх, посилаю-

³⁸ Renfrew C. Approaches to Social Archaeology.— Cambridge, 1984.— P. 13.

³⁹ Clarke D. Archaeology : a loss...— P. 16—19.

⁴⁰ Hill J., Broken K. Pueblo: Patterns of form and function // New Perspectives in Archaeology / Ed. by S. R. and L. R. Binford.— Chicago, 1968.— P. 103—142.

⁴¹ Watson P., LeBlanc S., Redman C. Explanations...— P. 37—45.

⁴² Binford L. Working at Archaeology.— N.Y., 1983.— P. 16.

⁴³ Binford L. (ed.) For Theory Building in Archaeology. General Introduction.— N.Y. etc., 1977.— P. 3.

чись на формальні ознаки археологічних залишків, за припущенням відповідних певним видам діяльності. Одна ланка у низці міркувань Хілла залишилася такою, що принципово не перевіряється — зв'язок між досліджуваним соціокультурним процесом і формою артефактів, між змістом діяльності та її «речовою» оболонкою. Тому докази, висунуті Хіллом, були, за суттю, індуктивними: співвідношення між змінними одного класу явищ (пуебло XIX ст.) він поширив на інший клас явищ (пуебло XIII ст.) і, таким чином, побудував емпіричне узагальнення, а зовсім не новий пояснюючий закон. Отже, вже на початку 70-х рр. виявилося, що ефективність дедуктивного методу обмежена специфікою самих археологічних джерел; наступні спроби вирішити цю проблему привели до виділення у межах «процесуальної археології» нового методу, що отримав назву «дослідження середнього рівня», метою яких оголошувалось встановлення зв'язків, що є точними і трактуються однозначно, між статичною археологічною пам'яткою і соціокультурними та природними процесами, що зумовили його появу і сучасний вигляд. Саме на цьому рівні археологічного дослідження, мета якого фактично полягала в реабілітації дедуктивного методу, цей метод виявився повністю непридатним. Його застосування є виправданим лише тоді, коли дослідник озброєний повною інформацією про умови, в яких діє сформульований закон (у даному випадку можна говорити про умови виникнення різних категорій археологічного матеріалу), але ж метою дослідження «середнього рівня» і є саме реконструкція цих умов! Перевірка гіпотез на цьому рівні стає неможливою, тому що археолог завжди може «підтвердити» свою гіпотезу, що не відповідає даним спостережень, шляхом довільного встановлення особливих початкових умов або ж посиланням на дію якихось додаткових, раніше не врахованих змінних⁴⁴.

Для того, щоб встановити якомога точнішу та однозначну кореляцію між формами археологічної пам'ятки і шуканими умовами його виникнення, «процесуальна археологія» обрала «метод безпосереднього включення у динаміку процесу», висуваючи на перший план два різновиди допоміжних археологічних досліджень: етноархеологію і археологічний експеримент. На перший погляд здається, що в цих нових завданнях насправді немає нічого нового: інтерпретація минулих культурних залишків на основі аналогій, набутих практикою спостережень сучасних процесів життедіяльності має таку ж давню традицію, як і сама історія археологічної науки. У межах цієї традиції інтерпретація археологічних даних, що проведена у згаданій праці Хілла, має вигляд цілком «природної» і такої, що не викликає принципових заперечень — більшій різноманітності форм діяльності дійсно повинна відповідати більша різноманітність категорій археологічного матеріалу і т. ін. Та суть проблеми полягає якраз у тому, що «нові» археологи рішуче відкидають саму можливість суто «природних» археологічних інтерпретацій. Однаковою мірою вони заперечують і можливість проведення археологами «об'єктивного» опису археологічних матеріалів і побудови на його основі «багатоцільових» або «універсальних» класифікаційних схем⁴⁵. Все наше знання про минуле є наслідком висновків, та немає жодної крихти знання, яка була б результатом безпосередніх спостережень і «органічних констатаций»⁴⁶. Характер цих висновків обумовлено характером теоретичних концепцій, крізь скло яких археолог вивчає наданий матеріал. «Висловлена у такій спрощеній формі, ця думка не видається разючою відвертістю. А зрештою вона і є основною ідеєю нової археблогії»⁴⁷. Багато інтерпретацій археологічних висновків, які сьогодні здаються цілком «природними» («органічними»), колись сти-

⁴⁴ Binford L. Working...— P. 13, 18—19.

⁴⁵ Hill J., Evans R. A model for classifications and typology // Models in Archaeology.— L., 1972.— P. 231—274.

⁴⁶ Renfrew C. Approaches...— P. 3—4.

⁴⁷ Renfrew C. Preface...— P. 9.

калися із різкими запереченнями, коли їх концептуальний зміст суперечив пануючим науковим парадигмам: досить згадати атмосферу недовір'я, що більш ніж 20 років оточувала знахідки Буше де Перта або долю сумно відомого відкриття Саутуоли в Альтамірі⁴⁸. «Коли археолог знаходить кам'яну річ, загострену з одного боку і клиноподібну з іншого, то він визначає її як неолітичну сокиру. Він може твердити, що це «природний» висновок і що він не вимагає ніякої моделі. Та це не так. Тільки тому, що сокира відома археологу з його власного досвіду і тому, що він може порівняти її форму з сучасними знаряддями, він і може визнати цю річ «сокирою». Ясно, що у такому випадку він використовує функціональну модель, побудовану на основі сучасних аналогій»⁴⁹. Якщо такі аналогії будуються на концепціях, які не перевіряються або не явно виражені, то археолог може опинитись у полоні глибоко замаскованої ілюзії «об'єктивності» опису і «природності» первинних інтерпретацій⁵⁰. На думку прихильників «процесуальної археології», дослідження «середнього рівня» повинні розірвати це «хибне коло» залежності наших спостережень від змісту концепції, що пояснює минуле, це ж «хибне коло» зводить інтерпретації до виявлення цих апріорних концепцій, що присутні навіть у мові нашого опису. Тобто інтерпретації повинні бути ізольованими від апріорних соціологічних концепцій або, користуючись термінологією «нових» археологів, «зміст теорії середнього рівня не повинен залежати від змісту загальної археологічної теорії»⁵¹.

Однак ні Бінфорду, ні іншим прихильникам «процесуальної археології» не вдалося вирішити головного (з їх власної точки зору) методологічного питання про те, що ж повинно визначати зміст теорії середнього рівня і яким чином можна забезпечити її «інтелектуальну незалежність» від загальної археологічної теорії.

Розрив між двома рівнями археологічної теорії повинен щвидше викликати протилежну ситуацію, дуже схожу на ту, що завжди запально критикувалася «новими» археологами, коли неявні та невиразні теоретичні положення приховано присутні у спостереженнях та інтерпретаціях археологів.

У цілому під час аналізу праць, присвячених дослідженням «середнього рівня», важко позбутися враження, що на цьому етапі потенціал «процесуальної археології» у галузі теоретичних завдань є повністю вичерпаним. Зрозуміло, це не означає, що вичерпаний потенціал засобів одержання нових знань. Навпаки, саме в галузі досліджень «середнього рівня» «процесуальна археологія» демонструє найефективніші якості своєї методики; її прихильникам вдалося зруйнувати багато наукових «міфів» і показати значно складнішу, ніж це колись вважалося, картину минулого людства⁵².

У даній статті ми намагалися показати, як з наближенням «процесуальної археології» до проблематики досліджень «середнього рівня» нова мета та засоби її досягнення вступали у протиріччя зі старою, спочатку декларованою методологічними принципами і поступово витискували їх з арсеналу пізнавальних засобів. Проте ці «конкуруючі» принципи з необхідністю виводились один з одного, іх зв'язок будувався на загальній програмній установці «процесуальної археології». Саме це дає підстави зробити висновок про завершення теоретичного розвитку «процесуальної археології». Головні питання поставлено; «коли відповіді на них будуть знайдені. Нова археологія перетвориться на Стару археологію»⁵³.

⁴⁸ Clarke D. Models and paradigms in contemporary archaeology // Models in Archaeology / Ed. by D. L. Clarke.—L., 1972.—P. 5, 6.

⁴⁹ Neustupny E. Whither archaeology? // Antiquity.—1971.—177.—P. 37.

⁵⁰ Hill J. The methodological debate in contemporary archaeology // Models in Archaeology.—L., 1972.—P. 63—65.

⁵¹ Binford L. Bones: Ancient Men and Modern Myths.—N.Y. etc., 1981.—P. 29.

⁵² Wilson D. The New Archaeology.—P. 308—323.

⁵³ Clarke D. Archaeology: a loss...—P. 17.

M. A. Колесников

КАТЕГОРИИ «ПРОЦЕССУАЛЬНОЙ АРХЕОЛОГИИ»

В статье исследована логическая и историческая связь важнейших понятий, лежащих в основе методологии англо-американской процессуальной («новой») археологии: «процесс», «объяснение», «гипотетико-дедуктивный метод», «системный подход», «универсальные законы», «общая археологическая теория» и «теория среднего уровня». Показано, что связь между этими понятиями носит жесткий, направленный характер; принятие одной категории с необходимостью ведет к принятию всей их системы. Исследование характера этих связей на теоретическом уровне дает более точное представление о сущности и границах «новой археологии».

M. A. Kolesnikov

CATEGORIES OF "PROCESSUAL ARCHAEOLOGY"

Logical and historical interrelationship of basic methodological conceptions are studied as underlying the methodology of the Anglo-American processual ("new") archaeology: "process", "explanations", "hypothetico-deductive method", "system approach", "universal law", "general archaeological theory" and "middle range theory". It is shown that correlation between these conceptions is of rigid directive character; a conception of one category leads necessarily to recognition of all their system. Investigation of the character of these interrelationships at the theoretical level gives a more precise notion about the essence and boundaries of "new archaeology".

Одержано 04.04.88

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ У 1990 р. КНИГА

Мощя А. П.

ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ПАМЯТНИКИ ЮЖНОРУССКИХ ЗЕМЕЛЬ IX — XIII вв.

16 арк.: іл.: 3 крб. 30 коп.

Монографія присвячена систематизації та інтерпретації матеріалів усіх відомих на сьогодні похованських комплексів, залишених населенням південноруських земель у IX — XIII ст. В різні часи на даній території було вивчено 6500 підкурганних та грунтових поховань, які містять інформацію з питань соціального та етнічного складу населення Давньоруської держави, специфіки світогляду східників слов'ян за доби середньовіччя. Простежені генеральна лінія еволюції похованського обряду: кремація (на стороні, потім на місці поховання), інгумація (на рівні давнього горизонту, потім нижче давньої поверхні), що було викликане, в першу чергу, соціально-економічним розвитком східнослов'янського суспільства, а також намічені головні напрями, за якими здійснювалась початкова феодалізація південноруських земель. Визначений ступінь впливу на похованську обрядовість (і відповідно на всю ідеологію в цілому) релігії класового суспільства — християнства. Зібрани матеріали підтверджують, що пережитки язичництва зберігались у світогляді широких мас аж до навали орд Батія.

Для археологів, істориків, етнографів, викладачів і студентів вузів.

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ

Розкопки поблизу с. Киріївка Чернігівської області

© О. Е. Черненко

1984 р. киріївським загоном археологічної експедиції Чернігівського історичного музею проводились охоронні дослідження багатошарового поселення поблизу с. Киріївка Сосницького району Чернігівської області. Пам'ятка розташована у заплаві р. Убідь на дюнному підвищенні (блізько 2 м над середнім рівнем заплави) за 0,5 км на північний захід від села вздовж південної частини дюни. Виходячи з поширеності підйомного матеріалу, площа поселення не перевищувала 300×100 м. Північна частина поселення вкрита рослинністю (дерном), на решті поверхні культурний шар постійно вивітрюється, а на окремих ділянках зруйнований меліоративними роботами (рис. 1).

У центральній частині поселення розкопано площу 108 м², у східній закладено шурф (1×2).

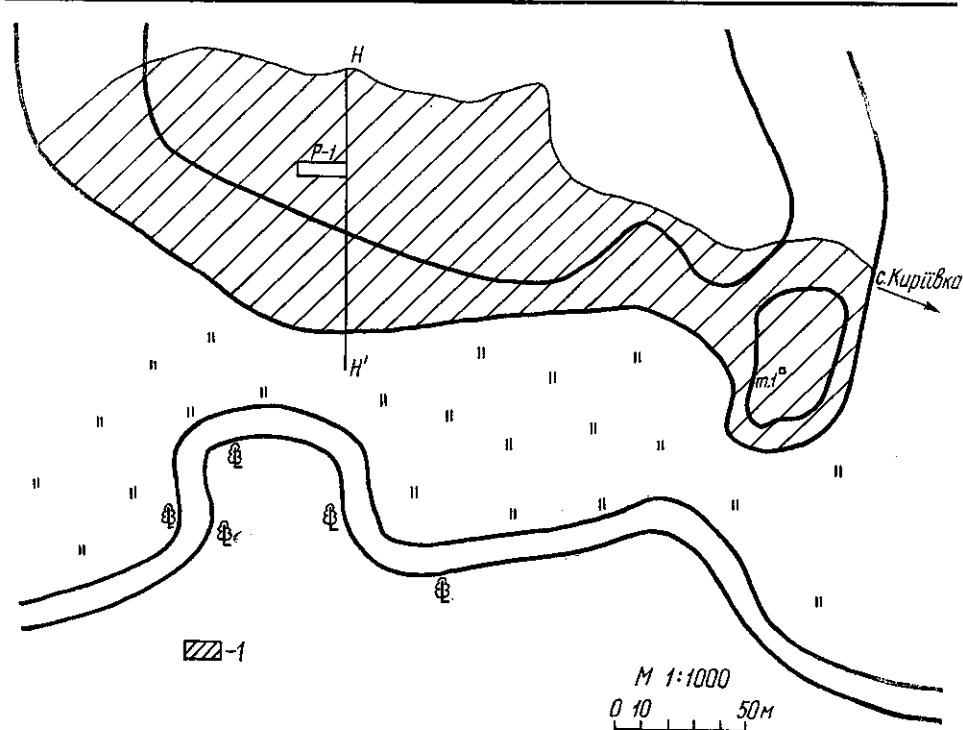

Рис. 1. План поселення біля с. Киріївка. У мовні знаки: 1 — територія поселення.

Розкоп закладено на найбільш підвищений частині дюни, тут же зафіковано і найбільшу кількість підйомного матеріалу. Встановлено, що в цьому місці товщина культурного шару досягає 0,4—0,6 м, а зібраний матеріал належить до трьох періодів.

Нижня частина культурного шару представлена смugoю світло-сірого плямистого піску (потужність 5,20 см). Цей шар досить легко вирізняється на фоні материкового піску, що утворює основу дюни та має білий колір з характерними жовтими прожилками. Стратиграфічно він простежується лише у північно-східній частині розкопу. Шар містив рештки ліпного посуду, який за технологією виготовлення можна поділити на дві групи.

До першої з них відноситься кераміка з домішками зерен товченого граніту, нерівномірно випалена, без орнаменту. Посуд другої групи краще випалений з домішками грубозернистого піску. На деяких фрагментах помітні сліди загладжування, інші вкриті ангобом. Орнамент у вигляді нігтівих відбитків уздовж країв вінець, наколів під вінцями круглою або квадратною паличкою. Очевидно, посуд цієї групи використовувався як столовий (рис. 2, 1—3, 5—6, 8). Стратиграфічно до шару, що розглядається, можна віднести лише яму № 9, виявлену у східній частині розкопу.

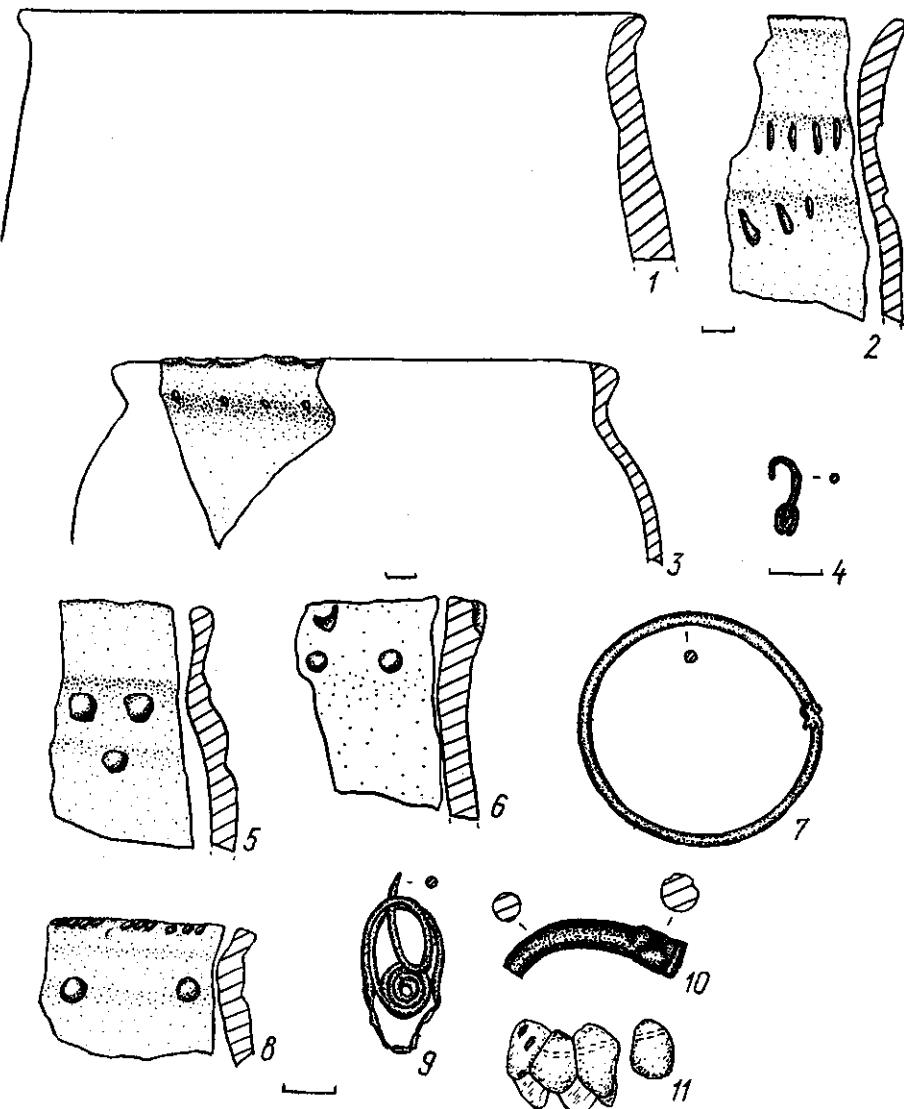

Рис. 2. Інвентар з поселення: 1—3, 5, 6, 8 — кераміка, 7, 10 — браслет, 4, 9 — підвіски, 11 — намистини.

Керамічний комплекс шару бідний, а окремі невеликі фрагменти не дають можливості відновити форму посудин. Частину кераміки, знайденої за межами стратиграфічно зафікованого шару, виявлено у вигляді невеликих скупчень по всій площі розкопу без будь-якої закономірності. В одному з таких скупчень знайдено фрагмент скроневої підвіски з круглого в перетині дроту товщиною 1—1,2 мм. Вона являє собою сплощену спіраль неправильної форми з п'яти неповних витків. Зовнішній край підвіски обламаний (рис. 2, 9).

Під час зачищення стіонок шурпу на східному крилі дюни серед незначних фрагментів кераміки з домішками зерен граніту трапились кілька бронзових предметів: браслет діаметром 4 см з круглого у перетині дроту (0,2 см). На кінцях браслета, що заходять один за один, є парні насічки (рис. 2, 7). Знайдено також фрагмент браслета з кінцями, що розширяються, довжиною 3 см, діаметром 0,6—0,8 см. Він орнаментований двома поздовжніми паралельними рисками на відстані 1 см одна від одної, а між ними — риски, що перетинаються під кутом 90° (рис. 2, 10). Виявлено ще три уламки бронзових прикрас, виготовлених з дроту (0,15—0,2 см) та платівки (товщиною 0,2 см), а також три намистини, що зеклися, піщано-жовтого кольору (рис. 2, 11). Через те, що розміри намистин дуже малі, відновити їх первісний вигляд неможливо. Виявлено ще кілька невеликих фрагментів кальцинованих кісток, що не піддаються визначенню.

Враховуючи характер керамічного комплексу, бронзових прикрас, шар, в якому вони знайдені, можна датувати кінцем II — початком I тис. до н. е. Ця дата для досліджуваної території збігається з періодом пізнього бронзового віку.

Шар доби бронзи перекривав другий, темніший, сіро-коричневого кольору, трохи гумусований, товщиною від 10 до 40 см. Він простежувався на всій площі розкопу. Керамічний матеріал, знайдений у ньому, представлений ліпною керамікою червонувато-коричневого кольору з поверхнею, горбкуватою від грубих зерен шамоту. Форма і розміри фрагментів не дають можливості відновити повну форму посудин. Можна лише припустити, що це був посуд з витягнутим slaboprofільованим тулубом, прямими чи трохи відгинутими вінцями (рис. 2, 1). Стінки у нижній частині посуду були значно потовщеними, дещо масивні з закрайкою по периметру. На окремих фрагментах помітні сліди загладжування, орнамент відсутній.

Аналіз стратиграфії цього шару засвідчує, що до нього відносяться будівлі 1 і 3, а також шість побутових ям. Будівля 1 розташована у південно-східному кутку розкопу. При її спорудженні була частково зруйнована яма 9, що належала до по-переднього шару. Ймовірно, ця будівля мала побутове призначення, оскільки всередині виявлено дві господарські ями. Будівля 3 досліджена частково (північна її частина залишилась під бровкою). У центрі зафіковано яму глибиною 40 і діаметром 45 см, поруч трапилось глиняне пряслице. За характером поширення шару до нього можна віднести і ями 23 та 25, а за знахідками кераміки й інші господарчі ями, що доповнюю дані стратиграфії. Так, при точному нанесенні всіх фрагментів кераміки на план розкопу, виявилось, що вони приходяться лише на місця будівель, побутових ям поблизу західної бровки, а також ям 4, 15, 21, 22, розташованих у центральній частині розкопу. На іншій площі така кераміка представлена окремими фрагментами.

За керамікою та пряслицем з будівлі 3 шар можна датувати III—V ст. н. е. і віднести до пам'яток київського типу, що набули поширення у цей час на Чернігівськім Поліссі.

Над шаром III—V ст. залягав третій, потужністю 5—20 см. Він темно-сірого кольору, більш гумусований, містить значні залишки перепаленої глини. Перед початком робіт він був частково задернований, а частково порушеній меліоративними роботами, що ускладнило характеристику. Структура шару формувалася, мабуть, протягом кількох етапів, оскільки печина і вуглики зустрічаються у різному співвідношенні: в деяких місцях печина відсутня. Тут виявлено — лише великі округлі ямки (діаметр 20—30 см, глибина 15—25 см), а також залишки двох відкритих вогнищ. У вогнищі № 2 трапилось багато риб'ячих кісток і луски.

Найбільш повно цей шар характеризують кераміка та індивідуальні знахідки. Кераміка виготовлена на гончарному кругі, добреякісна, рівномірно випалена, має відігнуті вінця з закрайками, під якими прокреслена хвиляста лінія. Тут же знайдено залізний ніж і гачок для лову риби, мідний хрестик із християнською символікою, кілька фрагментів залізних предметів. На підставі знахідок шар датується XII—XV ст.

В цілому можна припустити, що багатошарове поселення поблизу с. Кириївка заселялося з перервами від рубежу II—I тис. до н. е. до XV ст. Першими мешкан-

цями були, ймовірно, представники лебедівської культури, на що вказує кераміка нижнього шару, а також фрагмент скроневої підвіски білогрудівського типу. Подібні підвіски відомі на таких пам'ятках лебедівської культури як Бобрицький могильник і могильник поблизу с. Погреби¹. За численними аналогіями в комплексах білогрудівської та висоцької культур, такі підвіски датуються Х—ІХ ст. до н. е.² Фрагменти бронзових прикрас, знайдені на сході днища, дають можливість припустити, що там існував грунтовий могильник з обрядом трупоспалення, приблизно того ж часу. Починаючи з III ст. н. е. життя на поселенні відновлюється носіями культури київського типу, які в процесі господарської діяльності знищили частину культурного шару доби бронзи.

Останній період життя поселення відноситься до XII—XV ст., коли поселення, мабуть, правила місцем сезонних стоянок для давньоруського населення, що займалось ловлею риби та її обробкою.

¹ Березанская С. С. Лебедовская культура эпохи бронзы в лесостепной Украине // Энеолит и бронзовый век Украины.—К., 1976.—С. 203.

² Теренохжкин А. И. Пред斯基фский период на Днепровском Правобережье.—К., 1961.—С. 195.

Скіфське поховання V ст. до н. е. поблизу Керчі

© О. Е. Кислій, С. А. Скорий

1979 р. експедиція Керченського історико-археологічного музею * продовжувала охоронні розкопки курганного могильника, розташованого на землях колгоспу ім. Калиніна поблизу північно-східної околиці селища Аджимушкай біля Керчі¹. При дослідженні кургану № 4 було відкрито скіфське поховання, матеріали якого наводяться у цьому повідомленні.

Курган № 4 знаходився в північній частині могильника, приблизно за 400 м на південь від відомої скіфської пам'ятки на Темір-горі. Насип овальної форми, діаметром по лінії північ — південь 14,4 м, захід — схід — 10 м, розораний по краю. Сучасна висота 0,65 м. Основним у кургані було ямне поховання. Крім нього і впускного скіфського, курган містив ще одне поховання, час і культурну принадлежність якого через відсутність небіжчика та інвентаря визначити не вдалося.

Скіфське поховання було впущене в південну полу кургану на відстані 1,5—2,5 м на південний захід від центру. Після похорону насип було досипано. Могила мала вигляд простої ґрунтової ями, орієнтованої по лінії північний схід — південний захід (рис. 1). У плані вона мала прямокутну форму із дещо заокругленими кутами, розмірами 2,15×1 м. Від дна могили стінки зафіковані на висоту до 0,2 м. Дно на глибині 0,71 м від нульової позначки на вершині кургану. В заповненні могили знайдені окремі людські кістки. Рештки належали двом небіжчикам. В анатомічній послідовності збереглися лише кістки передпліччя одного з них. За розташуванням решток можна визначити, що один з небіжчиків був орієнтований головою на південний схід.

Інвентар представлений мечем, що лежав паралельно північно-східній поздовжній стіні, поруч з кістками гомілки, мабуть, *in situ* (1), чотири вістря до стріл (2), прясло (3).

1. Меч залізний, дволезовий, зберігся в п'яти фрагментах (рис. 2, 1). Загальна довжина 73,4 см. Довжина клинка 57,4, ширина біля руків'я 4,5 см. Леза клинка майже паралельні по всій довжині. В перетині клинок має лінзоподібну форму, виготовлений разом із руків'ям з одного шматка металу. Руків'я гладенькé, в перетині овальнé. Навершя має вигляд пазурів хижого птаха. Крізь отвір у середній частині воно було насаджене на руків'я і приклепане до нього. Метеликоподібне перехрестя складається з двох платівок, прикріплених до руків'я за допомогою ковальського зварювання. Варті уваги є рештки тканини досить складного плетіння, виявлені на одному

* Начальник експедиції О. Е. Кислій.

¹ Кислій А. Е. Исследования Керченского историко-археологического музея // АО 1979.—М., 1980.—С. 275, 276.

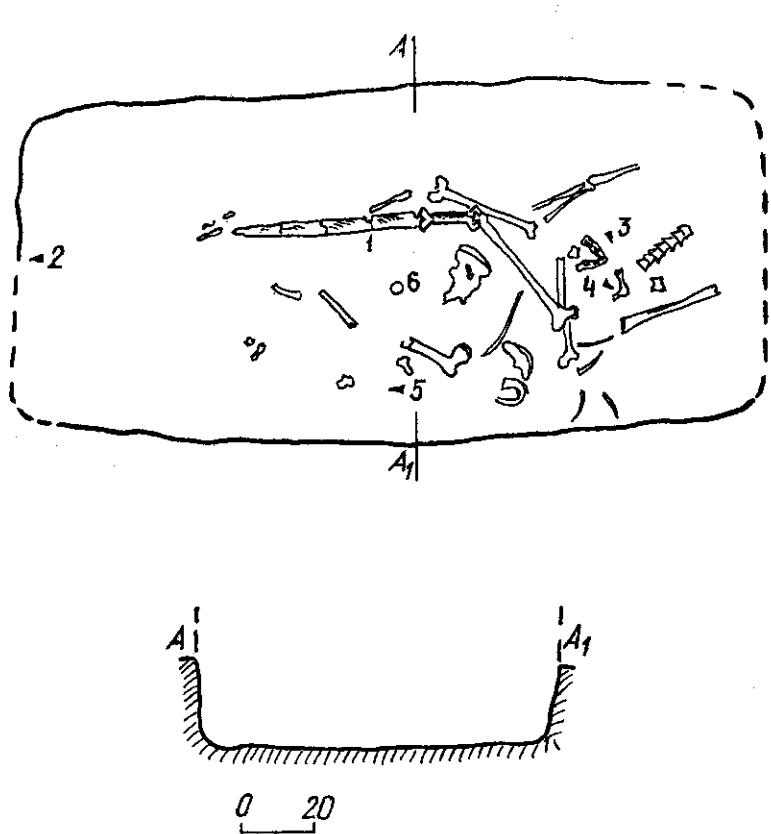

Рис. 1. План і розріз поховання: 1 — меч, 2—5 — наконечники стріл, 6 — прясло.

з боків руків'я. Очевидно, їх можна вважати залишками одягу похованих, хоч не виключено, що тканиною було обгорнуте руків'я меча.

Конструктивні особливості меча дають можливість віднести його до типу зброї, порівняно поширеної у скіфів і в евразійських степах взагалі у другій половині VI—V ст. до н. е.² Прямі аналоги цього меча зустрічалися в курганах 36 та 45 Елизаветівського курганного могильника, де вони датуються за знайденими в похованнях фасоськими амфорами третією чвертю V ст. до н. е.³

За розмірами зброя належить до так званих довгих мечів, які в першу чергу застосовувалися для рубання⁴.

2. Вістря до стріл бронзові: а) трилопатеве базисне із заглибленою втулкою; одна із граней витягнута у вигляді шипа (рис. 2, 2). Довжина 1,8, внутрішній діаметр втулки 0,32 см; б) аналогічне попередньому без шипа (рис. 2, 3); довжина 1,4, внутрішній діаметр втулки 0,3 см; в) трилопатеве з виступаючою втулкою, жало обломане (рис. 2, 4); довжина 1,3 см; внутрішній діаметр втулки 0,4 см; г) трилопатеве з високою втулкою, контур лопатей заокруглений (рис. 2, 5); довжина 3, внутрішній діаметр втулки 0,35 см. Всі вістря мають втулки з наскрізними отворами. Вони характерні для скіфських комплексів V—IV ст. до н. е.⁵ У Криму такі вістря відомі в похованнях V ст. до н. е. поблизу с. Мартинівка⁶ та ін.

² Мелюкова А. И. Вооружение скіфов // САИ.—1964.—Д1—4.—С. 55, 56.

³ Копылов В. П. Мечи из погребений V в. до н. э. Елизаветовского курганныго могильника // КСИА АН ССР.—1980.—№ 162.—С. 26.—Рис. 1, 5, 6.

⁴ Археология Української РСР.—К., 1971.—Т. II.—С. 128; Черненко Е. В. О времени и месте появления тяжелой конницы в степях Евразии // МИА.—1971.—№ 177.—С. 36; Скорий С. А. Скіфські довгі мечі // Археологія.—1981.—№ 36.—С. 19—25.

⁵ Мелюкова А. И. Указ. соч.—Табл. 8 г, 4, 5; 8 и, 6; 8 л, и.

⁶ Шепинский А. А., Черепанова Е. Н. Северное Присивашье в V—I тысячелетиях до нашей эры.—Симферополь, 1969.—С. 281.—Рис. 107, 3.—С. 283.—Рис. 109, 13.

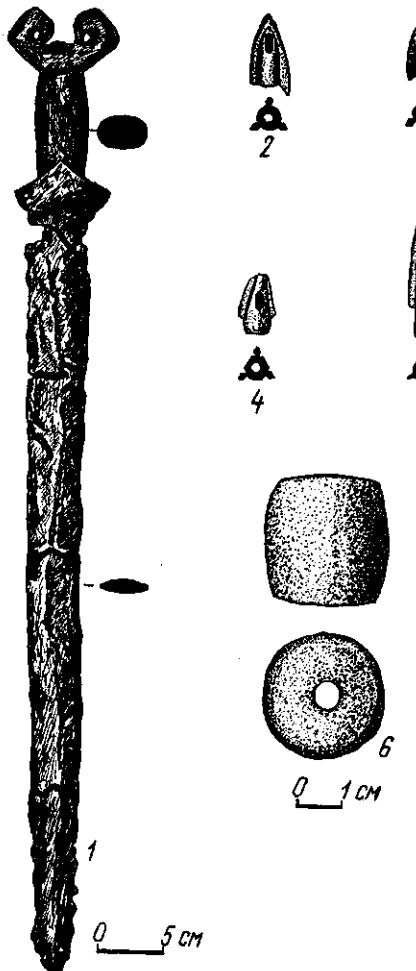

Рис. 2. Речі з поховання (1-6).

3. Прясле глиняне, бочкоподібне, випалене до світло-коричневого забарвлення (рис. 2, 6); висота 3 см, діаметр 2,6, діаметр отвору 0,6 см.

Супроводжуючий інвентар дозволяє датувати поховання другою половиною — кінцем V ст. до н. е. За обрядом воно аналогічне впускним степовим похованням ранньоскіфського часу⁷, відомим і в степовому Криму⁸.

Антropологічні залишки та інвентар могили свідчать про те, що в ній було парне, чоловіче й жіноче поховання. Вік небіжчиків — 35—50 років *.

Могила, безперечно, пограбована, при чому, на нашу думку, значно пізніше після поховання, оскільки в могилі зберігся такий цінний предмет воїнського вжитку, як меч. Імовірно, на час пограбування зброя була вже зовсім у поганому стані, чим і пояснюється те, що її залишено в могилі.

Поховання відноситься до групи пам'яток степовиків періоду седентеризації скіфів на Боспорі. Воно доповнює нечисельну серію синхронних скіфських поховань степового Північного Причорномор'я.

⁷ Археологія Української РСР.— С. 53, 54; Мурзин В. Ю. Степная Скифия VII—V вв. до н. э.: Автор. дис. ... канд. истор. наук.—К., 1979.—С. 5.

⁸ Щепинский А. А., Черепанова Е. Н. Указ. соч.—С. 66.

* Антропологічне визначення проведено П. М. Покасом.

Поселення черняхівської культури поблизу м. Львова

© Д. Н. Козак

У зв'язку з будівництвом житлового масиву на південній околиці м. Львова (по вул. Науковій) проведенні охоронні археологічні роботи на поселенні черняхівської культури, відкритому у 1973 р. автором. Поселення розташоване у східній частині невеликого схилу над болотистою долиною, по дну якої протікає безіменний струмок, що владає в р. Зубру (ліва притока Дністра).

У західній та центральній частинах схилу виявлено поселення пшеворської культури¹. Переважна частина черняхівського поселення зруйнована земляними роботами. У найменш порушеніх місцях було закладено три траншеї загальною площею 110 м², в яких виявлено залишки наземного житла, господарську яму та майстерню для виготовлення гончарного посуду.

¹ Козак Д. Н., Бондарчук О. С., Пенцак В. П. Поселение пшеворской культуры в с. Сокольники Львовской области // АО 1976.—М., 1977.—С. 306; Козак Д. Н. Поселения пшеворской культуры біля с. Сокільники у Верхньому Подністров'ї // Археология.—1983.—Вип. 43.—С. 43—53.

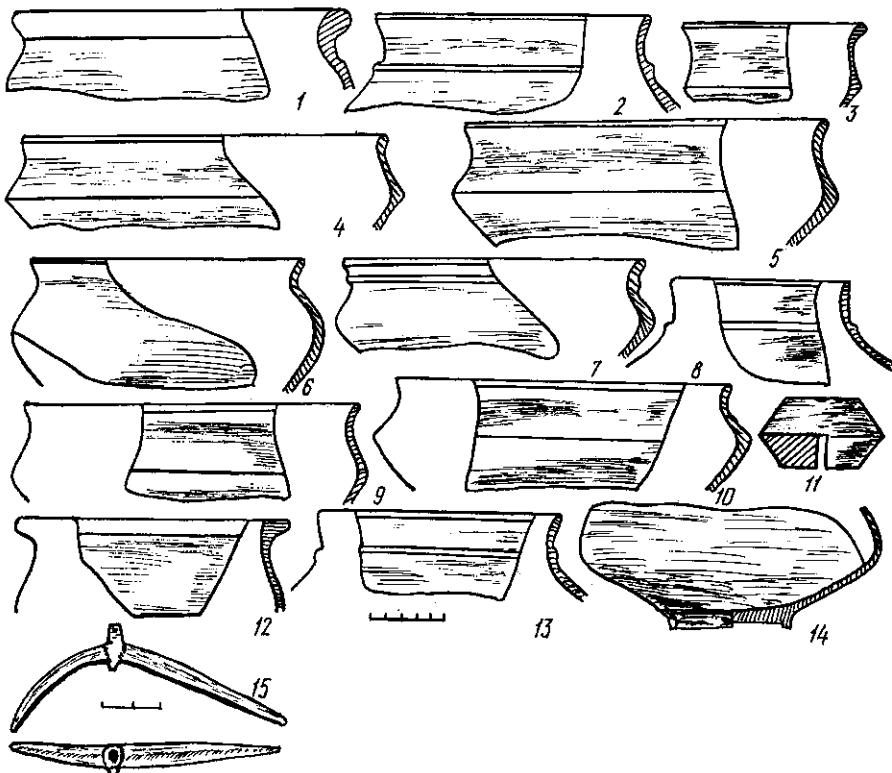

Рис. 1. Кераміка і залізні вироби з поселення: 1—3 — господарська яма, 4—7, 8—11 — гончарна майстерня, 8, 12—15 — житло.

Культурний шар поселення розпочинався на глибині 0,1—0,2 м від сучасної поверхні і мав потужність 0,2—0,3 м. Нижче залягав шар чорнозему товщиною 0,2—0,3 м без культурних залишків, під ним — глинистий материк світло-жовтого кольору.

Наземне житло, виявлене на глибині 0,5 м, представлене суцільним завалом сильно випалених уламків глинняної обмазки, розмірами $2,8 \times 3,4$ м. Товщина обмазки 0,04—0,06 м. У північно-східному куті розміщувалося вогнище, викладене дрібним каменем, округлої форми, діаметром 0,9 м. Серед обмазки виявлено невелику кількість гончарної та кілька уламків ліпної кераміки, глиняне прясло, виготовлене на токарному верстаті, та залізну шпору з асиметричними дужками (рис. 1, 12—15).

Господарська яма мала округлу у плані форму з прямими стінками і лінзоподібним дном. Діаметр ями 1,28 м, глибина 1,3 м. Верхня частина була заповнена темним гумусом, перемішаним з уламками глинняної обмазки, нижня — гумусом з домішками деревного вугілля та попелу. У заповненні виявлено незначну кількість уламків ліпного та гончарного посуду, залізний ножик і кістки тварин (рис. 1, 1—3).

За 1,9 м на схід від господарської ями на глибині 0,4 м виявлено майстерню для виготовлення та випалювання гончарного посуду. Вона складається з власне печі для випалювання посуду і припічної ями з отвором до нижньої камери печі (рис. 2).

Припічна яма мала форму неправильного круга, видовженого у напрямку до печі. Стінки прямі, дно рівне, сильно утрамбоване. Розміри ями $2,34 \times 2,16$ м, глибина 1,3 м. В яму ведуть два виступи-сходинки, вибрані в південній стінці, розмірами $1,1 \times 0,5$ —0,6 м. Нижня сходинка розташована на висоті 0,2 м від dna ями, друга на висоті 0,5 м. У західній і східній стінках на висоті 0,5 м від dna вирізані виступи-прилавки ширинами 0,4—0,5 м. У північній прямовисній стінці на рівні dna розчищено отвір каналу, що виходив з нижньої камери печі.

У заповненні ями (темний гумус, перемішаний з вугіллям та попелом) виявлено велику кількість гончарної кераміки, переважно уламків товстостінних піфосів та сіро-зелених мисок (365 фрагментів) (рис. 3). На глибині 0,6 м знайдено залізний ножик.

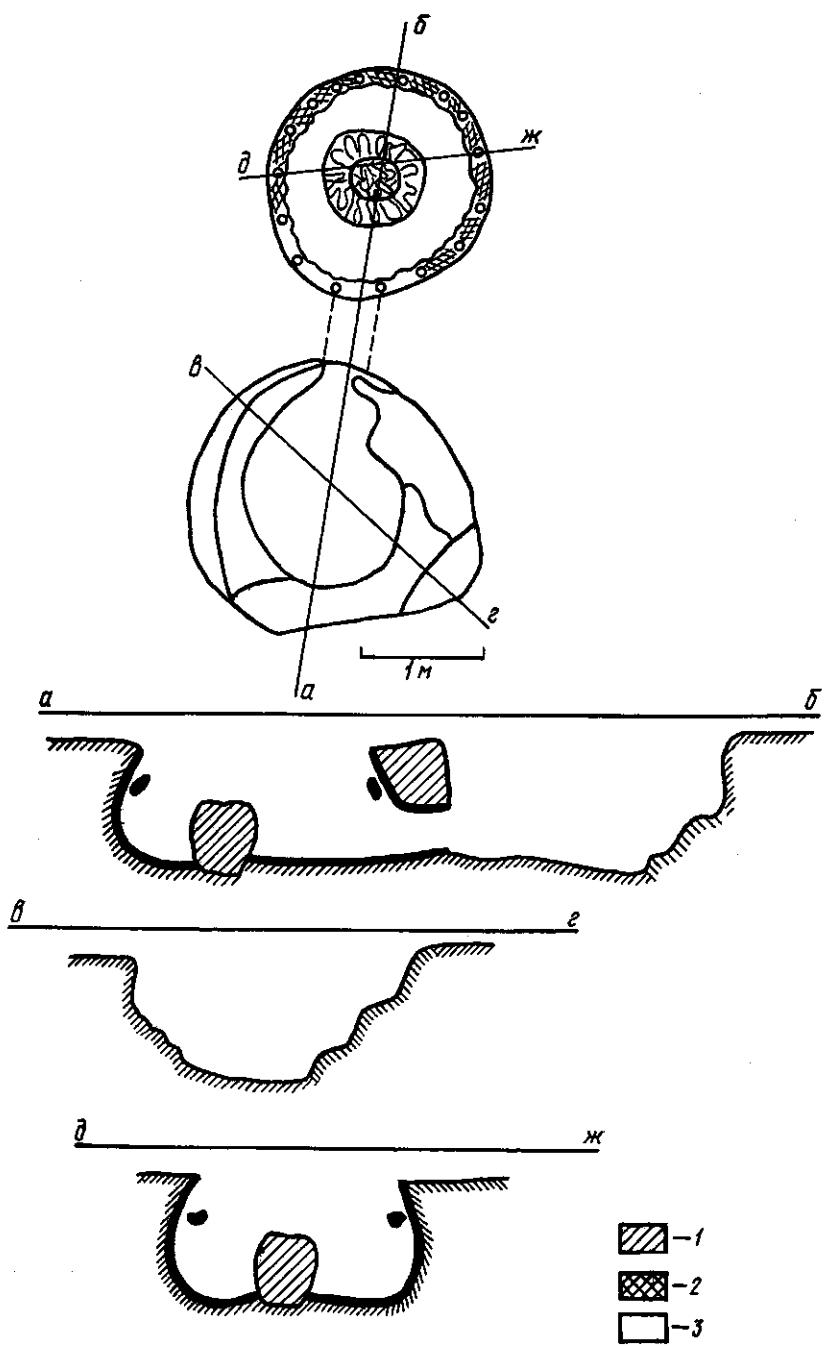

Рис. 2. План та розрізи гончарної майстерні. У мовні зонах:
1 — материк, 2 — глиняна черепка, 3 — фрагменти кераміки.

Більше до дна і на самому дні часто траплялися шлаки гончарної глини та скучення сирої.

Значні розміри припічної ями, особливості її внутрішньої конструкції, нарешті, знахідки глиняних шлаків та сировини для гончарного ремесла дають підстави вважати, що ця споруда була не лише складовою частиною гончарної печі, а й майстернею з гончарним кругом, де формувалися та готовувалися до випалювання гончарні вироби.

Піч, вирізана в материковій глині, має округлу форму діаметром 1,8 м (рис. 2). Купол не зберігся. Піч складалася з двох ярусів: нижнього — топкової камери і верхнього — камери для випалювання посуду.

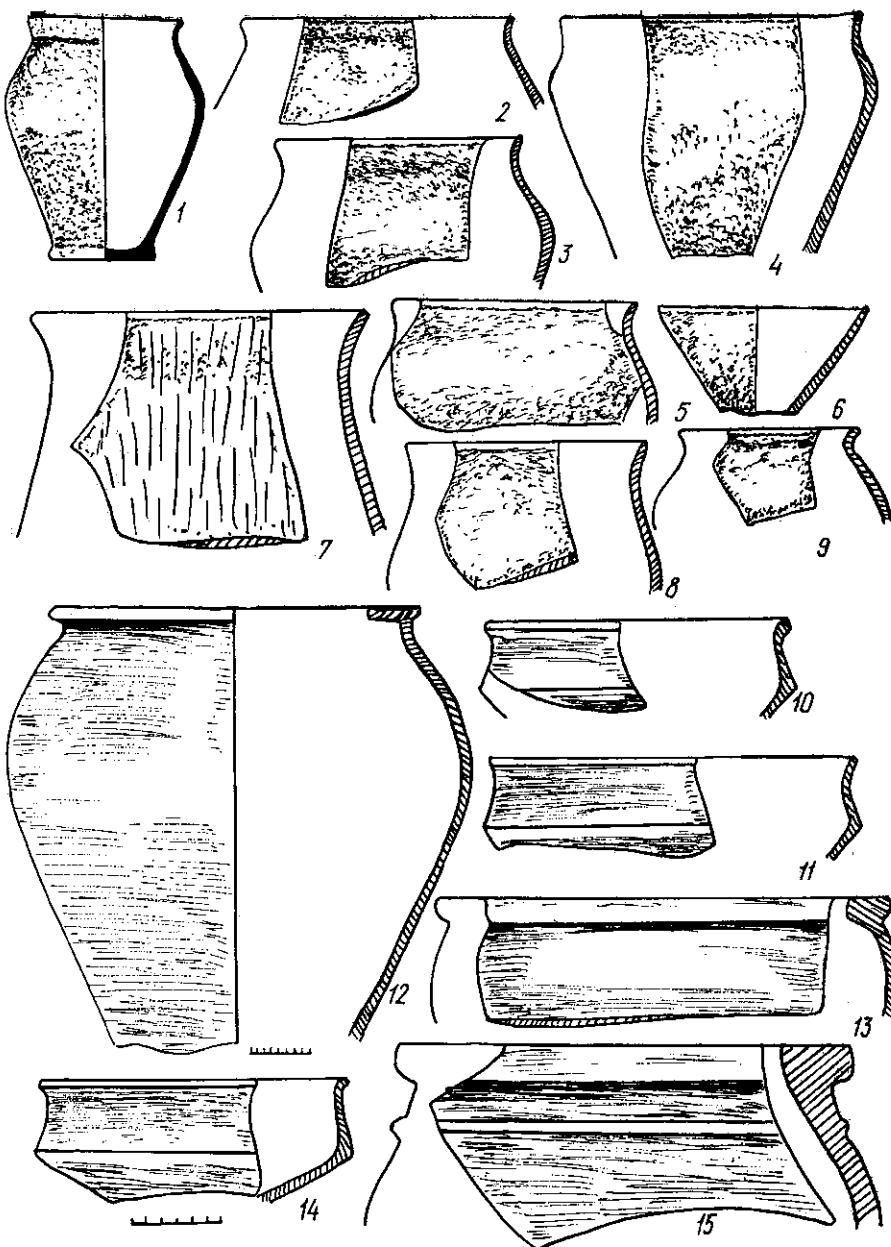

Рис. 3. Кераміка з гончарної майстерні: 1—9 — ліпна, 10—15 — гончарна.

Топкова камера округлої у плані форми з'єднана з припічною ямою каналом висотою 0,37—0,46, ширину 0,38 і довжиною 0,4 м. Діаметр топкової камери 2, висота 0,52 м, її внутрішні стінки укріплені вогнетривкою глиною товщиною 0,06—0,07 м. У центрі камери вміщено стовп, що був опорою для перегородки ярусів. Роль стовпа виконував великий гончарний піфос, щільно заповнений вогнетривкою глиною (рис. 3, 12). Його висота 0,52 м, діаметр верхньої частини 0,48 м, діаметр середньої частини 0,6 м. Нижня частина піфоса була вкопана в дно топкової камери на глибину 0,08 м і довкола ретельно обмазана вогнетривкою глиною.

Перегородка обвалилася на дно топкової камери. Судячи за уламками, на яких збереглися сліди дерев'яних конструкцій, перегородка мала дерев'яний каркас. Її товщина 0,09—0,12 м.

Верхня камера, що призначалася для сушіння і випалювання посуду, теж була округла. Її стінки, як і стінки топкової камери, обмазані вогнетривкою глиною товщиною 0,05—0,06 м. На обмазці збереглися навіть сліди пальців рук майстра. Діаметр

Верхньої камери становив 1,96 м, висота в тій її частині, що збереглася,—0,45 м. По колу перегородки під стінками розташовано 16 наскрізних отворів-продухів діаметром 0,06—0,08 і довжиною 0,1—0,12 м. Очевидно, продухи були і в перегородці.

Верхню камеру заповнював темний гумус із значною кількістю вугілля. В ньому виявлено невелику кількість уламків гончарного і кілька фрагментів ліпного посуду (рис. 1, 4—7, 9—11). Верхня частина топкової камери була завалена рештками перегородки. Придонну частину камери і канал заповнював шар деревного вугілля товщиною 0,05—0,07 м. На схід від опорного стовпа у топковій камері знайдено кілька обгорілих полін, що добре збереглися.

Багато керамічного матеріалу, виявлено у відкритих об'єктах поселення, особливо у припічній ямі гончарної майстерні. Його представлено уламками ліпних посудин і посудин, виготовлених на гончарному крузі. Переважає остання. Вона сформована, як правило, з добре відмученої глини і має лощену поверхню світло-сірого кольору. Знайдено лише кілька горщиків та піфоси, що мають шорстку поверхню з домішкою в тісті піску.

Кераміка представлена піфосами, горщиками та мисками. Піфоси досить значних розмірів, мають широкі горизонтальні масивні вінця та опуклі бочки з товстими стінками (рис. 1, 12; 3, 12, 13, 15). Найбільший піфос правив основою опорного стовпа в горні. Діаметр його горла 0,48 м, ширина вінець 0,065 м, висота реставрованої частини 0,6 м (рис. 3, 12). В інших посудинах цього виду кераміки діаметр горла становить 0,26—0,32 м.

Піфоси є досить частими знахідками на поселеннях черняхівського типу у Верхньому Подністров'ї². На думку В. Д. Барана, вони становлять одну з особливостей пам'яток черняхівської культури цього району на відміну від Волині й Подніпров'я, де цей тип посуду зустрічається рідко і лише на окремих поселеннях³.

Кілька горщиків, знайдених у житлі та господарській ямі, мають відігнуті назовні вінця, профільовану, виділену валиком шийку, опуклі бочки та рівне дно (рис. 1, 1—2, 8, 13). Іх форми не відрізняються від посудин цього типу, виявлених на інших поселеннях черняхівської культури Подністров'я⁴.

Миски також є типовими знахідками для черняхівської культури. Вони досить різноманітні за формуєю, переважно глибокі, з відігнутими назовні, потовщеними профільованими вінцями, виділеним гострим ребром, заломом плічок у бочки та вузьким дном на кільцевому піддоні (рис. 1, 3—7, 9—10; 3, 10—11, 14). У кількох екземплярах під вінцями є випуклий валик (рис. 1, 7). Кілька мисок мали заокруглені бочки (рис. 1, 6)⁵.

Незначними знахідками у порівнянні з гончарною керамікою представлена ліпна. За формуєю це горщики і один кухлик. Тісто грубе, із значними домішками шамоту, жорстви, випал слабкий. Колір черепків темно-сірий, подекуди чорний, поверхня горбувата. Один фрагмент горщика орнаментований інергуючими різьбленими штрихами (рис. 3, 7).

Горщики кількох типів. Один з них представлений посудинами з відігнутими назовні вінцями, високими округлими плічками та конічною придонною частиною (рис. 3, 1, 3, 5, 9); інший — опуклобокими горщиками з нижчими, ніж у первого типу, плічками (рис. 3, 2, 8). Окремий тип становлять слабо профільовані посудини з відігнутими високими вінцями та слабовираженими плічками (рис. 3, 7).

Горщики всіх форм мають аналогії серед пам'яток черняхівського типу Верхнього Подністров'я та Західного Побужжя⁶. Точні відповідники їм відомі з пам'яток I—III ст. н. е. на цій території і, особливо, з поселення волино-подільської групи II—III ст. н. е., розташованого за кілька десятків метрів на захід від досліджуваної черняхівської пам'ятки⁷.

² Баран В. Д. Поселення I тис. н. е. в с. Ракобути на Західному Бузі // МДАПВ.—1962.—Вип. 4.—Табл. II, 13; Баран В. Д. Поселення перших століть нашої ери біля с. Чередин.—К., 1961.—С. 58, 59.

³ Баран В. Д. Поселення перших століть ... — С. 99.

⁴ Баран В. Д. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга // МИА.—1964.—№ 116.—Рис. 9, 13—23; Смирнова Г. И. Поселение у с. Невиско в первых веках нашей эры // МИА.—1964.—№ 116.—Рис. 6, 17.

⁵ Смирнова Г. И. Поселение у с. Невиско ... — Рис. 6, 1, 2, 4; Баран В. Д. Памятники черняховской культуры ... — Рис. 9, 1—6, 8—10; Петров В. П. Масловский могильник на р. Товмач // МИА.—1964.—№ 116.—Рис. 6, 11, 24; 9, 13; 11, 15.

⁶ Баран В. Д. Поселения первых століть ... — Табл. IV, 1—6; V, 1—3; Баран В. Д. Памятники черняховской культуры ... — Рис. 3, 14—19, 22.

⁷ Козак Д. Н. Поселения пшеворської культури ... — Рис. 9, I.

Кухлик конічної форми (рис. 3, б), типовий для ліпного керамічного комплексу черняхівських пам'яток Верхнього Подністров'я.

Серед інших глиняних виробів трапилося кілька прясел біконічної форми, виготовлених на токарному верстаті (рис. 1, 11).

Залізні предмети представлені двома ножами та шпорою. Остання має платівчасті дужки, одна сторона яких коротша від іншої (рис. 1, 15), що надає виробу асиметричної форми. Посередині дужок містився шип, від якого збереглася лише основа. З краю дужки напроти шипа є невеликий виступ — очевидно, залишки гачка. Подібні шпори добре відомі з пшеворської культури, виявленої на території Польщі⁸.

Ножики мають клиноподібні леза, відділені від черенків уступами з двох боків. Довжина лез 0,8—0,9 м, ширина 0,1—0,012 м, довжина черенків 0,015—0,02 м.

Час існування поселення визначається за залізною шпорою (рис. 3, 15). Її хронологічною ознакою є асиметричне розташування дужок і гачок біля шипа. Шпори такого типу датуються у пшеворській культурі від другої половини III ст. н. е.⁹ За певний типологічний орієнтир може іправити і гончарний посуд, зокрема піфоси. За спостереженнями В. Д. Барана, значне поширення піфосів на пам'ятках черняхівської культури Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя слід віднести до IV ст. н. е.¹⁰ На цій підставі рамки існування досліджуваного поселення слід визначити другою половиною III—IV ст. н. е.

Археологічні матеріали, виявлені на поселенні, доповнюють джерелознавчу базу вивчення черняхівської культури у Подністров'ї, зокрема, гончарного виробництва черняхівських племен. До цього часу гончарні горни у Подністров'ї і Західному Побужжі були відомі у Ріпнєві-II¹¹, Неслухові¹², Луці-Врублівецькій¹³ та Будештах¹⁴. На відміну від ріпнівської, описана вище піч значно більша за розмірами, крім того, її нижній ярус, на думку дослідника, правив не топковою камерою, а використовувався для нагнітання повітря до верхньої камери, де випалювали посуд¹⁵. Нарешті, суттєвою відмінністю ріпнівської печі є те, що верхній ярус тримався на поперечній перегородці, яка розділяла топкову камеру на дві частини, а не на опорному стовпі в центрі топкової камери, як це мало місце в нашому випадку. Аналогічна ріпнівській за конструкцією гончарна піч з Луки-Врублівецької. Щодо печі з Будешт, то вона, як і наша, мала в центрі топкової камери опорний стовп.

Таким чином, у Подністров'ї і Західному Побужжі в III—IV ст. н. е. існували двоярусні гончарні горни двох типів, які розрізнялися за способом лаштування опор верхньої камери. У печах з Ріпнєва-II та Луки-Врублівецької поперечна перегородка розділяла топкову камеру на дві частини. Подібний спосіб кладки печей пов'язаний з традиціями латенської культури¹⁶. В печах з Будешт, Львова, а також Неслухова, завдяки опорі верхнього яруса на округлий стовп у центрі топкової камери, досягався додатковий об'єм камери і як наслідок — більш висока температура, що сприяло, очевидно, якінішому випалюванню посуду. Поширення печей такої конструкції у межах черняхівської культури дослідники пов'язують із впливами провінціально-римської культури¹⁷.

Виявлені в заповненні гончарної майстерні зі Львова уламки лише великих піфосів та мисок можуть свідчити, що вона призначалася для виготовлення саме таких видів посуду. Очевидно, цим слід пояснювати і великі розміри горна — одного з найбільших у черняхівській культурі — що засвідчує розвинуту спеціалізацію гончарного ремесла в черняхівському суспільстві.

⁸ Dąbrowska T., Godłowski K. Grob kultury pczeworskiej z Hromowki na Ukrainie // Prace archeologiczne.—1970.—Z. 12.—Tabl. II, 5.

⁹ Jahn M. Reitersporng, Seine Entstehung und früheste Entwicklung // Mannus Bibliotek. Lipsk.—1921.—S. 38, 61.

¹⁰ Баран В. Д. Черняхівська культура.—К., 1981.—С. 147.

¹¹ Баран В. Д. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга.—С. 235, 237.

¹² Hadaczek K. Z badań Archeologicznych w darzeczu Bugu // Teka Konserwatorska.—Lwów, 1892.—S. 48, 49.

¹³ Тиханова М. А. О локальных вариантах черняховской культуры // СА.—1957.—№ 4.—С. 181.

¹⁴ Рикман Э. А. Раскопки у с. Будешты // МИА ЮЗ СССР и РНР.—Кишинев.—1960.—С. 199, 202.—Рис. 6, 7.

¹⁵ Баран В. Д. Памятники черняховской культуры ... — С. 235.

¹⁶ Тиханова М. А. О локальных вариантах ... — С. 181.

¹⁷ Там же.

РЕЦЕНЗІЙ

Илюшечкин В. П.

Сословно-классовое общество

в истории Китая

[опыт системно-структурного анализа].—

М.: Наука, 1986.— 396 с.

Процес розвитку окремого суспільства неможливо зрозуміти без попереднього усвідомлення загального соціально-економічного розвитку людства, яке у своєму поступі, згідно з формацийною теорією К. Маркса, проходило різні ступені розвитку продуктивних сил. На жаль, всупереч позиції таких видатних вчених, як Н. М. Нікольський, О. І. Тюменев, І. М. Лур'є та ін.¹, завдяки так би мовити «наднауковому» авторитету Й. В. Сталіна та його праці «Про діалектичний і історичний матеріалізм» у 30-ті роки в СРСР офіційною концепцією історії була визнана так звана «п'ятичленна схема». За нею історія людства складається з першісної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної та комуністичної формаций, які поступово змінюють одна одну².

Але протягом останніх десятиліть вітчизняна наука зазнала у цій галузі непереборного протиріччя з фактичними даними, що й відбилося у працях 60-х років³. Більше того, дослідження радянських філософів, насамперед Ю. М. Бородая, В. Ж. Келле та В. Г. Плімака, довели, що сам К. Маркс принаймні з середини 50-х років минулого сторіччя взагалі дотримувався зовсім іншої періодизації, ніж та, що знайшла своє втілення у радянській історіографії періоду «культу особи». На початку своєї творчої діяльності засновник історичного матеріалізму дійсно вважав, що людство у своєму поступі минуло рабовласницьку та феодальну формaciї. І'я думка сформувалась у нього, як переконливо довів у своїй праці В. П. Ілюшечкін (с. 17—29), тоді під впливом історичної концепції А. Сен Сімона, та була відкинута у наступні десятиліття внаслідок вивчення продуктивних сил та соціальних відносин докапіталістичних суспільств.

Найважливішим для К. Маркса моментом при розгляді історичного поступу людства, за останніх роках його життя, було розмежування докласового або першісного, класового (експлуататорського) та післякласового, комуністичного суспільства, що на його думку, мали бути поділені на окремі стадії розвитку. Так, у межах експлуататорського, антагоністичного суспільства принциповим було протиставлення капіталістичного суспільства — докапіталістичним, що охоплювали «азіатський», « античний» та «германський» способи виробництва, але не вичерпувалися лише ними⁴.

Вказані протиріччя між «п'ятичленною схемою», з одного боку, та нагромадженими науково фактами і підсумками детального вивчення поглядів К. Маркса на історичний поступ, з другого, найбільше проявилися стосовно докапіталістичних експлуататорських, у першу чергу — східних, суспільств. Останні взагалі було неможливо характеризувати за допомогою категорій «рабовласницький» та «феодальний» способи вироб-

¹ Див. обговорення доповіді: Струве В. В. Проблема зарождения, развития и разложения рабовладельческих обществ древнего Востока // Известия ГАИМК.— 1934.— Вып. 77.— С. 112—149.

² Сталін Й. В. Питання ленінізму.— К., 1953.— Вид. II.— С. 515 і наст.

³ Васильев Л. С., Стучевский И. А. Три модели возникновения и эволюции докапиталистических обществ // ВИ.— 1966.— № 6.— С. 77—90; Общее и особенное в историческом развитии стран Востока.— М., 1966; Меликишивили Г. А. К вопросу о характере древнейших классовых обществ // ВИ.— 1966.— № 11.— С. 65—80; Проблемы истории докапиталистических обществ.— М., 1968; та ін.

⁴ Бородай Ю. М., Келле В. Ж., Плімак В. Г. Наследие К. Маркса и проблемы теории общественно-экономических формаций.— М., 1974.— С. 73, 75.

© Ю. В. Павленко, 1990 р.

ництва. Така ситуація й обумовила підвищений інтересу до розробки питань теорії формаций саме серед східнознавців, що продуктивно працюють у цьому напрямку й сьогодні⁵. Яскравим виявом цієї тенденції є і фундаментальне дослідження В. П. Ілюшечкіним теоретичних питань розвитку докапіталістичних експлуататорських суспільств, що міститься у першій частині монографії, присвяченій історії традиційного Китаю.

Грунтовне вивчення окремого історичного питання (тим більше — такого масштабного, як суспільно-економічний розвиток величезної держави протягом майже трьох тисячоліть) неможливе поза межами попереднього вирішення принципових загально-теоретичних проблем. В. П. Ілюшечкін з початку 70-х років крок за кроком просувався у напрямку розробки політекономії докапіталістичних суспільств⁶. На цьому шляху він ознайомився з поглядами попередників К. Маркса, його власниками, розсіяними по батькох працях думками на цю тему, та міркуваннями сучасних дослідників.

Монографію В. П. Ілюшечкіна, як і більшість інших його праць останніх двох десятиліть, можна розглядати на трьох рівнях: 1) власне філософському, в аспекті розробки теорії історичного матеріалізму та тієї системи категорій, за допомогою якої суспільствознавці намагаються осмислити головні закономірності розвитку людства; 2) історико-теоретичному, пов'язаному з дослідженням співвідношення загального та особистого у межах окремого формаційного ступеня та 3) конкретно-історичному, пов'язаному переважно з вивченням минулого Китаю. Зупинимося на загально-теоретичних питаннях осмислення докапіталістичних експлуататорських суспільств — станово-класових, як їх визначає сам автор.

Досить вдало дослідник трактує стадійність суспільного розвитку на підставі поступового розвитку продуктивних сил. З одного боку, ця теза у радянській історіографії ніким і не заперечувалася. Але з іншого, на практиці, як переконливо доводить В. П. Ілюшечкін (с. 53 і наст.), в історичних та навіть власне теоретичних дослідженнях дуже поширилась підміна соціально економічного аналізу так званим «еталонним» підходом. Традиційно за класичний взірець розвитку людства правила Західна Європа, в історії якої досить чітко «рабовласницька давніна» відокремлювалась від «феодального середньовіччя». Та якщо б за еталон взяти Китай чи Індію, картина світового розвитку істотно б змінилася. Насправді ж, як слушно підкреслює дослідник, «основні стадії суспільної еволюції, згідно з методологічними положеннями Марксової теорії, суспільні формації повинні визначатись не за тим чи іншим «класичним взірецем», а лише за головними ступенями розвитку продуктивних сил та відповідними до них типами виробничих відносин» (с. 54). І далі автор доводить, що стародавні та середньовічні класові суспільства важко розрізняти за ступенем розвитку продуктивних сил (с. 61), а тому, немає сенсу протиставляти «рабовласництво» «феодалізму» як нібито окремі формaciї.

В. П. Ілюшечкін вважає, що ті докапіталістичні класові суспільства, які знаходяться на одному ступені розвитку продуктивних сил (якщо це питання розглядати на вищому рівні узагальнення), необхідно відносити, згідно з теоретичними зasadами історичного матеріалізму, до однієї формації, яку дослідник визначає як формацію станово-класових суспільств. Йї притаманні натуральний тип техніки та рентна форма відчуження додаткового продукту. Остання пов'язана з чотирма типами експлуатації, а саме: докапіталістичною орендою, рабством, кріпосництвом та колонатом. На рівні політичної надбудови її може відповідати як централізована держава, так і держава феодального типу, що базується на системі васально-сюзеренних відносин.

Монографія, присвячена обґрунтуванню ідеї існування одної докапіталістичної експлуататорської формації станово-класових суспільств, привернула пильну увагу

⁵ Див.: Алаев Л. Б. Формационные черты феодализма Востока // НАА.—1987.—№ 3.—С. 78—90; Фурсов А. И. Восточный феодализм и история Запада: критика одной концепции // НАА.—1987.—№ 4.—С. 93—109; Седов Л. А. К типологии средневековых общественных систем Востока // НАА.—1987.—№ 5.—С. 50—64; Илюшечкин В. П. О происхождении и эволюции понятия «феодализм» // НАА.—1987.—№ 6.—С. 68—82; Васильев Л. С. Что такое «азиатский способ производства»? // НАА.—1988.—№ 3.—С. 65—75; Киселев Г. С. Восток и феодализм // НАА.—1988.—№ 4.—С. 66—76 та ін.

⁶ Див.: Илюшечкин В. П. Система внешнеэкономического принуждения и проблема второй основной стадии общественной эволюции (на правах рукописи).—М., 1970; Илюшечкин В. П. Рентный способ эксплуатации в добуржуазных обществах древности, средневековья и нового времени (на правах рукописи).—М., 1971; Илюшечкин В. П. Система и структура добуржуазной частнособственнической эксплуатации.—М., 1980.—Вып. 1, 2; Илюшечкин В. П. Теоретико-методологические проблемы общественного развития // НАА.—1983.—№ 2 та ін.

східнознавців. У її обговоренні, яке відбулося на сторінках журналу «Народи Азії і Африки» (перші номери за 1989 рік), підкresлювалось, що якщо й не усі ідеї автора можуть бути схваленими одностайно, то принаймні «після його праць вже не можна робити вигляд, що концепція рабовласництва та феодалізму є класичним втіленням історичного матеріалізму» (Р. М. Нуреєв). Інший рецензент підкresлив, що «деструктивна роль концепції В. П. Ілюшечкіна була великою та продуктивною», але також слушно зауважив, що при розгляді категорії «продуктивні сили» дослідник перебільшив роль технічного аспекту у порівнянні з людиною» (Л. Б. Алаев). Цікавою є і точка зору тих дослідників, які, підтримуючи тезу про те, що «всі докапіталістичні класові суспільства варто розглядати як такі, що відносяться до однієї формашії, разом з тим зазначають: «у сучасних дослідженнях вже неможливо не звертати уваги на нелінійний, багатомірний характер розвитку продуктивних сил докапіталістичних суспільств та вірогідний характер детермінації виробничих відносин рівнем та характером розвитку продуктивних сил» (А. В. Коротаєв, Я. І. Кузьмінов) ⁷.

Як бачимо, на сучасному рівні розвитку суспільствознавства є всі підстави вважати, що докапіталістичні експлуататорські суспільства слід відносити до однієї соціально-економічної формашії, згідно з доказами В. П. Ілюшечкіна. Але це твердження, як здається, не стільки вирішує питання про характер докапіталістичних суспільств, скільки обумовлює його нову постановку. По-перше, визнаючи величезну роль технологоческих змін у історичному поступі людства, слід все ж таки підкresлити, що періодизація повинна враховувати не тільки якість власне засобів виробництва, а всі три аспекти системи продуктивних сил і, особливо, саму людину у контексті відповідних суспільних відносин. По-друге, у межах самої формашії докапіталістичних експлуататорських суспільств ми можемо виділяти як окремі стадії розвитку продуктивних сил (у межах одного їх якісного стану), так і окремі шляхи (лінії, варіанти) розвитку останніх. Зупинимось на цьому детальніше.

Виходячи з критерію історичних типів виробничої техніки, В. П. Ілюшечкін констатує наявність чотирьох послідовних ступенів у розвитку продуктивних сил людства, які відповідають, на його думку, первісному, станово-класовому, капіталістичному та комуністичному типам суспільних відносин. Разом з тим, як відомо, для марксистського розуміння історії принциповим є розмежування суспільств минулого на первісні та експлуататорські, класові у широкому розумінні цього терміну. Звичайно, наявність чи відсутність експлуататорських відносин безпосередньо пов'язана зі ступенем розвитку продуктивних сил. У першому випадку вони ще дуже слабо розвинуті й здатні забезпечити лише самих виробників та іх дітей засобами існування. У другому стан продуктивних сил здатний забезпечити виробництво не тільки необхідного, а й додаткового продукту, постійне надходження якого й становить найважливішу передумову виникнення класових відносин. Згідно з цією думкою, в якості таксономічно рівноцінних явищ має сенс протиставлення первісності як такої експлуататорському суспільству, у межах якого слід протиставити суспільства докапіталістичні — капіталістичним.

Але за В. П. Ілюшечкіним не всі докапіталістичні експлуататорські суспільства можуть бути віднесені до категорії «станово-класових». Останнім обов'язково притаманна приватна власність на засоби виробництва, тоді як у багатьох найдавніших цивілізаціях, як то у Шан-Інському Китаї або у Перу доби панування інків, цього практично не було. Звідси випливає, як здається хибна, думка, що виникнення держави випереджає ствердження класових відносин. Це буде справді так, якщо розглядати формування класових відносин суто в аспекті становлення експлуатації на тлі приватної власності. Але у найдавніших цивілізаціях, де, як відомо, існували і державність, і міста, і ремесло, що відокремилось від землеробства, експлуатація здійснювалась завдяки існуванню не приватної власності, а тієї системи відносин, яку Л. С. Васильев слушно характеризує як «феномен влади-власності»⁸. Відповідні суспільства, за В. П. Ілюшечкіним, слід вважати «становими» та відносити до «першої міжформаційної (станово-класової) революції» (с. 151 та наст.). Але їх продуктивні сили були вже досить розвинутими для того, щоб склалися експлуататорські відносини між правлячою верхівкою та безпосередніми виробниками. Такі, ранньокласові за сучасною термінологією, суспільства слід, безумовно, відносити до ступеню докапіталістичних експлуататорських (класових у широкому розумінні цього слова) суспільств та розглядати як

⁷ Див.: Илюшечкин В. П. Сословно-классовое общество в истории Китая // НАА.— 1989.— № 1.— С. 149, 152, 160.

⁸ Васильев Л. С. Феномен власти-собственности // Типы общественных отношений на Востоке в средние века.— М., 1982.— С. 60—99.

перший етап у розвитку останніх, що передує власне тим суспільствам, які В. П. Ілюшечкін називає станово-класовими.

Очевидно, відмінності між ранньокласовими та станово-класовими суспільствами є найбільш істотними не стільки у виробничо-технічній площині (хоча й тут ними не слід нехтувати), скільки у сфері соціально-економічних відносин. Якщо у перших провідну роль відіграє державна влада-власність на головні засоби виробництва (у першу чергу — на землю), а експлуатація здійснюється корпорацією носіїв влади завдяки дії редистрибутивної системи, то у других приватні домогосподарства вже мають певну економічну самостійність, а в ролі експлуататорів бачимо осіб, що володіють засобами виробництва.

Крім того, як останнім часом зазначають деякі фахівці⁹, при розгляді докапіталістичних експлуататорських суспільств принципово важливим є відокремлення західного та східного шляхів розвитку соціально-економічних відносин. У більшості країн традиційного Сходу не тільки на ранньокласовому, а й на станово-класовому етапі розвитку переважала державна експлуатація дрібних (об'єднаних у відповідні общини) домогосподарств, тоді як на Заході, починаючи вже з античних часів, станово-класове суспільство ґрунтуються переважно на пригнобленні людини людиною (у вигляді рабовласництва, кріпацтва, колонату тощо) при широкому розповсюдженні приватно-власницьких відносин на засоби виробництва. Це, безумовно, пов'язане з деякими принциповими відмінностями між ранньокласовими суспільствами східного та західного типів¹⁰.

Отже, вітаючи публікацію фундаментальної праці В. П. Ілюшечкіна, погоджуючись з його критикою «п'ятичленної схеми» та більшістю авторських висновків щодо характеристики станово-класових суспільств, слід підкреслити, що розглянута вище концепція не тільки підводить підсумки минулого етапу розвитку формаційної теорії, а й висуває нові питання, які чекають свого вирішення.

Одержано 3.05.89.

Ю. В. ПАВЛЕНКО

⁹ Алаев Л. Б. Указ. соч.— С. 78—90; Васильев Л. С. Что такое «азиатский способ производства?»— С. 65—75; Седов Л. А. Указ соч.— С. 50—64; Павленко Ю. В. Пути становления раннеклассовых социальных организмов // Исследование социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987.— С. 72—85.

¹⁰ Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества (генезис и пути развития).— К., 1989.

Баран В. Д.

Пражская культура Поднестровья.—

К.: Наукова думка, 1938.— 159 с., іллюстр.

Проблема слов'янського етногенезу завжди була в центрі уваги широкої громадськості, а окрім питання цієї проблеми є предметом пожвавленого обговорення і гарячих суперечок серед науковців. Одне з таких питань — виникнення та історична доля празької культури — найбільшої з трьох великих культур, поширеніх на слов'янській території в третій четверті I тисячоліття н. е., тобто напередодні виникнення найраніших слов'янських державоутворень. На відміну від двох останніх синхронічних слов'янських культур — пеньківської та колочинської — розповсюдженіх на території, яку пізніше заселяли лише східні слов'яни, празька культура відома на широких просторах Східної та Середньої Європи. Вона охоплювала райони, заселені опісля східними, західними і південними слов'янами. Грунтовне вивчення цієї культури може дати ключ до з'ясування процесу поділу колишньої слов'янської спільноті на три окремі гілки — східну, західну та південну.

Займаючи таку велику територію, празька культура не могла бути абсолютною монолітною. Завдання дослідників полягає зараз у тому, щоб виявляти не тільки спільні риси, характерні для цієї культури, насамперед, локальні відмінності та міс-

© В. В. Аупіх, 1990 р.

цеві варіанти. Рецензована монографія В. Д. Барана і розглядає таїй її аспект, а саме: характеристику Подністровського варіанта празької культури на основі аналізу матеріалів з двох поселень цієї культури, виявлених і досліджених автором біля с. Рашків, Чернівецької області.

Праця складається, фактично, з двох частин. Перша — аналітична, а друга містить широку добірку матеріалів. Книга ілюстрована якісними рисунками та відносно чіткими фотографіями.

Після лаконічного вступу автор відразу переходить до одного з найбільших розділів монографії, який містить основні дані досліджуваних поселень: історія їх дослідження, топографія, природні умови, загальне розташування виявлених тут житлових та господарських споруд, зведені характеристика речового інвентаря — керамічні та металеві вироби.

Подані відомості про джерельну базу праці підкреслюють аргументованість та вагомість її подальших висновків. Досліджено два поселення, в тому числі одне повністю. Розкрито площу близько 10 тис. м², виявлено і досліджено 105 житлових та 53 господарських споруд. На обох поселеннях виявлено велику кількість керамічного матеріалу, з маси якого виділено 170 горщиків, що збереглися повністю або частково у верхній частині і придатні для типологічного аналізу. Переважає посуд, виготовлений ліпним способом, кружальні посудини становили лише незначний процент.

В основу визначення типів та варіантів рашківських горщиків покладено профілювання бочка з ртельним зафіксуванням при цьому таких особливостей, як висота положення плічка і ступінь його опукlosti. З урахуванням всіх відмінностей В. Д. Баран виділяє шість основних типів горщиків, а в межах кожного ще від двох до п'яти видозмін. П'ятий і шостий типи розрізняються (окрім загальноприйнятих критеріїв) ще й за широкогорлістю посудин. Цей невеликий відступ від початково прийнятої схеми не викликає, однак, жодних заперечень, хоча покажчик широкогорлості міг бути одразу включений до схеми. Вже факт виділення аж 24 варіантів із загального числа 170 аналізованих посудин викликає сумнів такої надмірної деталізації, яку прийняв автор. Адже деякі варіанти представлені невеликою кількістю посудин, а декілька горщиків навіть випадають із типологічної таблиці як «рідкісні» або «унікальні». В окрему групу кераміки на обох поселеннях виділені нечисленні кружальні посудини, подібні до відомих на Подністров'ї з пам'яток хронологічно молодшої черняхівської культури і відрізняються лише тим, що асортимент рашківської кружальної кераміки значно бідніший і менш досконало викінчена поверхня посудин. Все це вказує на помітний занепад гончарного виробництва, яке у Подністров'ї прописувало до кінця V ст. н. е.

Майже всі металеві знахідки виявлено на поселенні Рашків III. На поселенні Рашків II знайдено лише один невеликий бронзовий предмет. Асортимент залізних виробів відносно убогий — переважають так звані овечі ножиці та трилопатевий наконечник стріли аварського типу. А остання знахідка особливо цікава, оскільки автор за аналогіями датує її VI—VII ст., що уточнюється датуванням споруд, розташованих поряд з місцем знахідки наконечника, не раніше VII ст. Крім того, знайдено кілька уламків залізних виробів, форму яких визначити неможливо.

Більш різноманітний, хоч і нечисленний набір виробів із бронзи та срібла, які дуже допомагають у датуванні поселення. Передусім це знахідка п'ятипалчастої фібули з поселення Рашків III. Хронологія таких фібул опрацьована досить детально. Рашківська знахідка датується за аналогіями першою половиною VII ст. Бронзова пряжка для сумки наводить на дату кінця VI — першої половини VII ст. Це підкріплено точним датуванням інших бронзових виробів — браслета з потовщеннями кінцями, кільцевої підвіски з трьома радіусами, спіральних підвісок та ін. А от бронзові пластинчасті браслети дають значно ранішу дату, лише другу половину V ст.

Єдиний предмет виготовлений з срібла, це фрагмент підвісного хрестика з очко-подібним орнаментом, який автор вважає предметом імпорту з Подунав'я (с. 24) або Візантії (с. 119) і орієнтовно відносить до VII ст. На жаль, ця знахідка не має чітких аналогій, які могли б підтвердити це припущення. Не можна також виключити, що хрестик пізніше випадково потрапив у заповнення безінвентарного житла № 33.

Важливе місце у загальній структурі праці займає короткий, але дуже змістовний розділ, присвячений хронології та періодизації рашківських поселень. Використовуючи дані археомагнітного методу, датування, стратиграфії, добре датованих аналогіямі знахідок та даних типологічного аналізу масового матеріалу, В. Д. Баран обґрунтуете дати 89 жител та 4 господарських ям. Він визначає загальні хроноло-

гічні рамки існування обох поселень в межах другої половини V — кінця VII ст. н. е. На обох поселеннях у цих загальних рамках виділено три хронологічні періоди, датовані відповідно другою половиною V — початком VI ст., VI та VII ст. н. е. Кожний із цих періодів представлений значною кількістю житлових комплексів, що практично виключає випадковість висновків.

Дуже цікава спроба реконструкції вигляду слов'янського селища ранньосередньовічного часу. Її правомірність ґрунтуються на повному дослідженні поселення Рашків III і значною мірою Рашків II. Площа обох поселень точно окреслена природними рубежами, що дозволяє автору впевнено аналізувати розробку цих ранньосередньовічних селищ. На його думку, протягом кожного з трьох хронологічних періодів на поселенні розташовувалися переважно невеликі групи по 2—7 напівземлянок. Лише нечисленні житла були закладені окремо.

Аналіз залишків житлових споруд, який послужив основою для реконструкції подністровського ранньослов'янського житла, показав, що житлом правила невелика напівземлянка підквадратної або прямокутної форми, розмірами від 4,4 до 12,3 м², з піччю-кам'яною. В окремих житлах виявлено підпільні ями та лави-лежанки. В деяких випадках співвідношення поздовжніх осей будинків, покладених впритул, дозволило автору реконструювати їх як єдиний житлово-господарський комплекс під спільним дахом (с. 42—45).

Дослідник вважає, що дерев'яні наземні частини жител мали зрубну конструкцію (с. 56). Можливо, так було в більшості випадків, однак на плані реконструйованого комплексу жител 17—19 (с. 45, рис. 20) чітко позначені каркасна конструкція стін центральної споруди. Отже, видно, що зустрічався і такий різновид будівельної техніки.

Графічні реконструкції рашківських жител переконливі і не викликають заперечень, тим більше не припустимі деякі неточності в рисунках. Так на плані реконструйованого житла № 50 (с. 41, рис. 17) неправильно позначені місця розрізів і тільки порівняння з планом цього житла на таблиці XIII (с. 138) дає можливість правильно їх визначити. На щастя, ця помилка не має суттєвого значення для реконструкції.

Господарські споруди розміщувалися на спеціальних майданчиках поміж групами жител. В. Д. Баран звертає увагу, що на рашківських поселеннях господарських ям значно менше, ніж жител, що спостерігається і в ряді слов'янських поселень Подністров'я. За думкою дослідника, це вказує на колективне користування господарськими ямами, які були власністю общини, або її складової частини — патріархальної сім'ї. Цілком можливо й те, що частина господарських споруд мала вигляд легких наземних куренів, від яких не збереглося помітних слідів. Обидва пояснення досить слушні.

Не виявлено також слідів магістральної дороги поселення, тому автор припускає, що дорога, найімовірніше, пролягала вздовж ріки, берег якої постійно обвалиється в результаті підмивання водою.

Запропонована В. Д. Бараном спроба реконструкції ранньослов'янського селища Рашків III ґрунтуються на багатому і конкретному матеріалі, достатньо аргументовані і не викликає заперечень. Рашківські поселення дають відносно мало матеріалів для характеристики господарства й економіки їх мешканців. Про землеробські заняття населення можна судити лише за відбитками зерен, що збереглися на дні посуду чи на шматках обпаленої глини. Так, засвідчено два сорти ячменю, три види пшениці, жито, горох, коноплі, льон, а також деякі бур'яни. Знарядь праці землеробів тут не знайдено. На основі остеологічного матеріалу встановлено, що рашківці розводили домашніх тварин, зокрема велику рогату худобу та свиней. Практично відсутні на поселеннях кістки диких тварин, що вказує на мінімальне значення мисливства у господарстві. Із підсобних промислів засвідчено лише рибальство, хоч воно не представлене знаряддями лову, а лише залишками риб'ячої луски.

Повністю відсутні також сліди ремесла — витоплювання заліза. Автор цілком правомірно допускає, що всі залізні вироби, знайдені на поселенні, могли потрапити сюди лише шляхом обміну. Небагаті знахідки знарядь виробництва підтверджують лише присутність на поселенні спеціалістів бронзоливарної справи та ткацтва, хоч обробку дерева, кістки та каменю можна підтвердити лише посередніми даними.

Заслуговує на увагу думка автора про те, що сіроглинняна кружальна кераміка тут є привізною. Він висловлює припущення, що на Середньому Дністрі ще у V ст. н. е. існували, мабуть, якісь діючі гончарські центри, що збереглися з пізньоримського

часу, звідки огрубіла сіроглиняна кружальна кераміка могла потрапляти на ранні поселення празької культури.

Дещо більше інформації дослідник отримав відносно структури ранньосередньо-вічних слов'янських селищ. Дослідження великого селища Рашків III показало, що поширене трактування поселень празької культури як малих родових поселень, що налічували не більше десяти жител у кожному, не може вважатися єдино правильним. Поряд з такими невеликими поселеннями існували й великі, хоч і в них житла розташовувалися невеликими групами.

Простеження розвитку поселення у часі свідчить, що у кожному хронологічному періоді кількість жител у групах збільшується, як і кількість подвір'їв, що відстоють окремо. Групи жител на поселенні відповідають, на думку автора, способу мешкання патріархальних сімей, а селища типу Рашкова III він розглядає як переходну форму від первісної общини до сусідської.

Площа поселення залишалася незмінною, зростала лише щільність забудови і разом з нею — чисельність населення. Усі ці спостереження цікаві, тим більше, що зроблені на основі вивчення матеріалів повністю дослідженого селища.

У підсумковому розділі В. Д. Баран визначає місце рашківських поселень серед синхронних пам'яток Східної та Середньої Європи, дає характеристику пам'яток празької культури Подністров'я і висловлює свій погляд на проблему походження празької культури взагалі.

Вивчення окремих елементів матеріальної культури мешканців рашківських поселень на широкому фоні синхронних пам'яток дало автору підставу стверджувати безсумнівну перевагу на досліджуваних пам'ятках елементів, спільних для всіх пам'яток празької культури з усього ареалу її поширення. Одночасно виявлені ним локальні особливості дозволяють йому виділити окрему подністровську групу пам'яток цієї культури. Чи не найцікавішою особливістю цієї групи є наявність ряду пам'яток дуже раннього датування (кінець V ст.), які за деякими ознаками дуже близькі до найпізніших пам'яток ранішої, черняхівської, культури цього регіону. Автор підкреслює, що вони близько споріднені також з пам'ятками київської культури. Дослідник відзначає, що саме у Подністров'ї з'являються найраніші поселення празької культури вже у V ст. н. е. (с. 77), хоч і не визначає остаточно місце її виникнення, заперечуючи лише проти віслоодерської теорії її походження. Обережність автора цілком зрозуміла, адже празька культура дуже нерівномірно досліджена в різних районах своєї великої території. Не виключено, що дуже ранні пам'ятки ще можуть бути виявлені в інших районах її поширення. На даному етапі досліджень Подністров'я має право претендувати на називу колиски празької культури.

Цілком справедлива думка дослідника, що у світлі сучасних досліджень будь-які спроби представити слов'янські ранньосередньовічні старожитності як прямий розвиток однієї якоїсь культури (київської, черняхівської, ішеворської) виявилися б безуспішними. Справжній родовід празької культури, мабуть, значно складніший (с. 78).

Повертаючись до перших рядків рецензованої монографії, де говориться про територію поширення празької культури, зазначимо, що автор визначає її як одну з найяскравіших слов'янських культур раннього середньовіччя. Вона займала величезну територію на просторах Південно-Східної та Середньої Європи від Середнього Дніпра, Прип'яті та Попруття на схід до верхів'їв Дунаю та Ельби на південному заході (с. 3), тобто територію, заселену в подальшому і східними, і західними, і південними слов'янами. Подібне визначення території празької культури знаходимо і в працях інших провідних археологів-славістів¹. Зрозуміло, що культура, яка охоплює таку велику територію, не може бути абсолютно однорідною і представлена рядом локальних варіантів зі своїми етнографічними особливостями. Як приклад В. Д. Баран виділяє подністровський і волинський варіанти. Це явище відбиває певний етап в історичному розвитку давніх слов'ян. Зіставлення цих фактів з даними мовознавства дає цікаві результати. Відомий славіст Ф. П. Філін дійшов висновку, що в VI—VII ст. н. е. тільки починається розпад загальнослов'янської мови і з'являються різні діалектні зони. В цей час ще не було ні окремих мов, ні сформованих слов'янських народностей. Слов'яни, на його думку, об'єднувалися в племена і племінні союзи. В де-

¹ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.—М., 1982.—С. 12; Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв.—М., 1976.—С. 8; Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст.—К., 1976.—С. 9; Godłowski K. Z badań nad zagadnieniem rozmieszczenia Słowian w V—VII w. n. e.—Kraków, 1979.—S. 11—12.

яких слов'янських областях виникали вже навіть початки державності². Ці погляди Ф. П. Філіна не знайшли повної підтримки в мовознавчому світі і є предметом жвавої дискусії. Однак співставлення їх з даними археології, а саме з фактом разючої єдності матеріальної культури в VI—VII ст. н. е. на величезних просторах, заселених згодом як східними, так і західними та південними слов'янами, може бути інтерпретоване як доказ того, що загальнослов'янська єдність була в цей час об'єктивною реальністю, а процес диференціації трьох галузей слов'янства тільки починався.

Ці міркування висловлені рецензентом в порядку постановки питання. Треба сподіватися, що дослідники слов'янських старожитностей VI—VII ст. ст. звернуть більш пильну увагу на цей аспект і спробують дати йому науково обґрунтоване пояснення.

Додаток до монографії — це широка публікація всіх об'єктів, виявлених на поселеннях Раціків II і III. Тут у стислій формі вивчено і об'єктивно описано кожний об'єкт та виявлений в ньому інвентар. Додаток містить 63 таблиці, ілюстрації — плани об'єктів та зарисовки речового інвентаря. Слід відзначити повноту і скрупульозність виконання ілюстративного матеріалу, вдале і продумане компонування таблиць, якісні ілюстрації.

Рецензована книга є насамперед детальною високоякісною публікацією результатів досліджень поселень ранньослов'янської працької культури Раціків II і III. Раціків III — перше повністю досліджene поселення цієї культури, на основі матеріалів якого В. Д. Баран обґрунтоває реконструкцію слов'янського поселення VI—VII ст. та характеризує господарство, економіку, соціальний уклад його мешканців та їх демографію. Проводячи широке порівняння з результатами досліджень синхронних селищ сусідньої території, він виділяє подністровський варіант працької культури, простежує його генетичні корені, що дає підстави для висловлення цікавих, досить аргументованих думок про походження працької культури взагалі. Усі положення автор переконливо аргументує численними джерельними матеріалами, уникаючи слабо обґрутованих тверджень і обережно формулюючи свої думки там, де зараз, через недостатність матеріалів, він змушений обмежуватися висловленням припущення. Критика поглядів опонентів подана в діловому академічному тоні.

В. Д. Баран розглядає ряд актуальних питань теоретичного плану, тому його монографія є вагомим внеском у розвиток ранньослов'янської археології. Її основні положення можуть бути предметом глибокого вивчення вітчизняних та зарубіжних спеціалістів.

Монографія чітка за структурою, логічна за формулюванням наукових положень, витримана за науковим стилем та доступна за викладом думок.

Це безсумнівний творчий успіх автора.

Одержано 15.05.89.

В. В. АУЛІХ

² Філин Ф. П. Образование языка восточных славян.— М.—Л., 1962.— С. 222.

Винников А. З.

Славянские курганы лесостепного Дона.—

Воронеж: Изд-во Воронежского госуниверситета, 1984 (192 с., 39 илл.)

Як відомо, поховальні пам'ятки є однією з найважливіших категорій археологічної культури; вивчення матеріалів та спостереження, зроблені в процесі розкопок, дають підстави для розробки питань етнічної та племінної належності населення, що залишило ці пам'ятки, а також для висвітлення інших сторін його соціально-економічного і культурного розвитку. Оскільки поховальний обряд формується під дією ідеологічних уявлень і в певній мірі відбуває рівень розвитку суспільства, його вивчення винятково важливе для реконструкції суспільних відносин.

У цьому плані значну увагу привертає праця А. З. Вінникова, присвячена вивченю могильників боршевської культури. Поховальні пам'ятки слов'ян Подоння ві-

© О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, 1990 р.

домі давно, проте до книги А. З. Віннікова нагромаджений матеріал був лише частково опублікований¹. У рецензованій монографії автор зібрав усі відомості про досліджувані кургани ареалу боршевської культури, залучаючи і слабо або зовсім недокументовані звіти, короткі повідомлення, суперечливі публікації та ін. Більшість матеріалів уперше введена до наукового обігу, що робить працю А. З. Віннікова особливо цінною у джерелознавчому плані.

Рецензована книга складається з вступу, трьох розділів та закінчення. Додатком до них є антропологічні визначення поховань за аналізом кальцинованих кісток (Л. Т. Яблонський).

У вступі автор коротко розглядає історію вивчення поховальних пам'яток басейну р. Дон та формулює завдання свого дослідження. Він цілком слушно зупиняється на значенні праць А. І. Мартиновича, А. А. Стеценка, П. П. Єфименка, П. М. Третьякова, Г. М. Москаленко, особливо виділяючи розробки останньої.

У першому розділі аналізуються матеріали з розкопок курганного могильника поблизу с. Боршево на Дону. Саме там наприкінці 20-х рр. П. П. Єфименко та П. М. Третьяков досліджували городище, яке стало епонімною назвою для слов'янських пам'яток Подоння. Тут з 1905 до 1980 р. розкопано понад 80 насипів, переважна більшість яких вивчалася експедицією Воронезького держуніверситету. Вичерпні відомості про кожен з розкопаних курганів подано у добре продуманій таблиці.

Автор висловлює ряд цікавих думок, зокрема, про відмінності в керамічному комплексі городищ і могильників за складом та технологією (с. 28, 41, 42), наявність архаїчних форм посуду в деяких похованнях, а також спеціально виготовлених посудин для поховання. Останнє підтверджується спостереженнями Г. М. Нікольської, В. А. Мальм при розкопках в'ятицьких могильників у Волго-Оксікому басейні, сіверянських курганів на Дніпровському Лівобережжі². Поряд з цим автор справедливо відзначає, що не завжди при розкопках боршевських курганів додержувалися належного методичного рівня. Так, наприклад, не завжди додержувалися рови навколо на сипів, які могли б дати додаткову інформацію (с. 19).

Викликає сумнів категоричне твердження А. З. Віннікова про відповідність кількості горщиків з кальцинованими кістками кількості поховань. Це спостереження може бути вірним лише для деяких курганів, що наочно ілюструє згадана таблиця (пор.: с. 34 та с. 14—16).

У другому розділі розглядаються матеріали з 4-х могильників на р. Воронеж. Автор детально характеризує кожен з них і на підставі загальних ознак виділяє п'ять типів похованального обряду. Найбільш репрезентативним з них, як слушно доводить автор, є II Білогірський могильник. Значну різноманітність у групах поховань автор пояснює не лише хронологічними причинами, а й змішаним складом населення в етнічному відношенні, що залишило цей могильник. Як приклад можна навести також Лисогірський могильник, який виник на місці хронологічно передуючого поселення та, можливо, могильника. На нашу думку, не можна категорично говорити про трансформацію алано-болгарського похованального обряду під впливом слов'янського середовища в трупоспалення, оскільки останній був властивим деяким племенам салтово-маяцької культури. Так, поховання за обрядом трупоспалення є на Дмитрівському могильнику салтівської культури, а також могильнику біля с. Суха Гомольша.

У розділі особлива увага приділяється аналізу керамічного комплексу, що походить з розкопаних поховань. Можна погодитися з автором, що якесь частина посуду виготовлялася лише для поховань (с. 132). Дуже цікавою особливістю II Білогірського могильника є наявність як власне салтівського посуду, так і його імітацій місцевого виготовлення, а також присутність «компромісних форм» та технологій. Тому дуже важливим є виділення групи посуду угро-фінського походження, проте

¹ Єфименко П. П., Трет'яков Н. П. Древнерусские поселения на Дону // МИА.—1948.—№ 8; Москаленко А. Н. К вопросу о погребальном обряде древнерусского населения Среднего и Верхнего Дона // МИА.—1970.—№ 176.—С. 108—110; Москаленко А. Н. Славяне на Дону (боршевская культура).—Воронеж, 1981.—С. 7—57, 114—133.

² Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства // МИА.—1968.—№ 152.—С. 28—124; Никольская Г. Н. Земля вятичей (К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX—XIII вв.).—М., 1981.—С. 27—41, 97—119; Сухобоков О. В., Иченская О. В., Орлов Р. С., Юрченко С. П. Работы на роменско-древнерусских памятниках у с. Каменное Сумської області // АО 1977.—М., 1978.—С. 387, 388; Моруженко А. А. Исследования в бассейне Ворсклы // АО 1976.—М., 1977.—С. 376.

визначати її етнографічну приналежність («мордовська») необхідно дещо обережніше: сумнівно, що в час, який розглядаємо, вже існувала мордовська народність — її оформлення відноситься до фінальної стадії феодальної формaciї.

Особливу увагу привертає кераміка волинцевського типу, серед якої є гончарні горщики (курган № 91 Білогірського могильника) та ліпні наслідування гончарським зразкам. Деякі з них дуже близькі до власне волинцевських посудин з пам'яток Дніпровського Лівобережжя (рис. 18, 3), проте більшість має технологію, пропорції та особливості форм, властиві місцевій — боршевській традиції.

Дуже цінним, на нашу думку, є спостереження А. З. Віnnікова про наявність певних закономірностей при розподілі посуду за окремими курганними групами (с. 146, 147).

У третьому, заключному розділі автор ґрунтовно і переконливо вирішує питання про джерела культури населення лісостепового Подоння, слушно вбачаючи генетичну близькість між боршевськими та верхньоокськими могильниками. А. З. Віnnікову вдалося показати еволюцію поховальних звичаїв місцевого населення, що в деяких випадках істотно ускладнювалася припливом нових слов'янських груп, визначити роль та питому вагу салтівських та кочівницьких етнічних компонентів, які начебто змінили свої поховальні звичаї під впливом оточуючого слов'янського масиву.

Разом з тим не можна беззастережно прийняти висновок автора про переселення якоїсь групи слов'ян з території Правобережного Подніпров'я. Така гіпотеза потребує серйозної та всебічної аргументації, аналізу всієї маси керамічного матеріалу, наведення переконливих аналогій. На жаль, у даному випадку перед нами лише посилання на авторитет І. І. Ляпушкина та І. П. Русанової³, без жодної критики їхніх положень. На нашу думку, якщо просування правобережних слов'ян і мало місце, то не в таких широких масштабах, як це уявляли назовані дослідники. Відносно поодиноких форм горщиків празького (корчацького) типу можна відзначити, що подібні форми, або похідні від них, є в керамічних комплексах усіх східнослов'янських культур у межах загальнослов'янської ойкумені. І боршевські пам'ятки в цьому випадку не є винятком. Навряд чи переселення з Правобережжя здійснювалося через лісостепові райони Дніпровського Лівобережжя, що було б цілком природним, але нам невідомі археологічні матеріали, що підтверджують таке припущення. Показати шляхи пересування правобережних слов'ян на територію Подоння автор і не намагається. З іншого боку, можна говорити про пересування лівобережних слов'ян на територію, що розглядаємо, а також і на Правобережнє Подніпров'я. Це, як відомо, відбилося у наявності волинцевської кераміки як у могильниках боршевської культури, так і на поселеннях у районі Києва⁴.

Вважаємо, що контакти боршевців з племенами салтівської культури не можна обмежувати лише вузьким проміжком часу в Х ст., до чого схиляється А. З. Віnnіков (с. 176, 178 та ін.). У цьому випадку необхідно визнати, що слов'яни з'явилися на території Подоння не раніше Х ст. У той же час загальновідомим фактом є значно давніша (з VIII ст.) історія існування алано-болгарських носіїв салтівської культури в Подонні. Додамо до цього також наявність знахідок волинцевської кераміки в боршевських могильниках, час існування якої не виходить за межі VIII ст.⁵ Тому більш ймовірною є думка В. В. Седова про те, що слов'яни в бассейні Дону з'являються наприкінці VIII ст. Отже, до VIII ст. відносяться і контакти слов'ян Подоння з племенами салтівської культури.

Слов'янські старожитності більш раннього часу в басейні Дону поки що не виявлені, тому не має даних говорити про джерела боршевської культури місцевого походження. Проте, ймовірно, є деякі підстави для постановки питання про місцеві

³ Ляпушкин И. И. Указ. соч.—С. 12—22; Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. Культура пражского типа.—М., 1976.—С. 200; Русанова И. П. Курганы XI—XII вв. у с. Буки Житомирской области // КСИА АН СССР.—1967.—Вып. 110.—С. 42—47.

⁴ Сухобоков О. В. До питання про пам'ятки волинцевського типу // Археологія.—1977.—Вып. 22.—С. 50—65; Кравченко Н. М. Исследование славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь.—К., 1979.—С. 74—92; Петрашенко В. А. Лесостепное правобережное Поднепровье в VIII—X вв.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.—К., 1982.—17 с.

⁵ Юрченко С. П. Волынцевская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.—К., 1985.—С. 117; Щеглова О. А. Проблемы формирования славянской культуры VIII—X вв. в Среднем Поднепровье (памятники конца VII — первой половины VIII вв.). Автореф. дис. ... канд. истор. наук.—Л., 1987.—С. 11—14.

корені у формуванні боршевської культури, що витікає хоча б з вивчення матеріалів кургану № 1 Лисогірського могильника, де наявні посудини найбільш архаїчних форм.

На нашу думку, автору слід було б підкреслити ті риси поховального обряду, що відзначалися літописцем, та зробити наголос на відповідності археологічних даних із свідченнями писемних джерел.

У книзі А. З. Віннікова також мають місце прикрі погрішності, є випадки неподекватного вживання термінів. Так, на с. 74 і 139 автор вживає слово «тризна», тоді як вище у тому ж значенні виступає слово «страва». Але ж відомо, що це різні поняття, і тому не можуть бути взаємозамінними. Крім того, деякі предмети, про які йшла мова у відповідних розділах, практично залишилися неопублікованими (перстень — с. 60; підвіски, бляшки — с. 68).

Рецензована книга А. З. Віннікова вводить до наукового обігу дуже цінні та чисельні матеріали, що мають велике значення для висвітлення історії слов'янського населення басейну Дону, а також алано-болгарських племен, що разом із слов'янами (вятичі, сіверяни, радимичі) підкорялися Хазарському каганату. Цікаві спостереження автора, досить повна публікація матеріалів досліджень боршевських могильників сприяє також розробці складних питань слов'яно-алано-болгарських контактів, їхньої ролі у складанні російської народності.

Одержано 04.03.89.

О. В. СУХОБОКОВ, В. В. ПРИЙМАК

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ У 1990 р. КНИГА

ОБРЯДЫ И ВЕРОВАНИЯ ДРЕВНЕГО НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ.

Зб. наук. праць.— 14 арк. (в обкл.): 3 крб. 10 коп.

Збірник присвячений дослідженню релігійних уявлень давнього населення території УРСР в широкому хронологічному діапазоні: від доби бронзи до давньоруського часу. Спираючись на нові археологічні матеріали, автори нетрадиційно висвітлюють складні проблеми виникнення, становлення та розвитку ранніх форм релігійних уявлень. Значна увага приділяється релігії докласових і ранньокласових суспільств, для яких характерний перехід від міфотворчо орієнтованого світогляду родового суспільства до релігійної ідеології класового суспільства. Розкривається роль ідеології в процесі формування перших античних полісів на півдні країни. Розглядається проблема переходу від системи релігійного політеїзму до монотеїзму в умовах складання станово-класових державних утворень і, зокрема, часу і обставин поширення християнської ідеології серед населення Херсонеса і Давньої Русі. Автори роблять висновок про наявність тривалого перехідного періоду між язичництвом і християнством, поширення якого супроводжувалось загостренням соціальної боротьби.

Для археологів, істориків, співробітників музеїв, студентів вузів, пропагандистів, всіх, хто цікавиться давньою історією нашої країни

ХРОНІКА

10 років відділу теорії та методики археології

© В. Ф. Генінг, К. П. Бунятян

Відділ теорії та методики Інституту археології АН УРСР був створений у березні 1979 р. Введення подібного наукового підрозділу до складу археологічних установ не має аналогів. Вперше було поставлено задачу цілеспрямованих розробок з питань теорії та методології археологічних досліджень для певного наукового колективу і планування цієї науково-дослідницької роботи. Створення структурного підрозділу такого напрямку викликало потребами розвитку радянської археологічної науки. Думки про необхідність розвитку методологічних проблем археології з початку 70-х рр. почали висловлювати незалежно один від одного фахівці різних центрів.

Організації відділу передувало виникнення в середині 70-х рр. невеликої групи однодумців, об'єднаних бажанням вдосконалювати методику аналізу археологічних джерел та процедури дослідження, ширше використовувати можливості НТР. Тому перші зусилля були направлені на створення інформаційно-пошукової системи (ІПС) поховальних пам'яток з подальшим переведенням її на ЕОМ. Ця проблема виникла у зв'язку з активізацією польових досліджень у зонах новобудов республіки та зростанням бази джерел, особливо за даними курганних пам'яток. Тому створення банку даних для цього масиву та автоматизований пошук інформації уявлялися першочерговим завданням, вирішення якого дозволило б не лише отримати масу об'єктивної інформації, але й оперативно використати новий, насамперед, масовий матеріал, а також вивільнити дослідників від виконання трудомісткої механічної та нетворчої роботи, підвищити ефективність досліджень, вдосконалювати методи первинної обробки археологічного матеріалу¹.

¹ Генінг В. Ф. Про застосування формалізованих статистичних методів і ЕОМ в археології // Вісник АН УРСР.—1979.—№ 80.—С. 85—88.

Після створення відділу вирішення цього завдання ускладнилося рядом факторів, серед яких головними, мабуть, були: 1) відсутність досвіду розв'язання подібних проблем не лише в археології, але й у близьких за характером науках; 2) необхідність залучення фахівців інших наук — системщиків, програмістів та ін., яких з ряду причин не вдалося включити до штату інституту; 3) психологічний клімат в інституті — відвергає неприязнь більшої частини співробітників до нових методів дослідження. За накопиченим на сьогодні досвідом можна сказати, що відділ взявся за надзвичайно важку, а можливо, й непосильну з огляду на кадровий склад та встановлені терміни задачу, особливо враховуючи залежність її вирішення від інших фахівців. І все ж, що стосується археологічної частини роботи, то вона була виконана, а впровадження її в практику — справа часу та техніки².

Паралельно з розробкою ІПС провадилися пошуки і в інших напрямах, зокрема по вдосконаленню процедури формалізовано-статистичної обробки, особливо класифікації археологічних джерел, що й знайшло відбиток в індивідуальних розробках співробітників відділу, в спробах вирішити різні проблеми на основі матеріалів конкретних АК, особливо поховальних пам'яток та кераміки.

Досвід створення ІПС відіграв позитивну роль у підвищенні культури дослідження, строгості виконання процедур, спробах підвищити доказовість висновків тощо.

Ще один напрям планових робіт відділу — розробка та вдосконалення методів аналізу масових археологічних джерел

² Бунятян Е. П., Генінг В. Ф., Пустовалов С. Ж., Рычков Н. А. ИПС — информационно-поисковая система по погребальным памятникам.—К., 1989.—45 с.; Бунятян Е. П., Генінг В. Ф., Пустовалов С. Ж., Рычков Н. А. ИПС. Подготовка данных по погребальному обряду для ввода в ЭВМ.—К., 1989.—48 с.

при вирішенні конкретно-історичних та джерелознавчих проблем. Передумовою виконання цих досліджень є адаптація відносно специфіки археологічних джерел процедур формалізації та отримання елементарних узагальненіх даних. Серед них найпростіші та найбільш необхідні вже у випадку залучення нового матеріалу до наукового обігу, подання джерела для вирішення конкретної задачі — сумарна характеристика та порівняльний аналіз масивів і супутніх їм показників, а також деякі методи вияву взаємозв'язку ознак, деякі методи перевірки отриманих статистичних покажчиків, що виступають основою інтерпретації³.

Реалізація методичних розробок була підпорядкована вирішенню конкретних завдань. Шлях до постановки соціально-історичних завдань, пошукувів методів їх вирішення та розробки операційних процедур, логіки їх послідовності до створення програм проблемно-цільового напрямку видається досить тривалим і складним. Особлива увага приділялася дослідженням соціальної структури за матеріалами могильників⁴, реконструкції етнічної структури на підставі цього ж джерела⁵ та скульптури середньовічних кочовиків⁶. Підсумки цього напрямку підведено в колективній праці⁷.

Поряд з цим розроблювались деякі окремі питання.

Сьогодні вже не викликає сумніву, що успіхи та ефективність вирішення соціально-історичних завдань в археології (а йдеться насамперед про них) визначаються чіткою їх постановкою. На цю всім відому вимогу звертається особлива увага тому, що на практиці вона не виконується чітко,

³ Див. статті Бунятян К. П., Гераськової Л. С., Колесникова О. Г., Пустовалова С. Ж., Ричкова М. О., Черних Л. А. в зб.: «Методологические и методические вопросы археологии.—К., 1982; Новые методы археологических исследований.—К., 1982; Археология и методы исторических реконструкций.—К., 1985; Исследование социально-исторических проблем в археологии.—К., 1987.

⁴ Бунятян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии.—К., 1985.—226 с.; Колесников А. Г. Социальные структуры позднетрипольского населения Среднего Поднепровья: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.—К., 1988.—16 с.

⁵ Пустовалов С. Ж. Этнотипология катакомбной культуры Северного Причерноморья: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.—К., 1987.—16 с.

⁶ Гераськова Л. С. Средневековая каменная скульптура кочевников степей Восточной Европы: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.—К., 1983.—20 с.

⁷ Генинг В. Ф., Бунятян Е. П., Пустовалов С. Ж., Ричков Н. А. Формализованно-статистические методы в археологии.—К., 1990.

а задачі формулюються такі широкі, що в них тубиться практична цінність аналізу масових джерел, не кажучи вже про глибину розробки та аргументацію висновків. Чітка постановка завдання не обмежується його максимальним звуженням, ясним усвідомленням кінцевого результату, але й потрібне розчленування та ієархічного впорядкування окремих підзадач. У процесі цього усвідомлюються та розкриваються можливості джерела, на підставі яких вирішуватимуться поставлені задачі, а також способи отримання від нього необхідної інформації. Все це в свою чергу потребує, з одного боку, теоретичних знань стосовно закономірностей розвитку та функціонування явища, що вивчається в цілому, а з іншого — врахування специфіки археологічного матеріалу, способів опредмечування істотних сил людини, що мають подвійну природу: породжувати певні соціальні потреби та знаходити способи їх задоволення. Інакше кажучи, постановка задачі — це вирішення цілого комплексу питань, пов'язаних з поглибленою розробкою змісту проблеми, розкриття сутності та методів пізнання явища, що досліджується. І хоч цей етап є підготовчим, саме він визначає хід та результативність всього дослідження. Звідси зрозуміло, що правильна постановка проблеми — гарант успіху її вирішення.

Але найбільш актуальним у справі подальшого розвитку та вдосконалення соціально-історичних досліджень на підставі археологічних джерел залишається розробка теоретичних проблем логіки та методології археологічного пізнання. Робота ця провадилася відділом в кількох напрямках.

По-перше, шляхом осмислення накопиченого радянською археологією знання та досвіду пізнання як з точки зору історії науки⁸, так і через критичний аналіз окремих проблем — АК⁹, соціологічних¹⁰, економіч-

⁸ Генинг В. Ф. Очерки по истории Советской археологии.—К., 1982.—226 с.; Генинг В. Ф. Проблемные ситуации и научные революции в археологии // Проблемная ситуация в современной археологии.—К., 1988.—Гл. 2.—С. 26—84 тощо.

⁹ Ганжа А. И. Историография проблемы «археологической культуры» в отечественной науке: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.—Казань, 1988.—24 с.; Курягцева О. М. Проблема выделения археологических культур: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.—М., 1989.—24 с., тощо.

¹⁰ Балакин С. А. Социальная интерпретация погребальных памятников каменного века европейской части СССР (критический анализ) // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.—К., 1984.—С. 26—44; Бунятян Е. П. Проблема периодизации первобытности по ма-

них¹¹ та стінчіших реконструкцій¹², концепції ХКТ¹³ тощо.

По-друге, провадилася розробка теоретичних та методологічних проблем різного рівня та напрямків¹⁴. Насамперед — про специфіку археології як науки, предмета та об'єкта її дослідження¹⁵, структуру археологічного пізнання¹⁶, роль та місце категорії АК в цій структурі¹⁷.

На жаль, в археології цим проблемам не приділяється належної уваги. Багато археологів вважають навіть постановку їх недоречною, надто абстрактною, відрівненою від реальних практичних завдань. Щодо об'єкта та предмета археології, то, на пер-

тиналам могильників // Проблемная ситуация ... — Гл. 6.— С. 197—241; Колесников А. Г. Проблемы реконструкции общественных структур на материалах поселений и жилищ // Там же.— Гл. 7.— С. 242—265.

¹¹ Черных Л. А. Хозяйственно-экономические реконструкции в работах советских археологов 30-х годов // Исследование ...—С. 118—137; Черных Л. А. Исследование социально-исторических аспектов первобытного ремесла в советской археологии // Проблемная ситуация ...— С. 161—196; Смирнов С. В. Проблемы изучения экономики древних обществ в археологии // Там же.— С. 125—160.

¹² Ганжа А. И. Этнические реконструкции в советской археологии 40—60 гг. как историко-научная проблема // Исследование социально-исторических проблем ...— С. 137—158.

¹³ Балакин С. А. Концепция хозяйственно-культурного типа (современное состояние и перспективы применения в археологическом исследовании) // Археология и методы ...— С. 91—106.

¹⁴ Генинг В. Ф. Проблема теоретизации научного знания в археологии // Новые методы ...— С. 6—22; Генинг В. Ф. Теоретическое знание в археологии // Методологические проблемы общественных наук.— К., 1985.— С. 230—251; Генинг В. Ф. Актуальні питання сучасного етапу розвитку археологічних знань // Археологія.— 1987.— № 57.— С. 1—9.

¹⁵ Генинг В. Ф. Объект и предмет науки в археологии.— К., 1983.— 220 с. Генинг В. Ф. Проблема «начала науки» и построение научной системы археологии // Марксистско-ленинское методологическое наследие и современная наука.— М., 1989.— С. 221—237.

¹⁶ Генинг В. Ф. Структура археологического познания.— К., 1989.— 295 с.

¹⁷ Генинг В. Ф. Заметки к построению теории археологической культуры (АК) // Археология и методы ...— С. 50—74; Генинг В. Ф. Археологическая культура — социально-исторический организм — центральная категория познания в археологии // Исследование социально-исторических ...— С. 6—35; Кудрявцева О. М. К вопросу об определении понятия «археологическая культура» в современной советской археологии // Археология и методы ...— С. 84—91.

іший погляд, це дійсно галузь філософської проблематики, але разом з тим вона вирішує проблеми пізнання в археології, визначає мету та завдання її наукових пошуків. А з цим досить тісно пов'язаний і розвиток дослідницької діяльності, постановка соціально-історичних проблем та пошуки шляхів їх вирішення. В існуючому розподілі наук теорію пізнання отіковується гносеологія як один з розділів філософії. Але вона розглядає ці проблеми в найзагальнішому аспекті. Специфіку пізнання в археології може розкрити лише археолог, природњо, через призму загальної теорії пізнання. Насправді розриву між теоретичними та практичними дослідженнями немає. Розробка структури соціально-історичного пізнання в археології допомагає виявити слабкість і нерозробленість окремих ланок-сходинок цього процесу, відсутність деяких з них, порушення правил побудови системи. Це характерно для більшості наших конкретно-історичних досліджень.

Зусилля співробітників відділу були спрямовані також на розробку загальних проблем соціального розвитку стародавніх суспільств, пошуки методологічних підступів до вирішення певних історичних проблем. Серед них відзначимо: 1) проблему антропогенезу¹⁸; 2) осмислення та узагальнення в рамках марксистської концепції виникнення та шляхів розвитку ранньокласових суспільств за матеріалами всесвітньої історії, моделювання цього процесу для конкретних умов території сучасної України¹⁹; 3) дослідження загальних закономірностей існування кочових суспільств та визначення їх формування та етнічного розвитку первісно-

¹⁸ Смирнов С. В. О некоторых методологических принципах решения проблемы антропогенеза // Методологические и методические ...— С. 47—74; Смирнов С. В. Становление основ общественного производства.— К., 1983; Смирнов С. В. Происхождение человека: современная проблемная ситуация в археологии и пути ее разрешения // Проблемная ситуация ...— Гл. 3.— С. 85—124 тощо.

¹⁹ Павленко Ю. В. Основные закономерности и пути формирования раннеклассовых городов-государств // Фридрих Энгельс ...— С. 169—217; Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества. Генезис и пути развития.— К., 1989.— 286 с., тощо.

²⁰ Бунятян Е. П. О формах собственности у кочевников // Археология и методы ...— С. 21—43.

²¹ Генинг В. Ф., Павленко Ю. В. Институт племени как орган зарождающейся политической надстройки // Фридрих Энгельс ...— С. 60—108; Бунятян К. П. Про періодизацію первісної історії // Археологія.— 1989.— № 1.— С. 6—19.

сті²², формаційного членування первісної суперформації²³. Гадаємо, ці розробки мають важливе практичне значення для розуміння соціально-історичної сутності та місця окремих суспільств — соціально-історичних організмів АК — в системі еволюції соціальних структур первісності, а також вторинної форматії.

Зараз відділ продовжує поглиблення теоретичних та методологічних розробок з ряду проблем: соціальних (історія кочового та землеробського населення, розвиток ремесла), етнічних (загальна теорія первісних народів), демографічних (можливості археологічних джерел і реконструкцій), подальшого дослідження теорії АК — центральної категорії археологічної науки, окремих аспектів історії археології.

І сьогодні проблема методів в археології є центральною. Традиційні методи, що базуються на візуальному спостереженні та елементарних операціях (опис, характеристика окремих об'єктів, групування матеріалу, застосування методу порівняння «за аналогією» тощо) мають застосовуватися поряд з новими, що сприяють упорядкованості виконання процедур дослідження, пов'язаних з обліком фактів та чітким оперуванням ними. Нові інформаційні можливості археологічних джерел можна розкрити лише за умови вдосконалення та впровадження цих методів. Звичайно, на початкових стадіях застосування їх потребує багато часу. Тут важко прогнозувати швидкий успіх, можна передбачати й непропорційно великі затрати часу у порівнянні з отриманими результатами (що якраз і не сприяє втіленню цих методів), можливі й невдачі. Шукати нове завжди важко, але іншого виходу немає. Наука розглядає негативний результат теж як позитивний. Адже комусь вже не доведеться йти неправильним шляхом. Досвід відділу свідчить, що його неминуче слід опанувати.

Своєї часу вважалося, що вирішувати історичні задачі можливо шляхом всебічного охвatu джерела, що виливалося, з одного боку, в бажання використати якнайширеший матеріал, а з другого — описати його якнайбільшою кількістю ознак. Це призводило до надзвичайно громіздкого дослідницького апарату. Тут насправді виник розрив між поставленими завданнями та ви-

²² Павленко Ю. В. К вопросу об условиях формирования этноса и этнических свойств // Методологические и методические ... — С. 75—85; Павленко Ю. В. Этнос как социальная система // Новые методы ... — С. 40—61.

²³ Генінг В. Ф. Проблемы формацийної структури первісності // Археологія.— 1989.— № 2—4.

значенням мінімуму необхідних для їх вирішення способів. Якщо характеристика джерела, збереження різносторонніх даних про нього дійсно потребує якнайширшого обліку ознак при введенні його до наукового обігу, то вирішення питань конкретних, з певною метою (етнічна, соціальна, економічна структура, демографічна ситуація тощо), вимагає і спеціального відбору ознак джерела, і спеціальної його підготовки, в якій головне — формування свого списку ознак, необхідних для вирішення поставленої задачі. Тобто всі процедури, яким піддається джерело, мають бути адекватні поставленим задачам, повинні формуватися на основі змісту пізнавального завдання. Лише чітке усвідомлення цього факту може привести до впорядкування та полегшення процедури дослідження. Говорячи про останнє, ми маємо на увазі не спрощення та поверховість вирішення історичних задач, а логічність, злагодженість та ясність процедури дослідження, аргументованість висновків. Для цього необхідно розробляти питання логіки та методології археологічного пізнання: як, яким чином можна використати археологічні джерела, визначити їх співвідношення в системі соціально-історичного відображення стародавніх суспільств. Саме це і є тепер головною метою відділу в розробці теоретичних та методологічних проблем археології.

І тут 10-річний досвід відділу засвідчив, що теоретико-методологічні проблеми археології значною мірою — цілина. Щоб перетворити її в родючий ґрунт, плодами якого скористаються археологи в своїх конкретно-історичних розробках, потрібні зусилля не одного відділу з подібним напрямком роботи і не одного покоління археологів.

На закінчення зупинимось на деяких організаційних питаннях. За часового існування відділ якісно зрос. Свідченням цього є не лише публікації співробітників²⁴, але й його кадровий склад,— тут працюють молоді співробітники та початківці. Починали роботу три наукових співробітники (доктор, кандидат та співробітник без наукового ступеню), шість лаборантів і один інженер. Протягом останнього часу підготовлено 10 кандидатів наук. Зараз у відділі вже 10 наукових співробітників (з них один доктор та п'ять кандидатів) і два лаборанти. Деякі співробітники перейшли до інших відділів.

²⁴ В цілому вийшло шість збірників, чотири колективних та сім індивідуальних монографій, частина опублікована в інших республіканських та союзних виданнях; є праці, здані до друку.

Слід зазначити, що в підготовці кадрів були й невдачі. Не всі аспіранти виконали покладені на них завдання, повільно інколи йшла підготовка дисертацій поза межами аспірантської підготовки. Імовірно, це пояснюється специфікою розроблюваної тематики. На відзнаку від традиційних відділів, кадри тут слід добирати більш вимогливо. Необхідний резерв, з якого можна добирати співробітників, здатних до теоретико-методологічної роботи. Однак організація наукового процесу та наша соціальна психологія, а також слабка вузівська підго-

товка обмежують можливості такого добору. Вже зараз у відділі переважає група співробітників приблизно одного віку — 30—40 років. Відсутність вікового розриву серед співробітників, а також фахівців-початківців може негативно відбитися на долі всього напряму. Тут слід враховувати і той факт, що прихід молодого співробітника не є гарантією того, що він обов'язково стане добрым фахівцем. Планування кадрової політики — дуже відповідальний момент, і тут без допомоги адміністрації інституту не обйтися.

Конференція радянських та польських істориків «Слов'янський світ і Римська імперія»

© Р. В. Терпиловський

3—5 жовтня у Києві відбулася наукова конференція «Слов'янський світ і Римська імперія», що була організована Національним комітетом істориків Радянського Союзу, Комісією істориків СРСР — ПНР та Інститутом археології АН УРСР. Як відомо, 20 років тому (1969 р.) у Києві тривала конференція Комісії істориків СРСР — ПНР з проблем виникнення перших слов'янських держав, зародження феодалізму у перших слов'янських племен. Важливість проблеми етногенезу слов'ян, досягнуті успіхи у вивченні старожитностей римського часу та їх взаємозв'язку, привели до необхідності встановити на порядку денному нову тему.

Населення Центральної та Східної Європи протягом усієї своєї історії було тісно пов'язане з племенами й цивілізаціями Середземномор'я. Важливою ланкою у цьому процесі є римський період (рубіж н. е. — перша половина I тис. н. е.), коли відзначається зв'язок багатьох народів, у тому числі і слов'ян, з Римською імперією. Саме це спричинило появу перших писемних свідчень про венедів і ставанів, яких деякі дослідники вважають прямими предками слов'ян.

Нечисленність і обмеженість писемних свідчень висуває на перше місце у конкретно-історичних дослідах, присвячених періоду першої половини I тис. н. е., археологічні джерела. Післявоєнні роки відзначаються помітним прогресом у їх вивченні. Найбільш яскравою та відомою «культурою римських впливів» є черня-

хівська, сторіччя відкриття якої буде відзначати за кілька років наукова громадськість. Останніми роками польські й радянські вчені доклали також багато зусиль до вивчення культур римського часу, що зіграли певну роль у процесі слов'янського етногенезу, таких як пшеворська, київська, а також пізньозарубинецька та зubreцька культурні групи. Досліджені сотні нових пам'яток, одержані відомості, що дозволяють прослідкувати спадкоємництво різних етнокультурних традицій та упровадження інновацій. Створені концепції слов'янського етногенезу, що враховують нові дані археології, мовознавства, історії, антропології. Гостра дискусія 60-х років про етнічну принадлежність черняхівської та пшеворської культур в цілому змінилась визнанням передової ролі у формуванні ранньосередньовічних слов'янських культур населення прикордонної смуги лісостепової та лісової зон Східної Європи й, можливо, суміжних територій Середньої Європи, яке входило до складу кількох культурних формувань. Мешканці цієї території запозичили ряд важливих провінціально-римських елементів, не беручи вже до уваги проникнення імпортів навіть вглиб лісової зони. Значна роль пізньоантичної цивілізації виявилась у прокладанні торговельних шляхів, у створенні нової системи економічних зв'язків, яка мала могутній вплив на господарський розвиток багатьох племен, у тому числі слов'янських. Отриманий імпульс знайшов продовження і в наступну візантійську добу,

коли в ряді середньовічних держав Європи значне місце посіли Київська Русь і Польща.

Перед учасниками конференції з привітальним словом виступили директор Інституту археології АН УРСР П. П. Толочко та керівник делегації польських істориків Є. Веловейський.

Протягом трьох днів роботи було за слухано й обговорено 20 доповідей, присвячених різним аспектам археології і давньої історії, а також ряду проблем середньовічної історії та культури. У ході обговорення звучали російська, українська, білоруська та польська мови.

Доповідь Є. Веловейського — відомого спеціаліста з римських імпортів — представляє розгляд деяких закономірностей поширення багатого римського срібного посуду у Середній та Східній Європі. Можливо, масове надходження кубків, кратерів та іншого посуду для вина у перші століття нашої доби відображає залучення місцевої знаті до римських звичаїв, в тому числі й до застільної бесіди.

Значна група доповідей археологів Києва й Москви була присвячена долям нащадків носіїв зарубинецької культури, що відіграли одну з провідних ролей у формуванні ранньосередньовічної слов'янської культури. Так, С. П. Пачкова, всупереч поширеній думці, вважає, що зарубинецькі могильники не припиняють свого існування на початку — середині I ст. н. е., а доживають до його кінця. Цей висновок вона робить на підставі близькості ряду посудин з «klassичних» поховань до кераміки єдиного поки що пізньозарубинецького могильника Рахни. На думку Л. Д. Поболя, зарубинецька культура протягом усієї першої половини I тис. н. е. зазнавала лише еволюційних змін, що дозволило, наприклад, пам'ятки II—V ст. віднести до «пізнього етапу зарубинецької культури». Як вважає Є. В. Максимов, основними причинами значної зміни вигляду зарубинецької культури послугували зовнішні поштовхи — набіги сармат та північно-західних германських племен протягом рубежу н. е. Участь зарубинецьких племен у формуванні особливої, пізньозарубинецької, культурної групи, єдність розвитку пізньозарубинецьких та волиноподільських пам'яток, формування на основі першої київської культури — ядра слов'янських культур римського часу — основні проблеми, яких торкнувся у своїй доповіді Р. В. Терпиловський. На участь у цих процесах деяких груп пшеворського населення вказав А. М. Обломський, ба-

зуючись на прикладі поширення відповідної кераміки на пам'ятках Дніпровського лісостепового Лівобережжя.

Процеси, що відбувалися у південних областях України, були розглянуті у двох доповідях. У першій з них А. Т. Сміленко намагалась довести можливість виникнення пам'яток черняхівської культури Надпоріжжя на основі старожитностей I—II ст., що інтерпретуються нею як пізньозарубинецькі. А. В. Гудкова вказала на участь різних етнокультурних традицій у формуванні пам'яток Буджацького степу римського часу, що належали, ймовірно, венедам Певтінгерових таблиць.

Питання проникнення римських імпортів на територію Східної Європи висвітлила Л. В. Вакуленко на прикладі надходження скляних кубків, амфор та ін. на пам'ятки культури карпатських курганів. В. П. Глущенко показала значне переважання римських денаріїв II ст. у скарбах й окремих знахідках на території черняхівської культури. При цьому продовжувалась дискусія — чи надходило срібло до предків черняхівських племен або ж монети потрапили сюди пізніше, в III—IV ст., оскільки «варвари» приймали тільки чисте срібло?

Доповідь В. Д. Барана в цілому була присвячена більш пізньому періоду — середині I тис. н. е. — часу формування слов'янських культур раннього середньовіччя. Один з виразних фактів, що свідчать про багатоскладовість цього процесу, є кілька різних типів слов'янських жителів VI—IX ст. Очевидно, у складі пшеворських племен знаходились і деякі слов'янські угруповання, інакше складно пояснити появу на території Польщі «коритоподібних» жителів, невідомих ні в київських, ні у черняхівських старожитностях Східної Європи, де знаходять свої витоки решта домобудівних традицій. Нові дані з цього питання повідомив З. Кобилинський, який досліджував слов'янські поселення у східних районах ПНР.

Доповідь М. Ю. Брайчевського «Періодизація пам'яток римського часу на території Південно-Східної та Центральної Європи» можна віднести на межу між «чисто» історичними та археологічними доповідями. Дослідник запропонував детальну періодизацію I ст. н. е. на базі найбільш значних історичних фактів, хоч іх зв'язок з археологічними реаліями у багатьох випадках здається надуманим.

Значний інтерес викликала доповідь Г. Г. Литаврина «Слов'яни, Візантія й авари в VI—VII ст.», у якій, спираючись на нові переклади ряду історичних пові-

домлень, автор переконливо показав, що відомий похід Апсіха на антів лише пла-нувався, але не був здійснений. Серед ін-ших повідомлень, побудованих на основі писемних джерел, прозвучали доповіді гру-пи польських медієвістів. Доповідь Т. Ва-силевського була присвячена проблемі ти-тулатури київського князя, яка, на дум-ку дослідника, затверджувалася візантій-ським двором. У доповіді К. Мадзолов-ського розглядався юридичний стан не-вільних членів у слов'янському суспільстві на основі вивчення «Руської Правди» в контексті інших варварських законодав-чих зведеній. А. Поппе повідомив про со-ціальні та ідеологічні зміни, що відбули-ся внаслідок хрещення Русі. На відміну від концепції «подвійного вірування» Ки-ївської Русі, що є досить поширеною, він вважає, що з цього моменту розвиток східнослов'янського суспільства відбувався у руслі християнської культури, яка всіля-ко насаджувалася церквою.

Дві доповіді радянських істориків охоп-лювали порівняно пізній період. М. Є. Бичкова повідомила про генеалогічні ле-генди польської знаті, яка вважала дуже престижним виводити своє походження від

сармат, на відміну від російських дворян XVI—XVII ст., початок родоводу яких досить часто йшов від пруссів та інших північних народів. А. М. Медушевський розібрав погляди «слов'янофілів» та «за-хідників» на римське право у пореформеній Росії, вплив римського права на роз-виток російської юридичної думки XIX — початку ХХ ст.

Таким чином, наукова конференція у Києві охопила широкий спектр питань від археології до нової історії та соціології. Були обговорені нові точки зору на про-цеси, в результаті яких слов'янський світ залучався до системи середземноморської цивілізації. Була відзначена необхідність спільногляду археологами й істори-ками ряду суміжних проблем, таких як шляхи розселення слов'ян у Центральній Європі, участь їх у подіях VI—IX ст. на Балканах та ін.

По завершенні роботи конференції гості відвідали історичні пам'ятки Києва, Ки-єво-Печерську лавру. Під час поїздки до Чернігова радянські і польські історики ознакомилися з матеріалами нових архео-логічних розкопок та зустрілись з черні-гівськими дослідниками.

XX республіканська конференція в Одесі

Проблемам сучасного розвитку археології та історії давнього населення Української РСР було присвячено наукову конферен-цію, що відбулася в Одесі 25—28 жовтня 1989 р. Ії проведено Інститутом археоло-гії АН УРСР разом з Одеським археоло-гічним музеєм на відзнаку 150-річного ювілею Одеського товариства історії та старожитностей.

У роботі конференції взяли участь близько трьохсот фахівців з України та інших республік СРСР, а також НРБ. Ши-роко були представлені основні дослід-ницькі центри УРСР (Київ, Одеса, Львів, Ужгород, Кіровоград, Запоріжжя, Херсон, Миколаїв, Чернігів, Сімферополь, Дніпро-петровськ, Донецьк та ін.), а також Моск-ви, Ленінграда, Мінська, Кишиніва, Еревана, Ростова-на-Дону, Краснодара, Куй-бишева.

Пленарні доповіді відзначалися поста-новкою широких питань, нагальних для відтворення історичного процесу минулого

в цілому. Зокрема, на першому пленарному засіданні заслухано доповіді В. Г. Збе-новича та М. М. Шмагля, присвячені про-блемам трипільської культури. Враховуючи загальну ситуацію в дослідженні ене-олітичних суспільств Південно-Східної Єв-ропи у світлі новітніх досягнень радян-ських та зарубіжних археологів, В. Г. Збе-нович висунув програму подальших до-сліджень трипільської культури.

Тема доповіді М. М. Шмагля — підсум-ки багаторічних розкопок великих три-пільських поселень, інтерпретація їх як центрів соціально-культурного прогреу давніх землеробських громад. Деякі тлумачення автора щодо житлового будівни-цтва, соціально-економічного розвитку по-селень (у тому числі зародження прототи-пу «міста античного вигляду») є досить суперечливими, однак спроба широких уз-агальень заслуговує на увагу.

Значний інтерес викликала пленарна до-повідь С. Д. Крижицького та О. М. Щег-

лова «Деякі проблеми реконструкції палеоекономічних умов життя Ольвії та Херсонеса». Автори простежили регіональну специфіку розвитку сільського господарства обох центрів (насамперед зернового), розробили загальні критерії його оцінки.

Теоретико-методологічний напрям досліджень представлений у доповіді В. Ф. Генінга «Проблема фундаментальної археологічної теорії».

На конференції працювало 7 секцій.

На секції археології кам'яного віку прочитано 13 доповідей. За тематикою вони поділяються на джерелознавчі, періодизаційні, теоретичні та присвячені окремим питанням первісної економіки.

О. В. Пеньков доповів про стратиграфію та датування всесвітньо відомої ранньопалеолітичної стоянки Дюрінг в Якутії. Він переконливо довів, що вік пам'ятки значно перевищує 1 млн. років. О. І. Борзіяк розповів про розкопки унікальної багатошарової пізньопалеолітичної стоянки Касауци в Молдавії. З новими мистєрськими матеріалами місцезнаходження Андріївка IV у Кіровоградській області познайомила Л. В. Кулаковська.

Періодизації пам'яток кам'яного віку окремих регіонів Східної Європи були присвячені доповіді В. М. Степанчука, М. П. Оленковського, В. П. Ксензова та Л. Г. Мацкевого. Виступи С. П. Смольянинової (в співавторстві з Т. М. Швайко), Г. С. Краснокутського (в співавторстві із А. В. Старкіним), Г. В. Григор'єва торкалися окремих питань первісної економіки та духовної культури населення.

В. Н. Станко провів аналіз складної проблеми дискретності виробництва знарядь праці у кам'яному віці. Л. Л. Залізняк, спираючись на дані археології, етнографії, палеографії, зоології, спробував відтворити спосіб життя первісних мисливців відкритих прильдовикових просторів фінального плейстоцену.

Особливо жваву дискусію викликали виступи Л. Г. Мацкевого, Л. Л. Залізняка, В. П. Ксензова та О. І. Борзіяка.

На секції енеоліту заслухано 14 доповідей з трипільської тематики та питань степових енеолітичних культур. Трипільська проблематика охоплювала коло проблем, цюв'язаних як з розкопками окремих пам'яток, так і з більш широкими, узагальнюючими розробками, важливими для вивчення культур доби енеоліту в цілому. Так, у доповіді М. Ю. Відейка розглядалася проблема абсолютної датування Трипілля. Автор дотримується так званої каліброваної шкали радіовуглецевих дат,

що значно поглиблює абсолютний вік трипільської культури. Процес переселення трипільських племен з Подністров'я у басейн Південного Бугу і далі на схід знайшов свою конкретизацію у доповіді О. В. Цвек, Т. Г. Мовша намагалася виділити окремі культури у межах кукутено-трипільської спільноти. Характеристику природних умов Північного Причорномор'я за часів трипільської культури у співавторстві з представниками природничих наук відтворив В. Г. Петренко.

Щодо групи доповідей, присвячених питанням степових культур, то тут слід відзначити повідомлення І. Ф. Ковальової про щойно відкриті нею, дуже цікаві за стратиграфією, інвентарем та поховальним обрядом, пам'ятки доби енеоліту на Дніпропетровщині. Спроба реконструкції первісного положення поховань у курганах ямної культури є у доповіді М. М. Нікітенка. З розповідю про досягнення болгарських археологів у вивчені проблем енеоліту виступив відомий болгарський вчений, дослідник славнозвісного Варнинського некрополя І. Іванов. Доповідь про релігійні уявлення населення Північного Кавказу доби енеоліту — ранньої бронзи прочитано В. Я. Кияшком.

На засіданнях секції археології доби бронзи заслухано 18 доповідей та повідомлень. Тематика катакомбної спільноти знайшла втілення у виступах С. Ж. Пустовалова, Д. П. Кравця, А. Л. Нечитайлло, М. М. Кривальцевича, О. В. Кузьміної та Б. А. Антоненка. Увага в дискусії була акцентована на аспекти розвитку ливарного виробництва у племен катакомбної спільноти (І. Ф. Ковальова, Д. П. Кравець, А. Л. Нечитайлло, С. С. Березанська) та питання культурно-хронологічних взаємозв'язків між культурами абащевської людності (Т. М. Потьомкіна, І. Ф. Ковальова, І. М. Шарафтінова, В. В. Отрощенко). Дискусія виявила неоднозначні позиції дослідників, критичну оцінку нових підходів.

Проблеми зрубної спільноти знайшли відображення в доповідях А. В. Андросова, О. Є. Кислого, С. І. Берестнева, В. В. Отрощенка, Р. О. Литвиненка та І. В. Кобала.

Новим досягненням у вивчені сабатинівської культури присвячені доповіді І. М. Шарафтінової, а також А. Г. Загінайла (у співавторстві з В. П. Вацчуковим, В. Г. Кущіром та В. Г. Петренко).

Загальну увагу привернула доповідь С. С. Березанської та Б. І. Лобая «Могильник доби бронзи поблизу с. Гордіїв-

ка — нове культурне явище на Україні». У жавій дискусії з проблем феномена Гордіївського могильника, погоджуючись із близькістю його до центральноєвропейської курганної культури, фахівці висловили різні думки щодо віку гордіївських курганів. Запропоновані дати коливаються від XV до IX ст. до н. е.

На секції раннього залізного віку за слухано 14 доповідей. Дві з них присвячено підсумкам та перспективам дослідження скіфських поселень Правобережного Лісостепу: Мотронінського городища (С. С. Бессонова, С. А. Скорий) та поселення Долиняни у Західній Подолії (Г. І. Смирнова). У зв'язку з тим, що поселення поблизу с. Долиняни є еталонною пам'яткою, велике значення має поглиблення його датування до другої половини — кінця VII ст. н. е., що потребує передатування й інших синхронних пам'яток Правобережжя. Розкопки Мотронінського городища, за визначенням Г. І. Смирнової, викликають особливий інтерес у плані порівняльного аналізу культурних традицій населення східних та західних регіонів Правобережного Лісостепу.

У доповіді В. Г. Котигорошка представлено чітку і добре відпрацьовану схему хронології латенської культури. Великого резонансу набув виступ С. Е. Рассадіна «Про початки складення підгірцівського ажурного стилю». Основна теза автора,— про кавказький генезис прикрас,— не набула підтримки скіфознавців.

Дві доповіді присвячені аналізу окремих категорій скіфських мечей (С. В. Махортих, І. В. Бруяко). Значний інтерес викликали доповіді С. В. Панькова «Основні напрямки розвитку чорної металургії заліза на південному заході СРСР» та антропологів С. І. Круц і К. О. Шепель, присвячені відтворенню етнічної належності населення Керченського півострова у скіфський час та фізичного типу людності Лісостепової України.

Заслухано також серію тематично пов'язаних між собою доповідей, присвячених скіфам і сарматам Південно-Західного Причорномор'я, Малої Скіфії на Нижньому Дніпрі та у Добруджі.

Найбільшою за кількістю присутніх була секція античної археології. Тут заслухано 26 доповідей, більшість яких (14) присвячено проблемам історії та культури північнопричорноморських античних центрів. Решта виступів торкалася підсумків польових робіт.

Доповідь В. М. Зубаря було присвячено державному устрою Херсонеса кінця IV ст. до н. е. В. М. Отрешко розглянув

демографічний потенціал Козирського городища періоду архаїки. В доповіді С. О. Ліпавського та І. О. Снітка проаналізовано новітні матеріали з поховань звичаїв архаїчного населення Нижнього Побужжя. Г. Р. Цецхладзе торкнувся питань колхоз-боспорських економічних зв'язків. Велике зацікавлення викликали доповіді Н. П. Сорокіної «Етюд про рух деяких пам'яток між Північним Причорномор'ям та Закавказзям в I ст. н. е.» і Ф. В. Шевела-Коведяєва «Ахілл на Березані».

Проблемну доповідь про деякі аспекти взаємин Ольвії із сарматами прочитано А. С. Русєвою. М. В. Скржинською розглянуто і переконливо продатовано групу прикрас із Північного Причорномор'я. О. Є. Малюкевич повідомив про культові речі із могильника Молога, Е. І. Діамант — про похованальні споруди Кошарського городища; В. П. Глушченко — про локальні зони поширення у Східній Європі римських монет.

Підсумкам багаторічних досліджень пам'яток Північного Причорномор'я були присвячені доповіді Н. Л. Грач, Н. О. Лейпунської, В. В. Крапівіної та В. В. Назарова, Я. В. Доманського, Ю. Г. Виноградова та С. Л. Солов'йова, Ю. П. Калашника, Н. М. Секерської. Про результати повітніх досліджень античних пам'яток дійшли В. А. Кутайсов та В. Б. Уженцев, С. Б. Охотніков та А. С. Островерхов, Е. О. Левіна та Е. Ф. Редіна, О. Я. Савеля, О. Є. Пуздрівський, М. Лазаров.

На секції археології ранніх слов'ян заслухано 16 доповідей з проблем вивчення зарубинецької, київської, черняхівської, ранньосередньовічних слов'янських культур та синхронних старожитностей сусідніх територій.

Новий підхід до локального членування зарубинецької культури на підставі статистичної обробки практично всієї кераміки з могильників представлений у доповіді С. П. Пачкової. Є. В. Максимов вирішив пізній етап культури і подав нарис її зв'язків із синхронними та наступними культурними проявами.

Виступи Н. М. Кравченко та О. О. Россохацького було присвячено ролі кочових племен в історії населення Східної Європи. Виступ останнього був доповнений виставкою нових знахідок з могильника поблизу с. Біленьке.

Проблеми взаємин кочовиків-турків розглянуто у доповідях О. М. Приходнюка, А. Т. Сміленко, О. О. Козловського. В. С. Вергей досліджувала еволюцію слов'янського житла протягом другої половини I тис. н. е. у Білоруському Поліссі.

Дискусію викликало датування нижнього Траянова валу у Бессарабії на підставі житлових комплексів, які перетинаються цими спорудами, VII ст. (Л. В. Суботін, Г. Ф. Чеботаренко). На думку фахівців, такі висновки потребують підтвердження подальшими дослідженнями.

Кілька доповідей та повідомлень впровадили до наукового обігу отримані останнім часом знахідки. Це матеріали могильників пояснили-вертишкої Долиняни (Г. І. Смирнова) та черняхівського Чернелів-Руський (І. П. Герета), а також черняхівського поселення Соснова (Є. В. Махно). Важливі дані про економічний розвиток карпатських племен отримані на поселенні Пилипи (Л. В. Вакуленко). Про рівень розвитку ремесла в римський час свідчать гончарні майстерні, відкриті на Закарпатті (О. В. Дзембас), та майстерні по виготовленню рогових гребенів на Київщині (Б. В. Магомедов). Велику зацікавленість слухачів викликали доповіді з антропології та палеозоології (С. П. Сегеда, О. П. Журавльов), що дозволяють запровадити додаткові дані для порівняльного аналізу різних культурних угруповань.

В цілому робота секції дозволила напрекслити нові напрямки конкретного ходу вивчення культурно-історичного процесу на території України. Відзначено, що під час розгляду проблем етногенезу та ранньої історії слов'ян, іх контактів з іншими народами, особливого значення набуває необхідність координації спільніх досліджень археологів-славістів України, Ростії, Білорусі, Молдавії.

На засіданнях секції давньоруської та середньої археології заслухано 22 доповіді з проблем сучасної медіевістики України.

З увагою сприйнято доповідь колег з Вірменської РСР (Ж. О. Ананян, В. Б. Бархударян) про заселення вірменами території УРСР. Під час дискусії відзначалося, що одним з головних плацдармів розселення вірмен був Крим, з якого переселенці поширювались на всю Україну (В. Л. Миць).

Серія доповідей розглядала археологічні дослідження Києва. Вони торкалися питань ремесличого розвитку Київського Подолу XI ст. (В. М. Зоценко) та складання його території (М. А. Сагайдак), дослідження урочищ Гончари та Кожумяки (Г. Ю. Івакін, Г. О. Козубовський), нових розкопок київського дитинця (Я. Є. Боровський, О. П. Калюк), Китаївського археологічного комплексу (І. І. Мовчан).

Жаву дискусію викликала тема ста-

новлення і розвитку ремесла у стародавньому Києві, в якій взяли участь П. П. Толочко, В. М. Зоценко, О. П. Калюк, Г. В. Штихов.

Були також заслухані повідомлення з проблем середньовічної історії Північно-Західного Причорномор'я (А. А. Кравченко) та Криму (В. Л. Миць), комплексного дослідження міст Південно-Західної Русі (І. К. Свешніков) і Середнього Подніпров'я (Н. В. Бляжеvич, В. О. Петрашенко, Л. І. Іванченко, П. Л. Покас).

Секція теорії, методики, історіографії та джерелознавства заслухала 6 доповідей. К. П. Бунятян доповіда про класифікацію та типологію скотарства, Ю. В. Павленко — про формування раціонокласових відносин на території України.

Більшість доповідей пов'язана із джерелознавством. Серед них значну увагу привернув виступ О. Б. Супруненка «Археологічні зібрання Полтавщини ХІХ — початку ХХ ст.». Жавий відгук викликали також виступи А. І. Ганжі з питань підходу до проблеми археологічної культури та С. О. Біляєвої про деякі завдання джерелознавства у справі збереження археологічної інформації. Цікавим було також повідомлення Г. О. Пащевич про створення банку даних стародавніх культурних рослин з території України.

На заключному пленарному засіданні були заслухані доповіді з давньоруської проблематики. Це фундаментальна доповідь П. П. Толочки «Давньоруські міста та проблема історичної демографії», що викликала значний інтерес завдяки грунтівній фактологічній та методичній основі, перспективності досліджень, загальноісторичній важливості питань.

Органічно пов'язана з нею, хоч і торкається етнічних аспектів демографічного процесу, доповідь О. П. Моці «Проблема давньоруської народності». Завдяки особливій актуальності вона викликала широку дискусію щодо історичної долі давньоруської народності у XII—XIII ст. і пізніше, походження українського, білоруського та російського народів. На підставі комплексного вивчення джерел автор відстоював тезу про продовження існування давньоруської народності у період феодальної роздробленості.

Дискусійне питання «Місце рабовласницької формaciї в історичному процесі» — тема доповіді відомого українського вченого М. Ю. Брайчевського. Енциклопедична освіченість автора у поєднанні з цікавою формою викладу зробили доповідь добрим завершенням пленарних засідань та конференції в цілому.

Таким чином, на пленарних та секційних засіданнях заслухано понад 120 доповідей. В останній день роботи конференції було організовано екскурсію до Білгорода-Дністровського — видатної античної та середньовічної пам'ятки.

Теми зачитаних на конференції доповідей свідчать про зростання інтересу до вивчення історичної проблематики, соціально-економічних реконструкцій, комплексного використання джерел на підставі

сучасних методів, інтеграції археології з іншими науками.

Для виступів колег з братніх республік характерні дослідження контактів стародавніх культур населення України, спільнотних проблем культурної спадщини. При підведенні підсумків роботи конференції наголошувалося на надзвичайно важливому значенні подальшої координації зусиль археологів УРСР з колегами із інших регіонів СРСР.

Оргкомітет конференції.

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ У 1990 р. КНИГА

Генинг В. Ф., Бунятян Е. П., Пустовалов С. Ж., Рычков Н. А.
ФОРМАЛИЗОВАННО-СТАТИСТИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ В АРХЕОЛОГИИ.
Анализ погребальных памятников.

15 арк.: 3 крб. 10 коп.

Монографія присвячена розв'язанню практичних задач археології: вдосконаленню методів аналізу масових археологічних матеріалів, зокрема поховань пам'яток; методів, спрямованих на підвищення інформативності цього джерела, доказовості висновків, ретельного дотримання процедури дослідження. Розглядаються способи формалізації джерел, статистичні операції. Головна увага приділяється методам обробки емпіричних даних, сумарні характеристики та порівняльному аналізу пам'яток, пошукам взаємозв'язку прикмет, а також отриманню деяких супутніх показників — різних середніх відхилень тощо.

Запропоновано кілька програм проблемного напрямку з метою виконання конкретних завдань:

— порівняння пам'яток у процесі виділення археологічної культури;

— статево-вікового аналізу;

— дослідження етнічних структур та соціальної стратифікації суспільств.

Використання методів та інтерпретація здобутих результатів розкривається на конкретних прикладах.

До додатку ввійшли: програми виконання статистичних операцій на мікрокалькуляторі; спосіб визначення ознаки та типу; анотований огляд радянської археологічної літератури, де використовуються формалізовано-статистичні методи.

Замовлення надсилали за адресою: 252014, Київ-14, вул. Кірова, 4, книгарня «Наукова думка».

НАШІ АВТОРИ

АУЛІХ Вітольд Вітольдович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР. Спеціаліст у галузі слов'яно-руської археології.

БОРИСКОВСЬКИЙ Павло Йосипович — професор, доктор історичних наук, ведучий науковий співробітник ІВІА АН СРСР. Спеціаліст у галузі археології первісного суспільства.

БУНЯТЯН Катерина Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст у галузі теорії та методики археологічних досліджень, скіфолог.

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — співробітник ІА АН УРСР. Спеціалізується в галузі античної археології.

ГЕНІНГ Володимир Федорович — професор, доктор історичних наук, зав. відділом теорії та методики археології ІА АН УРСР. Спеціаліст у галузі методології та історії археології, етнічної історії, теорії первісного суспільства.

ЗУБАР Віталій Михайлович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст у галузі античної археології.

КИСЛИЙ Олександр Євгенович — молодший науковий співробітник ІА АН УРСР. Досліжує питання палеодемографії.

КОЗАК Денис Никодимович — кандидат історичних наук, учений секретар ІА АН УРСР. Спеціаліст у галузі археології ранніх слов'ян Західної Волині і Подністров'я.

КОЛЕСНИКОВ Михайло Анатолійович — аспірант ІА АН УРСР. Спеціаліст з проблем палеоекономіки та теорії археології.

КОЛОТУХІН Віталій Олександрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст у галузі пізньої бронзи.

ЛОСИЦЬКИЙ Юрій Георгійович — архітектор, керівник групи Інституту «Укрпроектреставрація».

ПАВЛЕНКО Юрій Віталійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст у галузі теорії та методології археології.

ПОТЕХІНА Інна Дмитрівна — науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст з антропології доби енеоліту — рannьої бронзи.

ПРИЙМАК Віктор Володимирович — зав. сектором археології Сумського обласного краєзнавчого музею. Вивчає історію слов'ян Дніпровського Лівобережжя.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст з археології доби раннього заліза Правобережної України.

СМИРНОВ Станіслав Васильович — кандидат історичних наук, завідуючий сектором археології кам'яного віку ІА АН УРСР. Спеціаліст з проблем антропогенезу, методології археологічної науки.

СУХОБОКОВ Олег Васильович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі слов'янської та давньоруської археології.

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст у галузі слов'янської археології.

ТОЛОЧКО П. П. — академік АН УРСР, директор Інституту археології АН УРСР. Спеціаліст з історії Давньої Русі.

ЧЕРНЕНКО Олена Євгенівна — науковий співробітник Чернігівського історичного музею.

ЦЕЦХЛАДЗЕ Гоча Ревазович — аспірант ІА АН СРСР. Спеціаліст у галузі античної археології.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДСП — Античные древности Северного Причерноморья
- АДУ — Археологічні дослідження на Україні
- АИУ — Археологические исследования на Украине
- АИЮВЕ — Археологические исследования на юге Восточной Европы
- АО — Археологические открытия
- АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
- АПСЗП — Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья
- АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
- ВА — Вопросы антропологии
- ВДИ — Вестник древней истории
- ВХГУ — Вестник Харьковского государственного университета
- ДАПО — Державний архів Полтавської області
- ДВК — Древности Восточного Крыма
- ДСС — Древности Степной Скифии
- ИААСП — Исследования по античной археологии Северного Причерноморья
- ИААЮЗУ — Исследования по античной археологии Юго-Запада Украинской ССР
- ИАК — Императорская Археологическая Комиссия
- ІІМК — Інститут історії матеріальної культури
- КБН — Корпус боспорских надписей
- КБС — Кавказско-Ближневосточный сборник
- КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
- КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
- ЛВІА АН СРСР — Ленінградське відділення Інституту археології АН СРСР
- ЛГУ — Ленинградский государственный университет
- ЛОІА АН СССР — Ленинградское отделение Института археологии АН СССР
- МАЭ — Материалы по антропологии и этнографии
- МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
- МАУ — Матеріали з антропології України
- МГУ — Московский государственный университет
- МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
- МИА ЮЗ СССР и РРР — Материалы и исследования по археологии Юго-Запада ССРР и Румынской Народной Республики
- МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
- НАА — Народы Азии и Африки
- НА АН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
- НА АН СССР — Научный архив Института археологии АН СССР
- НА ХГІАЗ — Научный архив Херсонесского государственного историко-археологического заповедника
- НЭ — Нумизматика и эпиграфика
- НС — Нумизматика и сфрагистика
- НО — Надписи Ольвии
- ОАК — Отчет Археологической Комиссии
- ПИДО — Проблемы истории докапиталистических обществ
- ПИСПАЭ — Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху
- ПКМ — Полтавський краєзнавчий музей
- ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
- ПЮЗГ — Памятники Юго-Западной Грузии
- СА — Советская археология
- САИ — Свод археологических источников
- СГЭ — Сборник Государственного Эрмитажа
- СЭ — Советская этнография
- ТГЭ — Труды Государственного Эрмитажа
- ТИА МГУ — Труды Института археологии Московского государственного университета
- ЦДАЖР СРСР — Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР
- ЦНПМ — Центральный научно-природничий музей

- ААН — Acta Archeologia Hungarica
- AJA — American Journal of Archeology
- AR — Archeologicke rozhledy
- AS — Anatolian Studies
- CIL — Corpus Inscriptionum Latinarum
- IOSPE — Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini
- JRS — Journal of Roman Studies
- PA — Památky archeologické

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

ПАВЛЕНКО Ю. В. Пути развития первобытного общества	5
СМИРНОВ С. В. О некоторых методологических основаниях изучения неандертальских погребений	14
БУЙСКИХ А. В. Некоторые особенности планировочной структуры позднеархеологических поселений Нижнего Побужья	24
ЛОСИЦКИЙ Ю. Г. К вопросу об эволюции типологии монументальной архитектуры средневекового Крыма	33
ТОЛОЧКО П. П. Летописная повесть о крещении Руси	47

Публикации археологических материалов

ПОТЕХИНА И. Д. Население усатовской культуры по данным антропологии	56
КОЛОТУХИН В. А. Кизил-кобинская посуда VIII — первой половины V в. до н. э.	68
ЦЕЦХЛАДЗЕ Г. Р. Северное и Восточное Причерноморье в VI—I вв. до н. э. (из истории торговых отношений)	86

Память археологии

БОРИСКОВСКИЙ П. И. Сергей Николаевич Бибиков и его время	98
--	----

Дискуссии

ЗУБАРЬ В. М. Заметки по латинской эпиграфике Херсонеса и Харакса	107
--	-----

Археология в СССР и за рубежом

КОЛЕСНИКОВ М. А. Категории «процессуальной археологии»	115
--	-----

Охрана памятников археологии

ЧЕРНЕНКО Е. В. Раскопки возле с. Кириевка Черниговской области	125
КИСЛЫЙ А. Е., СКОРЫЙ С. А. Скифское погребение V в. до н. э. возле Керчи	128
КОЗАК Д. Н. Поселение черняховской культуры возле г. Львова	130

Рецензии

ПАВЛЕНКО Ю. В. В. П. Илюшечкин «Сословно-классовое общество в истории Китая (опыт системно-структурного анализа)». — М.: Наука, 1986.— 396 с.	136
АУЛИХ В. В. В. Д. Баран «Пражская культура Поднестровья». — К.: Наукова думка, 1988.— 159 с., иллюстр.	139

Хроника

ГЕНИНГ В. Ф., БУНЯТЯН К. П. 10 лет отделу теории и методики археологии	147
ТЕРПИЛОВСКИЙ Р. В. Конференция советских и польских историков «Славянский мир и Римская империя»	151
Оргкомитет конференции. XX республиканская конференция в Одессе	153

ВІСНИК АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ЖУРНАЛ ЗМІНЮЄ ПРОФІЛЬ

Президія АН УРСР прийняла постанову «Про перебудову журналу «Вісник Академії наук Української РСР». Головними завданнями провідного в республіці академічного періодичного видання — щомісячного наукового і громадсько-політичного журналу Президії АН УРСР — стають:

всебічне висвітлення діяльності АН УРСР, її традицій, роботи вищих органів управління Академії — Загальних зборів і Президії; постійне інформування наукової громадськості про те, як АН УРСР виконує свої уставні функції; забезпечення відкритості та гласності в роботі академічних установ; встановлення діалогу між вченими та громадськістю;

широка пропаганда наукових винаходів і найбільш визначних досягнень учених у пріоритетних напрямах досліджень, розповсюдження досвіду реалізації найважливіших науково-технічних проектів, міжнародних, всесоюзних, республіканських і регіональних програм, а також розробки і впровадження революційних технологій;

аналіз і узагальнення вітчизняного та зарубіжного досвіду організації науки, широке обговорення проблем управління дослідницькою діяльністю, шляхів підвищення її ефективності;

розробка моральних аспектів наукової діяльності; формування активної громадянської позиції вченого, виховання почуття відповідальності перед сучасниками та нащадками;

висвітлення історії АН УРСР, історії науки і техніки на Україні, міжреспубліканських і міжнародних зв'язків учених АН УРСР;

критичний аналіз новинок літератури, а також журнальних публікацій, які мають методологічне, загальнонаукове та загальнокультурне значення;

розвиток нової української наукової термінології.

Журнал буде виходити, як і раніше, щомісячно, обсягом 10,5 обл.-вид. арк.

Передплатна ціна на рік — 14 крб. 40 коп.

Ціна одного номера — 1 крб. 20 коп.

Індекс — 74090.

1 крб. 20к.

ІНДЕКС 74006

Наукова думка

ISSN 0235-3490. Археологія. 1990. № 2. 1—160.